

MARITO MO VUTISA EKA XITSONGA
[THE INTERROGATIVE WORDS IN XITSONGA]

hi

RELATE MNISI

yi rhumeriwile hi ku landza swilaveko swa

digiri ya

VUDOKODELA BYA FILOSOFI

eka

TINDZIMI, LINGWISITIKI NA MATSALWA

ya

YUNIVHESITI YA AFRIKA-DZONGA

MULAVELERI: DKD A MUSHWANA

HUKURI 2024

MARITO MO VUTISA EKA XITSONGA
[THE INTERROGATIVE WORDS IN XITSONGA]

by

RELATE MNISI

submitted in accordance with the requirements for

the degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY

in the subject

LANGUAGES, LINGUISTICS AND LITERATURE

at the

UNIVERSITY OF SOUTH AFRICA

PROMOTER: DR A MUSHWANA

NOVEMBER 2024

XIHLAMBANYO

Vito: Relate Mnisi

Nomboro ya xichudeni: 63252279

Digiri: Vudokodela bya Filosofi eka Ririmi, Lingwisitiki na Matsalwa

MARITO MO VUTISA EKA XITSONGA

Ndzi tiyisisa leswaku ndzavisiso lowu i ntirho wa mina n'wini ni leswaku swihlovo hinkwaswo leswi ndzi swi tirhiseke kumbe ku swi tshaha swi kombisiwile ni ku pfumeleriwa hi ku tirhisa nongoloko wa tibuku leti tirhisiweke.

Ndzi tlhela ndzi tiyisisa leswaku ndzi rhumele phepha ra mina eka sofutiwere yo kambela loko xitsalwana xa mina xi ri xitsalwanaxidzi na leswaku yi landzelerile swilaveko leswi amukeriwaka swa xitsalwanaxidzi.

Ndzi tlhela ndzi tiyisisa leswaku ntirho lowu kumbe xiphemu xa wona a ndzi si tshama ndzi swi yisa eUnisa kumbe kun'wana hi xikongomelo xo thwasela tidyondzo to karhi..

NSAYINO

SIKU

DECLARATION

Name: Relate Mnisi

Student Number: 63252279

Degree: Doctor of Philosophy in Languages, Linguistics and Literature

MARITO MO VUTISA EKA XITSONGA [The Interrogative Words in Xitsonga]

I declare that the above dissertation is my own original work and that all the sources that I have used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete references.

I further declare that I submitted the dissertation to originality checking software and that it falls within the accepted requirements for originality.

I further declare that I have not previously submitted this work, or part of it, for examination to Unisa or any other institution for a qualification.

_____

SIGNATURE

_____

DATE

NKOMISO

Marito mo vutisa ma kongomisa eka loko ku vutisiwa nhlokomhaka mhaka yo karhi exivulweni. Riendli ri ri roxe a ri swi koti ku vutisa nhlokomhaka mhaka yo karhi kambe ri kota ku hi byela swokarhi leswi humelelaka exivulweni. Hikokwalaho ka leswi, maendli ma boheka ku tirha swin'we na marito mo vutisa exivulweni mo tanihi hikokwalahokayini, kwihi, rini, mani, njhani, yini leswaku ma kota ku vutisa nhlokomhaka swokarhi exivulweni. Ndzavisiso lowu wu langutanile na swikongomelotsongo swinharhu, ku nga mhaka ya swipimelo swo hlawula marito hi xikongomelo xo kumisisa swihluvi swa mbulavulo leswi tirhaka na marito mo vutisa lama lavisisiweke. Mhaka ya vumbirhi yi langutanile na vulongoloxamarito bya marito mo vutisa laha ku nga langutiwa hilaha marito mo vutisa ma longolokaka hakona eswivulweni. Mhaka yo hetelela leyi khumbiwaka eka ndzavisiso lowu i ya tinxaka ta michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu endliwile hi ku landza matirhelo ma thiyori ya *lexical semantics*. Mhakakulu leyi thiyori leyi yi kongomaneke na yona i rito ku nga ri xivulwa. Ndzavisiso lowu i wa xivumbeko xa nkoka hikuva wu kongomisa eka tinhlamuselo leti kumekaka loko marito mo vutisa ma tirha eka swivulwa swa Xitsonga. Switiviwa swa ndzavisiso lowu swi hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khopasi. Hi ku tirhisa endlelo leri, ku tsavuriwile swivulwa leswi eka swona ku tirheke marito mo vutisa kusuka eka matsalwa ma Xitsonga ma vutlhokovetseri na mitlango. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku marito mo vutisa ma na nkoka swinene eka ku paluxa tinhlamuselo na le ka matirhelo ma mona. Ndzavisiso wu kumile leswaku loko swi ta eka swipimelo swo hlawula marito, marito mo vutisa ma tirhile na swihluvi swo hambanahambana swa mbulavulo, ngopfungopfu swivulwahava swa maendli na maviti. Hi ku langutisa vulongoloxamarito bya marito mo vutisa, hi kumile leswaku marito mo vutisa eka Xitsonga ma swi kota ku kumeka emasungulweni, exikarhi na le makumu ka swivulwa. Xohetelela, hi kumile leswaku michumu yo hanya na leyi nga hanyiki yi tirhisiwa hi marito mo vutisa tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa eswivulweni.

Marito ma nkoka: Marito, Marito mo vutisa, Semantiki, Swipimelo swo hlawula marito, Vulongoloxamarito, *lexical semantics*, Xivulwa, Xivulwahava, Nhlokomhaka, Xiendliwa.

ABSTRACT

Interrogative words in question formation focus on eliciting specific information within a sentence. A verb alone cannot pose a question about a particular subject; rather, it describes events or actions occurring within a sentence. Therefore, interrogative words must work together with question words like why, where, when, who, how, and what to query specific information within a sentence. The study focuses on three specific objectives. The first objective deals with lexical restrictions on word choice. Here, the goal is to identify the speech complements that co-occur with the interrogative words being investigated. The second aspect explores the syntax of interrogative words. This involves examining the positioning of interrogative words within the sentence. The final objective investigates the types of phrases that can function as subjects or objects of interrogative words in Xitsonga. This study is conducted based on the principles of lexical semantics. The central focus of this theory is the word, not the sentence. This study is significant because it provides descriptions of how interrogative words function in Xitsonga sentences. The data for this research were collected using a corpus-based approach. Using this method, sentences in which interrogative words were employed were extracted from Xitsonga poetry and drama books. The results of this study demonstrate that interrogative words are crucial for uncovering meanings and constructing meaningful utterances. The research finds that, in terms of lexical restrictions, interrogative words are used with a variety of speech complements, especially in subject(less) clauses and nominal constructions. Regarding the syntax of interrogative words, it is found that interrogative words in Xitsonga can appear at the beginning, middle, or end of sentences. Lastly, it is found that both animate and inanimate entities are used as subjects and objects in sentences with interrogative words.

Keywords: Words, Interrogative words, Semantics, Selectional restrictions, Syntax, *lexical semantics theory*, Sentence, Phrase, Subject, Object.

SWIKHENSO

Ndzi rhandza ku sungula ndzi khensa eka Xikwembu ku va xi ndzi nyikile vutomi na ku ndzi nyika rihanyo ra kahle hi nkarhi wa tidyondzo ta mina. Ndzi rhandza ku N'wi khensa eka vutlhari na ku twisisa loku a ndzi nyikeke kona ku hlula hinkwaswo leswi dyondzo leyi a yi langutane na swona. Handle ka tintswalo na ku kombiwa ndlela hi Yena, na xin'we xa leswi nga longoloxiwa laha hansi a swi ta va swi nga kotekangi. Pawulo u vula tano aku: "ndzi nga endla hinkwaswo hi matimba ya loyi a ndzi tiyisaka" (Vafilipiya, 4:13). Hakunene swi kotekile hi ku kotisiwa hi Yena.

Ndzi rhandza ku khensa eka muleteri wa mina, Dkd Arnold Mushwana eka ku famba na mina eka riendzo leri na nseketelo wa yena xikan'we na ku kombiwa ndlela. Ku lehisa mbilu ka yena, ku twisisa ka yena, na vutivi lebyintshwa lebyi u ndzi haveriseke byona. Ndzi twile na ku tshemba leswaku xo saseka hi ku dyondza hileswaku ku hava na un'we loyi a nga ku tekelaka swona, hikokwalaho ka sweswo ndza ku khensa Mhangani, Rinono, Nyarhi ya ku Tshimba.

Ndzi rhandza ku kombisa ku khensa eka nsati wa mina Planet Hepps Ndlovu na vana va mina Arian Lee Mnisi na Mukondleteri Kevin Mnisi ku va mi ndzi seketerile na ku twisisa ka n'wina hi nkarhi lowu a ndzi ri karhi ndzi tshwimbirisana na ndzavisiso lowu. Ndza swi tiva leswaku ku pfumaleka ka mina hikokwalaho ka tidyondzo a swi mi olovelangi. Ndzi khensa ku lehisa ka n'wina timbilu xikan'we na ku hlohleteriwa. Ku tiyisela ka n'wina hi nkarhi lowu a ndzi endla tidyondzo swi tswarile nchumu lowu hi nga ta tinyungubyisa hi wona hilaha ku nga heriki. Hi nkarhi wa riendzo leri ndzi lemukile leswaku ndyangu a ko va nchumu wa nkoka ntsena kambe wu angarhela hinkwaswo.

Ndzi rhandza ku khensa swinene eka vatswari va mina Peaceful Mnisi na John Khazamula Maphophe eka nseketelo wa n'wina xikan'we na swikhongelo hi nkarhi wa tidyondzo ta mina. Kusukela evuhlangini bya mina kufikela loko ndzi kota ku tiyimela, a mi ndzi komba rirhandzo na ku ndzi seketela. Hikokwalaho ka leswi hinkwaswo, ndza khensa swinene vukona bya n'wina evuton'wini bya mina. Hakunene rirhandzo ra mutswari a ri heli mbilu naswona ra rivalela loko eka van'wana swi nga ri tano. Rirhandzo ra mutswari a ri tsandzeki kumbe ku tsekatseka hambiloko mbilu yi tshovekile.

Eka vasesi va mina Tintswalo Maphophe na Miranda Maphophe lava rhandzekaka, ndzi rhandza ku khensa ku twisisa ka n'wina hi nkarhi wa tidyondzo ta mina. A ndzi kotangi ku va na n'wina hi ndlela leyi a ndzi swi tsakela hayona, kambe tivani leswaku a mi ri kona emiehleketweni ya mina naswona nseketelo wa n'wina ndza wu khensa.

Ndzi rhandza ku khensa vanghana xikan'we na vatirhikulorhi lava a va ndzi hlohlotella na ku ndzi pfuna eka riendzo leri ra tidyondzo. Nseketelo wa n'wina hi wona a wu ndzi nyika matimba. Ndzi khensa un'wana na un'wana wa n'wina. Vanghana i ndyangu lowu munhu a tihlawulelaka hi yexe, a ndzi tisoli ku va ndzi hlawurile n'wina.

Ndzi rhandza ku gimeta hi ku tshaha marito ya Martin Luther King Jr loko a ku: *Faith is taking the first step even when you don't see the whole staircase*. Ndzi rhandza ku khensa ripfumelo leri nga ndzi komba ndlela eka riendzo leri. Ndzi khensa na nseketelo hinkwawo lowu ndzi nga wu kuma eka goza rin'wana na rin'wana ra tidyondzo ta mina. Ndza mi khensa hinkwenu hi mbilu ya mina hinkwayo.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to begin by expressing my deepest gratitude to God for giving me life and for keeping me healthy throughout my studies. I thank Him for the wisdom and understanding He bestowed upon me to navigate the dynamics of this study. Without His grace and guidance, none of the achievements accomplished in this study would have been possible. As Paul stated: "I can do all things through Christ who strengthens me" (Philippians, 4:13). Indeed, it was possible through him.

I am also immensely grateful to my supervisor Dr Arnold Mushwana for walking this journey with me and for his unwavering support and guidance. Your patience, understanding, and the new knowledge you imparted to me have been invaluable throughout this process. I heard and believed that the beautiful thing about learning is that no one can take it away from you, therefore I thank you Rinono, a fighting Buffalo.

I must extend a special thank you to my wife Planet Hepps Ndlovu and my children Arian Lee Mnisi and Mukondleteri Kevin Mnisi for their unwavering support and understanding during this time. I know that my absence due to the demands of the study was not easy for you, and I am grateful for your patience and encouragement. The sacrifices we made during those lonely days have culminated in something truly meaningful that we can cherish forever. During this journey I have realised that family is not an important thing, but it is everything.

I would also like to express my heartfelt gratitude to my parents Peaceful Mnisi and John Khazamula Maphophe for your unwavering support and prayers throughout this journey. From my childhood to the moment, I was able to stand on my own, you have been a constant source of love and encouragement, and I am deeply grateful for your presence in my life. Indeed, mother's love is patient and forgiving when all others are forsaking, it never fails or falters, even though the heart is breaking.

To my two beloved sisters Tintswalo Maphophe and Miranda Maphophe, I want to express my love and appreciation for your understanding during this time. I may not have been as present as I would have liked, but please know that you were always in my thoughts and your support means the world to me.

I want to thank all my supportive friends and colleagues for your encouragement and assistance throughout this study. Your support has been a constant source of strength for me, and I am truly grateful for each one of you. Friends are the family we choose for ourselves; I do not regret choosing you.

I would like to conclude by quoting words of Martin Luther King Jr, "Faith is taking the first step even when you don't see the whole staircase." I am thankful for the faith that has guided me through this journey, and for the incredible support system that has surrounded me every step of the way. Thank you all from the bottom of my heart.

NHLAMUSELO YA MIKOMISO

MDZM	Mofimi yo dzimela
MKT	Mofimi ya kotelo
MMPFM	Mofimi ya mpfumelo
MNKH	Mofimi ya nkarhi lowu nga hundza
MNKT	Mofimi ya nkarhi lowu taka
MNKYE	Mofimi ya nkarhi lowu wo yisa emahlweni
MNNDZ	Mofimi ya nandzulo
MTLHMPF	Mofimi ya tlhelo ra mpfumelo
MTSHM	Mofimi ya tshamelo
NR	Nhlokomhaka na riendli
NRX	Nhlokomhaka, riendli, na xiendliwa
NSRX	Nsinya wa riendli ra xitlhelelo
NX	Nhlokomhaka na xiendliwa
NXR	Nhlokomhaka, xiendliwa, na riendli
RBM	Ribumabumeri
RENDL	Riendli
RENG	Riengeteri
RFW	Rifuwo
RGNDZ	Riviti ro gandzela
RHLM	Rihlamari
RHLNG	Rihlanganisi
RKY	Riendli ro kayivela
RN	Riendli, nhlokomhaka
RNX	Riendli, nhlokomhaka, na xiendliwa
RPFNR	Ripfunetariendli
RRHNG	Rirhangelandhawu
RSV	Risivi
RVTS	Rito ro vutisa
RVT	Riviti
RX	Riendli na xiendliwa
RXN	Riendli, xiendliwa, nhlokomhaka
RYMR	Riyimelariendli

XANTSH	Xiaki xa ntshikilelo
XKT	Xiaki xa kotelo
XMFW	Xitwananisi xa mfuwo
XN	Xiendliwa, nhlokomhaka
XNHLK	Xitwananisi xa nhlokomhaka
XNR	Xiendliwa, nhlokomhaka, na riendli
XPHM	Xiphemu
XRN	Xiendliwa, riendli, na nhlokomhaka
XRPF	Xiaki xa ripfunetariendli
XRYMR	Xiaki xa riyimelariendli
XTSHM	Xirhangi xa tshamelo
XTSHNTL15	Xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15
XVNDH	Xirhangi xa vundhawu
XXENDL	Xitwananisi xa xiendliwa
XXHLMB	Xiaki xa xihlambanyisi

Leswi nga endzeni

DECLARATION	ii
NKOMISO.....	iii
ABSTRACT	iv
SWIKHENSO	v
ACKNOWLEDGEMENTS.....	vii
NHLAMUSELO YA MIKOMISO	ix
NDZIMA YA 1: MANGHENELO.....	1
Manghenelo	1
1.1. Matimundzhaku ma ndzavisiso	1
1.2. Xitatimente xa xiphiqo	2
1.3. Nsusumento wa ndzavisiso	3
1.4. Xikongomelo na swikongomelotsongo swa ndzavisiso.....	3
1.4.1. Xikongomelo xa ndzavisiso.....	3
1.4.2. Swikongomelotsongo swa ndzavisiso	3
1.5. Swivutiso swo letela ndzavisiso	4
1.6. Swipimelo swa ndzavisiso	4
1.7. Tinhlamuselo ta matheme.....	5
1.7.1. Riendli.....	5
1.7.2. Marito mo vutisa	5
1.7.3. Vulongoloxamarito.....	6
1.7.4. Swipimelo swo hlawula marito.....	7
1.7.5. Semantiki	7
1.7.6. Xivulwa	8
1.7.7. Xivulwahava	9
1.7.8. Xivulwahava xa riendli	9
1.8. Maavanyiselo ma tindzima	10
1.9. Nkatsakanyo wa ndzima	10
NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA	12
2.1. Manghenelo.....	12
2.2. Nkambisiso wa matsalwa hi ku landza tinhlokomhaka.....	12
2.2.1. Nhlamuselo ya maendli	12
2.2.2. Tinxaka ta maendli.....	13
2.2.3. Swipimelo swo hlawula marito	14
2.2.4. Vulongoloxamarito	16
2.2.5. Xivulwa.....	19

2.2.6. Xivulwana	19
2.2.7. Xivulwahava	21
2.2.8. Xivulwahava xa riendli	21
2.2.9. Tinxaka ta swivumbeko swa swivulwahava swa riendli	22
2.2.10. Xivumbeko xa xivulwahava xa riendli lexi nga na makumu na lexi nga riki na makumu	24
2.2.11. Nkoka wa xivulwahava xa riendli eka vulongoloxamarito.....	25
2.2.12. Ku vutisa eka Xisuthu xa N'walungu hi ku langutisa vuxaka hi tlhelo ra xivumbeko na nhlamuselo	26
2.2.13. Tinxaka ta marito mo vutisa lama nga lavisisiwa hi Mongwe (2004) eka Xisuthu xa N'walungu	29
2.2.14. Swivumbeko swa swivulwa swo vutisa hi ku pimanisa Xinghezi na Xiindonexiya	32
2.2.15. Ndhawu ya marito mo vutisa exivulweni	33
2.2.16. Matirhiselo ma "who" kumbe "whom" na "siapa"	34
2.2.16. Xivumbeko xa swivulwa swo vutisa	35
2.2.17. Swivutiso leswi tumbuluxiwaka kusuka eka xitatimente hi ku engeteleriwa ka xiphemu xo vutisa.....	35
2.2.18. Swivumbeko swa swivulwa swo vutisa hi ku pimanisa Xinghezi na Xiindonexiya	37
2.3. Nkatsakanyo wa ndzima	39
NDZIMA YA 3: MAENDLELO YA NDZAVISISO	41
3.1. Manghenelo.....	41
3.2. Xivumbeko xa ndzavisiso	41
3.3. Mahlengeletelo ma mahungu	42
3.4. Maxopaxopelo ma mahungu	43
3.5. Thiyori ya ndzavisiso.....	44
3.6. Matikhomelo eka ndzavisiso.....	44
3.7. Nkatsakanyo wa ndzima	45
NDZIMA YA 4: ANDLALO NA NXOPAXOPO WA MAHUNGU	46
4.1. Manghenelo.....	46
4.2. Nxopaxopo wa marito mo vutisa	46
4.2.1. Swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa	46
4.2.1.1. Rito ro vutisa ra mani	47
4.2.1.2. Rito ro vutisa ra yini	54
4.2.1.3. Rito ro vutisa ra rini.....	60
4.2.1.4. Rito ro vutisa ra kwihi	66
4.2.1.5. Rito ro vutisa ra njhani	73
4.2.1.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini	80

4.2.1.7. Swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi	87
4.2.1.8. Nkatsakanyo wa swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa	93
4.2.2. Vulongoloxamarito eka swivulwa leswi kumekeke na marito mo vutisa.....	94
4.2.2.1. Rito ro vutisa ra mani	94
4.2.2.2. Rito ro vutisa ra yini.....	100
4.2.2.3. Rito ro vutisa ra rini.....	106
4.2.2.4. Rito ro vutisa ra kwihi	112
4.2.2.5. Rito ro vutisa ra njhani	118
4.2.2.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini.....	125
4.2.2.7. Swivulwa leswi nga na marito mo vutisa mambirhimbirhi	132
4.2.2.8. Nkatsakanyo wa vulongoloxamarito eka swivulwa leswi kumekeke na marito mo vutisa.....	138
4.2.3. Michumu leyi talaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa	138
4.2.3.1. Rito ro vutisa ra mani	139
4.2.3.2. Rito ro vutisa ra yini.....	145
4.2.3.3. Rito ro vutisa ra rini.....	150
4.2.3.4. Rito ro vutisa ra kwihi	155
4.2.3.5. Rito ro vutisa ra njhani	160
4.2.3.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini.....	166
4.2.3.7. Swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi	172
4.2.3.8. Nkatsakanyo wa michumu leyi talaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa	177
4.3. Nkatsakanyo wa ndzima	178
Ndzima ya 5: Swikumiwa, swibumabumelo, na nkatsakanyo.....	180
5.1. Manghenelo.....	180
5.2. Swikumiwa swa ndzavisiso.....	180
5.2.1. Swipimelo swo hlawula marito leswi kumekaka eka marito mo vutisa	180
5.2.1.1. Rito ro vutisa ra mani	181
5.2.1.2. Rito ro vutisa ra yini.....	181
5.2.1.3. Rito ro vutisa ra rini.....	181
5.2.1.4. Rito ro vutisa ra kwihi	182
5.2.1.5. Rito ro vutisa ra njhani	182
5.2.1.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini.....	183
5.2.1.7. Marito mo vutisa lama tirheke hi mambirhimbirhi	183
5.2.2. Vulongoloxamarito bya marito mo vutisa	184
5.2.1.1. Rito ro vutisa ra mani	184

5.2.2.2. Rito ro vutisa ra yini	184
5.2.2.3. Rito ro vutisa ra rini.....	185
5.2.2.4. Rito ro vutisa ra kwihi	185
5.2.2.5. Rito ro vutisa ra njhani	186
5.2.2.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini	186
5.2.2.7. Marito mo vutisa lama tirheke hi mambirhimbirhi	187
5.2.3. Michumu leyi tirhaka tanihi tinhlokomhaka ni swiendliwa eka marito mo vutisa	188
5.2.3.1. Rito ro vutisa ra mani	188
5.2.3.2. Rito ro vutisa ra yini	188
5.2.3.3. Rito ro vutisa ra rini.....	189
5.2.3.4. Rito ro vutisa ra kwihi	190
5.2.3.5. Rito ro vutisa ra njhani.....	190
5.2.3.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini	191
5.2.3.7. Marito mo vutisa lama tirheke hi mambirhimbirhi	192
5.3. Swibumabumelo	192
5.4. Nkatsakanyo wa ndzavisiso.....	193
Swihlovo leswi tirhisiweke.....	196

NDZIMA YA 1: MANGHENELO

Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomanile na swiyenge swa nhungu leswi andlalelaka ndzavisiso lowu hinkwawo. Swiyenge swa kona hileswi landzelaka: manghenelo na matimundzhaku ma ndzavisiso, xitatimente xa xiphiso, nsusumento wa ndzavisiso, xikongomelo xa ndzavisiso lexi avanyisiweke hi xikongomelokulu na swikongomelotsongo, swivutiso swa ndzavisiso, tinhlamuselo ta matheme lama fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu na maavanyiselo ma tindzima ta ndzavisiso.

1.1. Matimundzhaku ma ndzavisiso

Milavisiso ya marito mo vutisa yi endliwile ngopfu eka tindzimi ta le Yuropa (Munro 2012). Eka tindzimi ta Xintima milavisiso leyi vulavulaka hi marito mo vutisa ya ha kayivela kambe yi endliwile eka tindzimi to tanihi Xisuthu na Xisuthu xa N'walungu (du Plessis 1991, Mongwe 2004). Xikombiso, eka Xitsonga, mikanelo mayelana na marito mo vutisa ku hava kambe ku katsiwile ntsena timhaka ta maendli eka matsalwa ya ririmi, kambe swiyenge swa kona swi va swi komile swinene lero ka ha ri na vangwa lerikulu leri nga si siviwaka. Swidyondzeki swo tanihi Marhanele (2017), Mushwana na Ndhlovu (1987) swi tsarile hi maendli na tinxaka ta wona, ku nga maendli ya peletwana rin'we, maendli ya mapeletwana mambirhi, maendli ya mapeletwana manharhu, maendli ya mapeletwana yo tlula manharhu na maendli yo sungula hi xitwari. Swidyondzeki leswi swi lo andlala ntsena nhlamuselo ya maendli na tinxaka ta maendli leti longoloxiweke laha henhla, kambe a swi hlamuselangi nchumu hi marito mo vutisa. Marhanele (ibid), Mushwana na Ndhlovu (ibid) va hlamuserile na hi marhavi ya maendli, laha va nga hlamusela na hi tinxaka ta marhavi ya maendli, ku nga rhavi ra xitwisiwo, rhavi ra xivangelo, rhavi ra xikongomelo, rhavi ra xihlamulano, rhavi ra xidzimelo, rhavi ra xitsongahato, rhavi ra xivuyevuyeye, rhavi ra ximukelo/xitlhandlulo, rhavi ra xitlhelelo, rhavi ra xiendleko/xikotelo. Mushwana na Ndhlovu (ibid) va hlamuserile na hi mpfelelo wa maendli, laha va nga khumba maendli mo huma eka maviti, maendli mo huma eka maencisi, maendli mo huma eka mahlamari, kambe a

va boxangi nchumu hi marito mo vutisa. Shabangu (2007) u tsarile leswi landzelaka hi maendli: ndlela leyi riviti na riendli swi tirhisanaka hayona, tirhele ra riendli, tirhele ra swiaki swa maendli, tirhele ra riyimelariendli, tirhele ra swilandzi eka maendli, tirhele ra marhavi ya maendli, tirhele ra mahlayelo ya riendli, na ripfunetariendli. Mongwe (ibid) u tsarile ndzavisiso wa Masitasi hi marito mo vutisa eka Sesotho sa leboa. Eka ndzavisiso wa yena, u langutisile hi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xivumbeko na nhlamuselo ya marito mo vutisa. Munro (2012) u tsarile hi marito mo vutisa eka ririmi ra Xithakiki, u nyikile nhlamuselo ya marito mo vutisa naswona a langutisa marito mo vutisa lama katsaka *how*, *what*, na *who*. Hi ku landza leswi longoloxiweke laha henhla, swi tiyisisa leswaku eka Xitsonga ka ha ri na ntirho lowukulu hi tlhelo ra milavisiso leyi faneleke ku endliwa mayelana na marito mo vutisa hi xikongomelo xo lava ku hunguta vangwa leri nga kona.

1.2. Xitatimente xa xiphiso

Eka Xitsonga tanihi leswi ku nga hava milavisiso leyi langutanaka ntsena na marito mo vutisa, swi endla leswaku vadyondzi va nga tokoti hi marito mo vutisa. Hambu ku ri vadyondzisi swa va tikela ku dyondzisa hi marito mo vutisa tanihileswi ku nga hava matsalwa lama nga na vutivi byo enta hi marito mo vutisa. Hikokwalaho ka xiyimo lexi, vadyondzisi va boheka ku tirhisa matsalwa ma Xinghezi ku dyondzisa hi marito mo vutisa. Hi marito man'wana, ku hava laha hi nga tokotaka kona hi vuenti hi vutivi bya marito mo vutisa eka Xitsonga. Xin'wana xa swiphiso, hileswaku ku va vadyondzi va nga tivi marito mo vutisa lama nga kona, va hetelela va tirhisa marito mo vutisa hi ndlela yo hoxeka hikokwalaho ka ku pfumaleka ka vutivi byo enta mayelana na marito mo vutisa eka Xitsonga. Marito mo vutisa ma hlayile naswona ma tirhisiwa ngopfu eka mivulavulo ya masiku hinkwawo, hikokwalaho mulavisisi a vonaka swi fanerile leswaku a xopaxopa marito mo vutisa eka Xitsonga ku endlela ku paluxa tinhlamuselo ni matirhelo ma wona.

1.3. Nsusumento wa ndzavisiso

Eka Xitsonga ku na nkayivelo wa milavisiso leyi kambisisaka xiyimo xa marito mo vutisa mayelana na swiyenge swo hambanahambana swo tanihi swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa, vulongoloxamarito bya marito mo vutisa, michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa na swin'wana na swin'wana. Ndzi susumetiwiwe ku endla ndzavisiso lowu hi ku va ndzi lemuka leswaku milavisiso ya muxaka lowu yi endliwile eka tindzimi tin'wana to tanihi Sesotho, Sesotho sa leboa na Xinghezi. Ndzi vonile swi antswa ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi leswaku ndzi ta ringeta ku hunguta vangwa leri nga kona loko swi ta eka nkayivelo wa vutivi mayelana na swiyenge leswi boxiweke laha henhla.

1.4. Xikongomelo na swikongomelotsongo swa ndzavisiso

1.4.1. Xikongomelo xa ndzavisiso

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa ma vutlhokovetseri na mitlango.

1.4.2. Swikongomelotsongo swa ndzavisiso

Swikongomelotsongo leswi langutiwaka eka ndzavisiso lowu hileswi landzelaka:

- a) Ku kumisisa swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa ma vutlhokovetseri na mitlango.
- b) Ku lavisisa vulongoloxamarito bya marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa ma vutlhokovetseri na mitlango.
- c) Ku xopaxopa tinxaka ta michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa ma vutlhokovetseri na mitlango.

1.5. Swivutiso swo letela ndzavisiso

- a) Xana i swipimelo swo hlawula marito swa njhani leswi kumekaka eka marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa ma vutlhokovetseri na mitlango?
- b) Xana hi byihi vulongoloxamarito bya marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa ma vutlhokovetseri na mitlango?
- c) Xana hi yihi michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa ma vutlhokovetseri na mitlango?

1.6. Swipimelo swa ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu, ku langutiwile marito mo vutisa ma **mani, rini, yini, kwihi, njhani**, na **hikokwalahokayini** eka matsalwa ma mitlango ma **Vukosi i mberha**; Ndlovu, P. (2008), **Matlhari hansi**: Magagane, (1998), **Mahewu n'wananga**: Zwane, (1995), **Ntsandzavalayi**: Zwane, (1994) na matsalwa ma vutlhokovetseri ma **Mahentshihentshi**: Magagane, (2006), **Madaladala**: Nkondo na Marivate: (1982), **Miseve ya dyambu**: Makhuba, (1973), **Lakatsani tintiho Vatsonga**: Chauke, (1982), **Switshongo swa Vatsonga** (Nhlengelo wa switlhokovetselo): Baloyi, (2008), **Makorho ya lwandle**: Baloyi, (2015), **Tsima ra vutlhokovetseri**: Baloyi na van'wana, (2015). Xivangelokulu xo va ku hlawuriwile matsalwa ya mitlango na vutlhokovetseri i mhaka yo va eka matsalwa ya mitlango, ku va na mivulavurisano leyi endlaka leswaku swimunhuhwatwa swi vutisana swivutiso ku yisa mbulavulo emahlweni. Kasi eka tlhelo ra vutlhokovetseri ku tirhisiwa swivutiso swo pfumala tinhlamulo ngopfu, leswi endleke leswaku swi olova ku kuma swivulwa leswi nga na marito mo vutisa. Loko swi ta eka swikongomelotsongo swa ndzavisiso ku langutiwile swinharhu ntsena, ku nga swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa, vulongoloxamarito eka swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa, na michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa eswivulweni na marito mo vutisa. Ku seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla, ndzima ya mbalango wa matsalwa lama ma nga endliwa eka nkarhi lowu nga hundza eka ndzavisiso lowu, yi na swilo swo tala leswi vanhu va nga swi langutisa mayelana na marito mo vutisa leswi swo ka swi nga lavisisiwangi eka ndzavisiso lowu. Swin'wana swa swilo leswi nga lavisisiwaka swi katsa ku pimanisa matirhiselo ma marito mo vutisa kusuka eka tindzimi timbirhi kumbe ku tlula,

ku xopaxopa marito mo vutisa hi ku langutisa vuxaka hi tlhelo ra xivumbeko na nhlamuselo, sweswosweswo.

1.7. Tinhlamuselo ta matheme

1.7.1. Riendli

Riendli i rito leri hi hlamuselaka leswi riviti kumbe leswi xiphemu xa nhlokomhaka exivulweni xi endlaka swona. Riendli ri vumbiwa hi rimitsu ni xitwari xa makumu (xiheteleri). Xikombiso nsinya wa riendli -famba wu vumbiwile hi rimitsu *famb-* na xiheteleri -a. Riendli ri nga vumbiwa kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo naswona ri nga humelela eka mikarhi yo hambana. Ku nga va nkarhi lowu nga hundza, lowu taka hambi nkarhi wa sweswi. Marhanele (2017: 93) u nyika nhlamuselo ya riendli loko va ku:

Riendli i rito leri hi byelaka leswi endlekaka kumbe leswi humelelaka.

Riendli ri hi komba leswaku nhlokomhaka yi endla swin'wana

kumbe ri komba leswaku xiendliwa xi endleriwa swin'wana.

Leswi swi hlamuseriweke eka ntshaho lowu hileswaku riendli mikarhi hinkwayo ri paluxa leswi endlwaka hi nhlokomhaka. Hi tlhela hi kuma nhlamusela ya riendli kusuka eka Betti (2013:9) loko a hlamusela riendli hi ndlela leyi landzelaka:

Verb is customarily defined as a part of speech (or word class) that describes

an action or occurrence or indicates a state of being.

Ntshaho lowu nga laha henhla, wa ha tiyisisa leswaku riendli hi ntolovelu ri hlamuseriwa tanihi xiphemu xa mbulavulo lexi hlamuselaka leswi endlwaka kumbe ku endleka exivulweni.

1.7.2. Marito mo vutisa

Tanihileswi maendli ma hi byelaka swo karhi leswi endlekaka kumbe ku humelela exivulweni. Marito mo vutisa i marito lama vutisaka nhlokomhaka swo karhi exivulweni.

Eka Xitsonga, hi na marito mo vutisa mo tanihi hikokwalahokayini, kwihi, rini, mani, njhani, yini. Munro (2012:274) u hlamusela marito mo vutisa hi ndlela leyi landzelaka:

An interrogative verb is a verb that includes a semantic *wh* element and is used in *wh* questions.

Hi ku landza ntshaho lowu andlariweke laha henhla, marito mo vutisa ku kongomisiwa eka rito leri katsaka xiaki xa *wh* xa semantiki naswona xi tirhisiwa eka swivutiso leswi nga na xiaki xa *wh*, Xikombiso; **where**, **when**, **who**, **which**, sweswosweswo. Taiwo na Abimbola (2014:10) va hlamuserile marito mo vutisa hi ndlela leyi:

interrogative verbs are assumed to be question morphemes that are used to question only the subject.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku marito mo vutisa ma tekiwa tanihi timofimi ta swivutiso leti tirhisiwaka ku vutisa nhlokomhaka ntsena exivulweni.

1.7.3. Vulongoloxamarito

Vulongoloxamarito ku kongomisiwa eka dyondzo leyi langutanaka na xivumbeko xa xivulwa. Hi nga tlhela hi vula leswaku hilaha hi dyondzaka ndlela leyi swiphemu swo hambanahambana eswivulweni swi longolokaka hayona ku vumba xivulwa lexi twalaka no tlhela xi amukeleka. Loko hi languta eka Xitsonga hi kuma leswaku swivulwa hakanyingi swi vumbiwa hi nhlokomhaka, riendli ni xiendliwa, xikombiso **Khazamula u dya vuswa**. Eka xivulwa lexi, **Khazamula** i nhlokomhaka, **u dya** i riendli kasi **vuswa** i xiendliwa. Hambiswiritano, a hi mikarhi hinkwayo eka Xitsonga swivulwa swi longolokaka hi malongolokelo lama paluxiweke laha henhla. Hi nga kuma xivulwa xi sungurile hi xiendliwa, riendli ni nhlokomhaka, xikombiso **vuswa byi dyiwa hi Khazamula**. Eka Xitsonga hi nga tlhela hi kuma vulongoloxamarito bya riendli, xiendliwa ni nhlokomhaka, xikombiso **dyana vuswa lebyi Khazamula**. Van Valin na LaPolla (2001:1) va hlamusela vulongoloxamarito hi ndlela leyi landzelaka:

The term “syntax” is from the Ancient Greek *sýntaxis*, a verbal noun which literally means “arrangement” or “setting out together”.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku rito vulongoloxamarito ri tumbuluka kusuka eka rito ra xigiriki ra “*syntaxis*”. Hi ku landza ntshaho lowu, vulongoloxamarito ku kongomisiwa eka malongolokelo. Fatchul na van’wana (2019:47) va hlamusela vulongoloxamarito tanihi:

The arrangement of words and phrases to create well-formed sentences in a language.

Ntshaho lowu nga laha henhla, wu tiyisisa leswaku vulongoloxamarito ku kongomisiwa eka ndlela leyi marito kumbe swivulwahava swi longolokaka hakona leswaku swi kota ku vumba xivulwa xo twala eka ririmi.

1.7.4. Swipimelo swo hlawula marito

Swipimelo swo hlawula marito ku kongomisiwa eka marito mo hambanahambana eswivulweni lama hi pimelaka marito lama faneleke ku tirha na wona. Crystal (1991) u nyika nhlamuselo ya swipimelo swo hlawula marito hi ndlela leyi:

...the permitted syntagmatic combination of units, according to the grammatical and lexical rules of a language.

Ntshaho wa Crystal wu engeta hi ku paluxa leswaku swipimelo swo hlawula marito swi hlohleteriwa hi vulongoloxamarito bya ririmi rolero. Hi tlhela hi kuma nhlamuselo ya swipimelo swo hlawula marito hi Omega na vatsarikulobye (2012) loko va ku:

selectional (collocational) restriction is the co-occurrence constraint or possibility which exists between lexical items.

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku swipimelo swo hlawula marito ku kongomisiwa eka swipimelo swa swiyenge leswi nga tirhaka na rito ro karhi exivulweni.

1.7.5. Semantiki

Semantiki yi kongomisa eka dyondzo ya tinhlamuselo ta marito. Nhlamuselo ya rito rin’wana na rin’wana yi lawuriwa hi matirhiselo ya rona exivulweni na le ka mbango lowu ku vulavuriwaka eka wona. Rito loko ri tiyimele ri ri roxe, ri na nhlamuselo ya masungulo leyi paluxiwaka hi swihlawulekisi swa rona leswi endlaka leswaku ri va na

nhlamuselo yo hambana na ya man'wana marito. Rito leri loko ri kala ri tirhisiwa exivulweni, nhlamuselo ya rona yi nga cinca hikwalaho ka matirhiselo ya rona, hileswaku ndhawu ya rona exivulweni na mbango wa matirhiselo. Hi ku landza nhlamuselo ya semantiki, Kroeger (2019: 4) u hlamusela leswaku:

Semantics is the study of meaning in language. It can be applied to entire texts or to single words.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku semantiki i dyondzo ya tinhlamuselo eka ririmi. Dyondzo leyi ya tinhlamuselo hi nga ha tirhisiwa hi ku langutisa tinhlamuselo ta switshuriwa kumbe marito hi rin'werin'we. Hi tlhela hi kuma nhlamuselo ya semantiki kusuka eka Van Olmen na Athanasopoulos (2018:2) loko va hlamusela va ku:

Semantics is the field of linguistics concerned with the study of meaning.

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa na ku tshikilela mhaka ya leswaku semantiki hi rin'wana ra marhavi ya ntivoririmi leri langutanaka na dyondzo ya tinhlamuselo.

1.7.6. Xivulwa

Xivulwa ku kongomisiwa eka nhlengelo wa marito lama landzelelanaka hi ndlela leyi nga fanela lama hlamuselaka mhaka yo karhi hi ku hetiseka. Hakanyingi xivulwa loko xi hetisekile hiloko xi ri na nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xikombiso; **Muzamana u dya vuswa**. Eka xivulwa lexi, **Muzamana** i nhlokomhaka, **u** i xitwananisi xa nhlokomhaka, **dya** i nsinya wa riendli na xiendliwa **vuswa**. Hornby (2005:1331) u hlamusela xivulwa hi ndlela leyi landzelaka:

A set of words expressing a statement, a question or an order, usually containing a subject and a verb.

Hornby eka ntshaho wa yena, u hlamusela leswaku xivulwa i nhlengelo wa marito lama hlamuselaka hi xitatimente xo karhi, xivutiso kumbe xileriso. U ya emahlweni a hlamusela leswaku hakanyingi xivulwa hi lexi nga na nhlokomhaka na riendli. Hi tlhela hi kuma nhlamuselo ya xivulwa kusuka eka Alswang na Van Rensburg (1989:906) loko va swi andlala va ku:

A group of words used to make a complete statement, question or command.

Ntshaho lowu nga laha henhla wa ha tiyisisa leswaku xivulwa i nhlengelo wa marito lama paluxaka xitatimente lexi nga hetiseka, xivutiso kumbe xileriso.

1.7.7. Xivulwahava

Xivulwahava ku kongomisiwa eka mbulavulo lowu nga na rito rin'we kumbe ku tlula lama vumbaka xiphemu xo karhi xa xivulwa. Hi na swivulwahava swo hambanahambana leswi katsaka xivulwahava xa riviti, xivulwahava xa riendli, xivulwahava xa riengeteri, xivulwahava xa ribumabumeri, sweswosweswo. Hornby (2005:1092) u nyika nhlamuselo ya xivulwahava hi ndlela leyi landzelaka:

A group of words without a finite verb, especially one that forms
part of a sentence.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku xivulwahava i nhlengelo wa marito lama nga riki na riendli emakumu, ngopfungopfu nhlengelo wa marito lama vumbaka xiphemu xa xivulwa.

1.7.8. Xivulwahava xa riendli

Xivulwahava xa riendli ku kongomisiwa eka xiphemu xin'wana na xin'wana xa xivulwa lexi sungulaka hi riendli. Xikombiso xa xivulwahava xa riendli; ***u rivele pasi ekaya***. Xivulwahava xa riendli eka xivulwa lexi xi nga tlhela xi aviwa hi swiphemu swa mune, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka ***u***, nsinya wa rindli ***rivele***, riviti ***pasi*** na riengeteri ra ndhawu ***ekaya***. Fabb (2005:33) u andlala nhlamuselo ya xivulwahava xa riendli loko a ku:

A verb phrase is defined as any phrase that contains a verb as its head.

Ntshaho lowu nga laha henhla, wu tiyisisa leswaku xivulwahava xa riendli xi hlamuseriwa tanihi xivulwa xin'wana na xin'wana lexi nga na riendli tanihi nhloko ya xivulwahava xexo. Hi tlhela hi kuma nhlamusela ya xivulwahava xa riendli kusuka eka Tuahta (2017:5) loko a hlamusela xivulwahava xa riendli tanihi:

Verb phrase is a verbal group with a verb as the headword. A verb

has the relationship between the head of phrasal category and its sister (sub categorization).

Ntshaho lowu wa ha seketela leswaku xivulwahava xa riendli i ntlawa wa maendli lama nga na riendli ro karhi leri tirheke tanihi nhloko eka xivulwahava xexo. Hileswaku riendli leri ri kombisa vuxaka exikarhi ka rona na swiphemu leswin'wana swa xivulwahava xexo xa riendli.

1.8. Maavanyiselo ma tindzima

Ndzima yo sungula yi andlala manghenelo na matimundzhaku ma ndzavisiso, xitatimente xa xiphiqo, nsusumeto wa ndzavisiso, xikongomelo na swikongomelotsongo swa ndzavisiso, swivutiso swo letela ndzavisiso, tinhlamuselo ta matheme, na maavanyiselo ma tindzima.

Ndzima ya mbirhi yi andlala mbalango wa matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu wu nga hundza lama vulavulaka hi marito mo vutisa.

Ndzima ya nharhu yi paluxa maendlelo lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya mune yi kambisisa swipimelo swo hlawula marito, vulongoloxamarito, tinxaka ta michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa.

Ndzima ya ntlhanu yi andlala nkatsakanyo, swikumiwa swa ndzavisiso, na swibumabumelo.

1.9. Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi ku andlariwile swiyenge swa kombo leswi andlalelaka ndzavisiso lowu hinkwawo. Eka matimundzhaku ma ndzavisiso ku kombisiwile mitirho ya Xitsonga leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka leyi. Mitirho ya kona i ya swidyondzeki leswi katsaka leswi landzelaka: Marhanele (2017), Mushwana na Ndhlovu (1987), Munro (2012). Hinkwavo vatsari lava va lo tsala vuxokoxoko byi nga ri byingani lebyi byi

vulaka swokarhi mayelana na maendli. Mayelana na xitatimente xa xiphiqo, ku tshikileriwile mhaka ya leswaku ka ha ri na nkayivelo lowukulu loko swi ta eka milavisiso leyi langutanaka na marito mo vutisa hi vuenti. Mayelana na nsusumento wa ndzavisiso, mulavisisi u susumetiwile ku endla ndzavisiso lowu tanihileswi milavisiso ya muxaka lowu yi nga endliwa eka tindzimi tin'wana to tanihi Sesotho, Sesotho sa leboa na Xinghezi. Loko swi ta eka xikongomelo na swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu, ku kombisiwile leswaku i ku lava ku kombisa hilaha marito mo vutisa ma mani, yini, rini, kwihi, njhani, na hikokwalahokayini ma tirhisiwaka hakona eswivulweni loko swi ta eka timhaka ta swipimelo swo hlawula marito, vulongoloxamarito, na michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa. Kasi swivutiso swa ndzavisiso leswi lavaka ku hlamuriwa eka ndzavisiso lowu swi fambelana na swikongomelotsongo leswi nga andlariwa laha henhla. Loko swi ta eka tinhlamuselo ta matheme lama fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu ku hlamuseriwile matheme lama landzelaka: riendli, rito, rito ro vutisa , vulongoloxamarito, swipimelo swo hlawula marito, semantiki, xivulwa, xivulwahava, na xivulwahava xa riendli. Eka maavanyiselo ma tindzima ta ndzavisiso ku kombisiwile leswaku ndzavisiso lowu wu ta aviwa hi tindzima ta ntlhanu.

NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA

2.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwile milavisiso ya khumetsevu yo vulavula na ku fambelana na marito mo vutisa ya swidyondzeki leswi landzelaka: Betti (2021), Marhanele (2017), Shabangu (2007), Mushwana na Ndhlovu (1987), Fatchul na van'wana (2019), Wagner na van'wana (1996), Rozaklis (2003), Crystal (2003), Young (2003), Fabb (2005), Angell (2009), Quirk na un'wana (1973), Kreyer (2010), Mongwe (2004), Khoirul (2018), Chomsky (1965), Fillmore (1968), Levin (1993) na Mashlihatul (2016). Eka milavisiso ya swidyondzeki leswi hi kuma leswaku hi ku angarhela ku langutiwile timhakakulu ta khumekaye, ku nga nhlamuselo ya maendli, tinxaka ta maendli, swipimelo swo hlawula marito, vulongoloxamarito, xivulwa, xivulwana, xivulwahava, xivulwahava xa riendli, tinxaka ta swivumbeko swa swivulwahava swa riendli, xivumbeko xa xivulwahava xa riendli lexi nga na makumu na lexi nga riki na makumu, nkoka wa xivulwahava xa riendli eka vulongoloxamarito, ku vutisa eka Sesotho sa leboa hi ku langutisa vuxaka hi tlhelo ra xivumbeko na nhlamuselo, tinxaka ta marito mo vutisa lama nga lavisisiwa hi Mongwe (2004) eka Sesotho sa leboa, swivumbeko swa swivulwa swo vutisa hi ku pimanisa Xinghezi na Xiindonexiya, ndhawu ya marito mo vutisa exivulweni, matirhiselo ma “who” kumbe “whom” na “siapa”, xivumbeko xa swivulwa swo vutisa, swivutiso leswi tumbuluxiwaka kusuka eka xitatimente hi ku engeteleriwa xiphemu xo vutisa. Xo hetelela, ku langutiwile na swivumbeko swa swivulwa swo vutisa hi ku pimanisa Xinghezi na Xiindonexiya.

2.2. Nkambisiso wa matsalwa hi ku landza tinhlokomhaka

2.2.1. Nhlamuselo ya maendli

Loko swi ta eka nhlamuselo ya maendli, van'wana va vatsari va tibuku na swidyondzeki swo tanihi Betti (2021), Marhanele (2017), Shabangu (2007), Mushwana na Ndhlovu (1987), va boxa mianakanyo yo yelana. Hi ku angarhela va hlamusela leswaku maendli ku kongomisiwa eka marito lama hi hlamuselaka hileswi humelelaka exivulweni. Marhanele (ibid) u hlamuserile leswaku riendli ri paluxa leswi

endliwaka hi nhlokomhaka kumbe ku hi komba leswaku xiendliwa xi endliwa swin'wana. U tlhela a boxa leswaku riendli ri kota ku hlamusela leswi ri lavaka ku hlamusela swona exivulweni loko ri tirhile na switwananisi, swipfunetariendli na swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo.

Fatchul na van'wana (2019) na vona va hlamuserile hi riendli, hi ku vula leswaku riendli ri tiyisisa nghingiriko lowu nga kona. Va yile emahlweni va kombisa leswaku eka xivulwa hi nga kuma riendlikulu na riendli leri seketelaka riendlikulu. Va nyikile xikombiso hi xivulwa xa "She can sing", eka xivulwa lexi, Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku riendlikulu i "sing" kasi rito "can" i ripfunetariendli. Va ya emahlweni va kombisa leswaku riendli ri fanele ri pfumelelana na ntsengo wa nhlokomhaka, loko hinkwawo ma fanele ku kombisa vun'we kumbe vunyingi. Va tlhela va kombisa leswaku loko swi ta eka timhaka ta mikarhi, maendli ma swi kota ku teka xivumbeko xa mikarhi yo hambanahambana. Timhaka ta maendli ti fambelana swinene na ndzavisiso lowu tanihleswi marito mo vutisa lama lavisisiwaka eka ndzavisiso ma hlawula ku panana na swivulwahava swa riendli eka swin'wana swa swivulwa.

2.2.2. Tinxaka ta maendli

Loko swi ta eka mhaka ya tinxaka ta maendli, vatsari va tibuku vo tanihi Marhanele (ibid), Mushwana na Ndlhovu (ibid), Shabangu (ibid) va hlamuserile hi tinxaka leti landzelaka ta maendli: maendli lama nga na peletwana rin'we ku fana na -dya, -fa, -ba, -xa, -ta, -wa, -ha. Maendli ya mapeletwana mambirhi lama katsaka -tirha, -famba, -vona, -cina, -rila, -teka, -khoma, -hleka. Shabangu (ibid) u kombisa leswaku maendli ya mapeletwana mambirhi ma tekiwa tanihi maendlixidzi tanihleswi maendli man'wana lama ma nga na mapeletwana manyingi ma vumbiwaka ma huma eka wona. Man'wana maendli i maendli lama nga na mapeletwana manharhu yo tanihi -tsutsuma, -tlakula, -kulula, -khandziya, -pulana. Kasi rixaka ro hetelela i ra maendli lama nga na mapeletwana mo tlula manharhu mo tanihi -sapatela, -hlekelela, -kufumela, -khokhovela, -mbundzumuxa, -ngundzuvanya.

Mushwana na ndlhovu (ibid), Shabangu (ibid) va boxile na rixaka ra maendli lama sungulaka hi xitwari lama katsaka -ambala, -oxa, -oka, -ondza, -orha, -oma -endzela, -etlela, -orhovela, -ahlama, -andlala. Va tlhela va kombisa leswaku maendli lama mo sungula hi xitwari ma vumbiwile hi mapeletwana mambirhimbirhi na hi mapeletwana

mo tlula mambirhi. Eka ndzavisiso lowu a ku langutisiwangi tinxaka ta maendli kambe loko ku xopaxopiwa swivulwa swo hambanahambana leswi nga hlengeletiwa kusuka eka matsalwa ma mitlango na ma vutlhokovetseri hi kumile marito mo vutisa ma tirhile na maendli mo hambanahambana.

2.2.3. Swipimelo swo hlawula marito

Mhaka ya swipimelo swo hlawula marito i mhaka leyi nga lavisisiwa swinene hi Chomsky (1965) eka ntirho wa yena wa swivumbeko swa ku landzelelana ka marito eswivulweni. Chomsky (ibid) u vula leswaku maendli ma na matimba mo hlawula marito lama ma lavaka ku tirha na wona exivulweni. U kombisile leswaku nsinya wa riendli -eat (dya) wu pfumela ku tirha exivulweni na xiendliwa lexi dyiwaka, u nyikile xikombiso xa “John eats an apple” (John u dya apula). Chomsky (ibid) u kombisa leswaku loko riendli leri kongomisaka eka ku dya ri paniwa na xiendliwa xo ka xi nga dyiwi swi onha milawu ya malongolokelo ma marito eswivulweni. U nyikile xikombiso xa “John eats a stone” (John u dya ribye). U vula leswaku nandzelelano wa marito eka xivulwa lexi wu hoxekile tanihi leswi ribye ku nga nchumu wo ka wu nga dyiwi, leswi endlaka swi nga koteki ku pana nchumu wo ka wu nga dyiwi na riendli leri kongomisaka eka ku dya.

Chomsky (ibid) u ya emahlweni a hlamusela leswaku swipimelo swo hlawula marito i swa nkoka swinene naswona swipimelo swo hlawula marito swi paluxa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vulongoloxamarito na dyondzo ya tinhlamuselo ta marito. U boxile leswaku rito rin’wana na rin’wana ri pfumela kumbe ku ala ku tirha swin’we exivulweni na rito ro karhi hi ku landza leswi rito rolero ri kongomisaka eka swona hi tlhelo ra nhlamuselo.

Levin (1993) na Fillmore (1968), va hlamusela leswaku swipimelo swo hlawula marito swi lawuriwa hi marito lama maendli ma lavaka ku tirha na wona exivulweni. Va kombisile leswaku nhlamuselo ya riendli hi yona yi tiyisisaka muxaka wa marito lama nga kotaka ku panana na xivulwahava xexo xa riendli. Ku nyikiwile xikombiso xa leswaku nsinya wa riendli -kill ‘dlaya’ wu hlawula ku tirha exivulweni na nhlokomhaka leyi hanyaka na xiendliwa lexi hanyaka.

Levin (ibid) u boxile leswaku maendli ma nga tlhawahatiwa hi ku landza leswi ma kongomisaka eka swona. U kombisile leswaku ku na maendli ma mfambo mo tanihi “run” ku vula ku tsutsuma, “walk” ku vula ku famba, “fly” ku vula ku haha lama ma pfumelaka ku tirha ntsena na swiendliwa leswi hanyaka. Levin (ibid) u vulavurile na hi maendli ma ku tumbuluxa laha a nga vulavula hi nsinya wa riendli “build” ku kongomisa eka ku aka, na nsinya wa riendli “create” lowu kongomisaka eka ku tumbuluxa.

Wagner na van’wana (1996) na vona va langutile mhaka ya swipimelo swo hlawula marito. Va hlamusela swipimelo swo hlawula marito tanihi swipimelo swa malongolokelo ma marito leswi faneleke ku landzeleriwa eku vumbeni ka xivulwa. Va kombisa leswaku loko ku ri na riendli ro karhi exivulweni ri fanele ku va rona ri hlawulaka nchumu lowu ri faneleke ku panana na wona exivulweni tanihi xiendliwa.

Wagner na van’wana (ibid) va nyika xikombiso xa xivulwa lexi paluxaka nkoka wa swipimelo swo hlawula marito, xivulwa xa kona hi lexi landzelaka: (The stone thinks) lexi hi Xitsonga xi vulaka leswaku *ribye ra ehleketa*. Va vula leswaku riendli *thinks* (ehleketa) ri pfumela ntsena ku panana na michumu leyi hanyaka naswona yi wela eka ntlawa wa vanhu. Leswi swi paluxa leswaku marito hinkwawo lama nga kongomiseki eka vanhu a ma nge swi koti ku panana na riendli *thinks* (ehleketa) exivulweni.

Wagner na van’wana (ibid) va ya emahlweni va hlamusela leswaku nkoka wa swipimelo swo hlawula marito i ku pfuna hi tlhelo ro tiva marito lama pfumelaka ku panana na rito ro karhi exivulweni na lama ma nga pfumeliki ku panana na nchumu walowo. Va ya emahlweni va hlamusela leswaku riendli *thinks* (ehleketa) a ri nge swi kota ku va na nhlokomhaka ya nchumu lowu nga riki munhu tanihi rito *stone (ribye)*.

Wagner na van’wana (ibid) va ya emahlweni va hlamusela leswaku eka swipimelo swo hlawula marito u fanele u kambisisa loko rito leri u lavaka ku ri tirhisa tanihi nhlokomhaka na leri u lavaka ku ri tirhisa tanihi riendli swi ri na vuxaka byo va swi kota ku tirha swin’we exivulweni. Va vula leswaku loko swipimelo swo hlawula marito swi nga landzeleriwangi, ku tala ku tumbuluxiwa swivulwa swo ka swi nga twisiseki kumbe swi nga koti ku nyika nhlamuselo leyi nga hetiseka. Va nyika xikombiso hi xivulwa lexi landzelaka:

The dishwasher read the article (muchini wa ku hlantswa swibye wu hlaya atikili)

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, Wagner na van'wana (ibid) va kombisa leswaku swipimelo swo hlawula marito a swi landzeleriwangi hikokwalaho xivulwa a xi twisiseki. Va kombisa leswaku riviti dishwasher na riviti *article* tanihi xiendliwa swi na tinhlamuselo timbirhi to hambana. Va vula leswaku riviti *dishwasher* ri nga ha kongomisa eka munhu kumbe muchini loko riviti *article* ri kongomisa eka xitshuriwa xo karhi xo tanihi phephahungu kumbe rito hi roxe.

Wagner na van'wana (ibid) va hlamusela leswaku ku landzelerisa swipimelo swo hlawula marito swa pfuna na le ka marito lama nga na tinhlamuselo to tlula yin'we. Va hlamusela leswaku eka xikombiso lexi nga laha henhla loko rito *dishwasher* (muchini wa ku hlantswa swibye) ku ri munhu xivulwa xi ta va xi tshamisekile. Va vula leswaku riendli read (hlaya) ri pfumela ku tirha ntsena na nhlokomhaka leyi welaka eka mitlawa ya vanhu. Timhaka ta swipimelo swo hlawula marito swi fambelana swinene na ndzavisiso lowu tanihileswi xin'wana xa swikongomelotsongo swa ndzavisiso ku nga ku langutisa swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa ma **rini, yini, mani, kwihhi, njhani**, na **hikokwalahokayini** kusuka eka matsalwa ma mitlango na ma vutlhokovetseri ma Xitsonga.

2.2.4. Vulongoloxamarito

Loko swi ta eka timhaka ta vulongoloxamarito, Fatchul na van'wana (2019) va hlamusela vulongoloxamarito tanihi mafambiselo hinkwawo ma ririmi na xivumbeko xa ririmi, leswi khumbaka timhaka ta vulongoloxamarito, mofoloji, leswi mikarhi yin'wana swi katsaka na timhaka ta fonoloji na dyondzo ya tinhlamuselo ta marito. Fatchul na van'wana (ibid) va kombisa leswaku vulongoloxamarito swi khumba timhaka ta malongolokelo ma marito kambe a hi swona ntsena swi langutisiwaka. Fatchul na van'wana (ibid) va ya emahlweni va hlamusela leswaku vulongoloxamarito eka ririmi ku nga ha kongomisiwa eka malongolokelo ma marito na swivulwahava leswi vumbaka xivulwa xo twala. Fatchul na van'wana (ibid) va ya emahlweni va hlamusela leswaku vulongoloxamarito byi langutana na malongolokelo ma marito.

Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku ntivoririmi wu na tinhlamuselo timbirhi leti yelanaka kumbe ku kombisa vuxaka. Yo sungula yi kongomanile na ndlela leyi ririmi ri tirhaka hayona, leswi nghenelerisaka vulongoloxamarito. Ya vumbirhi yi langutana na ndlela leyi marito ma hundzuriwaka hakona, na hilaha marito ma hlanganisiwaka hakona hi ku landza xivumbeko, mpimo, rimbewu, miehleketo, nhlayo, munhu, nkarhi wa leswi xivulwa xi swi paluxaka. Xin'wana xa swiphemu swa ntivoririmi xi vuriwa mofoloji, Fatchul na van'wana (ibid) va hlamusela mofoloji tanihi xiphemu xa ntivoririmi lexi langutanaka na xivumbeko xa marito. Va nyika xikombiso hi rito ra *bookkeepers* leri nga na timofimi ta mune (book, keep, -er, -s) leti nga hlanganisiwa ku vumba rito rin'we.

Loko ha ha langutisa eka timhaka ta vulongoloxamarito, Fatchul na van'wana (ibid) va ya emahlweni va hlamusela leswaku rixaka leri ra ntivoririmi ra vulongoloxamarito ri kongomanile na leswi marito ma nga vumbisiwa xiswona, leswi nghenelerisaka timhaka ta malongolokelo ma marito, leswi marito ma twananisaka xiswona exivulweni. Va nyika xikombiso hi xivulwa xa "*For me to call her sister would be a bad idea*" (*Mina ku fonela sesi wa yena ku ta va miehleketo yo hoxeka*) lexi nga cinciwaka malongolokelo xi teka xivumbeko xa "*It would be a bad idea for me to call her sister*" (*Ku ta va miehleketo yo hoxeka ku va mina ndzi fonela sesi wa yena*).

Hi tlhelo rin'wana, Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku vulongoloxamarito byi nga ha hlamuseriwa tanihi dyondzo ya malongolokelo ma marito eka swivulwahava, swivulwana, na swivulwa. Fatchul na van'wana (ibid) va boxa leswaku swiphemu leswitsongo swa vulongoloxamarito i marito, va vula leswaku marito mambirhi kumbe ku tlula loko ma longoloxiwile hi ndlela yo karhi ma paluxa ndlela leyi xivumbeko xa marito xi nga akiwa hiyona.

Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku van'watindzimi va tala ku vulavula hi nhungu wa swihlivi swa mbulavulo kusuka eka Xinghezi, ku nga maviti, masivi, maendli, mahlawuri, maengeteri, swirhangi, mahlanganisi, na mahlamari. Va vula leswaku swihlivi swa mbulavulo hi swona swi paluxaka nhlamuselo hilaha swi nga longoloka hakona exivulweni. Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku rito rin'we ri nga ha tirhisiwa ku hambana hi ku landza swiyimo leswi ri pfumelaka ku tirhisiwa eka

swona. Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku i swa nkoka ku twisisa swihluvi swa mbulavulo tanihileswi swi pfunaka ku va u tiva nhlamuselo leyi ku nga yona ya rito loko u ri karhi u tirhisa dikixinari.

Loko swi ta eka timhaka ta malongolokelo ma marito, Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku vulongoloxamarito a hi mikarhi hinkwayo ku kongomisiwa eka ndlela leyi marito ma nga longoloka hayona ku vumba xivulwa. Fatchul na van'wana (ibid) va kombisa leswaku a hi ku hlanganisiwa hinkwako ka marito ku nga vuriwaka xivumbeko xa malongolokelo ma marito. Fatchul na van'wana (ibid) va nyika swikombiso leswi landzelaka swa malongolokelo ma marito, *'books many'*, *'many book'*, *'he sing'*, *'the president gave his agree'*, na *'I go school'*, Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku ku antswisa malongolokelo ma marito eka swikombiso leswi laha henhla, ku laveka switirhisiwa swa xivumbeko xa marito. Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku ku fanele ku landzeleriwa malongolokelo ma kahle ma marito, ematshan'wini yo *'books many'* malongolokelo ma fanele ku cincywa ma va *'many books'* (tibuku to tala). Va ya emahlweni va vula leswaku ku lulamisa malongolokelo ma *'he sing'* hi fanele ku lungelela xilandzi -s eka rito sing leswaku malongolokelo ma va *'he sings'* (wa (waxinuna) yimbelela). Fatchul na van'wana (ibid) va hlamusela leswaku malongolokelo ma *"the president gave his agree"* ma nga lulamisiwa hi ku lungelela xilandzi -ment eka rito *"agree"* laha malongolokelo ma marito ma nga ta va hi ndlela leyi: *'the president gave his agreement'* (phuresidente u nyika ku pfumela ka yena) Xohetelela, Fatchul na van'wana (ibid) va vula leswaku malongolokelo ma marito eka *"I go school"* ma nga amukeleka ntsena loko ku hoxiwile rirhangelandhawu *"to"* laha malongolokelo ma marito ma nga ta va *"I go to school"* (ndzi ya exikolweni). Ndzavisiso lowu wu langutisile mhaka ya vulongoloxamarito eka swin'wana swa swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu. Eka timhaka ta malongolokelo ma marito eswivulweni, ku langutisiwile marito mo vutisa ma **rini**, **yini**, **mani**, **kwihi**, **njhani**, na **hikokwalahokayini** kusuka eka matsalwa ma mitlango na ma vutlhokovetseri ma Xitsonga.

2.2.5. Xivulwa

Young (2003) u nyika nhlamuselo ya xivulwa tanihi nhlangoane wa marito lama nga na nhlokomhaka, riendli na swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo leswi nga landzelaka riendli. Young (ibid) u boxa leswaku swihluvi swa mbulavulo leswi nga landzelaka riendli exivulweni ku nga ha va mabumabumeri na/kumbe maengeteri. U andlarile swivulwa swinharhu tanihi swikombiso. Xo sungula u nyika xivulwa lexi nga hava ribumabumeri kumbe riengeteri. Hileswaku, xi va xi helela eka riendli. Xivulwa xa vumbirhi xi na nhlokomhaka, riendli na ribumabumeri; loko xivulwa xo hetelela xi ri na riengeteri. Swivulwa swa kona swi andlariwile hi ndlela leyi landzelaka:

- The last train has arrived (Xitimela xo hetelela xi fikile).
- Your uncle left a message (Malume wa wena u siye rungula).
- John helped Bill in Central Park (John u pfune Bill ePhakeni ya le *Central*).

Xiyenge lexi xi kombisa vuxaka na leswi langutisiwaka eka ndzavisiso lowu tanihileswi ndzavisiso hi woxe wu xopaxopaka swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa ma **yini, rini, mani, njhani, kwihhi**, na **hikokwalahokayini** kusuka eka matsalwa ma mitlango na ma vutlhokovetseri ma Xitsonga.

2.2.6. Xivulwana

Crystal (2003) u nyika nhlamuselo ya xivulwana tanihi nhlangoane wa marito eka ririmi lama nga ringaniki na xivulwa kambe ma hundza marito lama vumbaka xivulwahava kumbe timofimi. Crystal (ibid) u boxa leswaku hakanyingi van'watindzimi va andlala tinxaka timbirhi ta swivulwana, ku nga swivulwana leswi kotaka ku tiyimela hi swoxe na swivulwana leswi nga koteki ku tiyimela hi swoxe. Laha hansi Crystal (ibid) u nyikile swikombiso swa tinxaka letimbirhi ta swivulwana:

- The girl arrived (nhwanyana u fikile), xivulwana xo kota ku tiyimela hi xoxe.
- After the rain started (endzhaku ka loko mpfula yi sungurile), xivulwana xo ka xi nga koti ku tiyimela hi xoxe.

Crystal (ibid) u tlhela a paluxa leswaku swin'wana swidyondzeki swi andlala tinxaka timbirhi ta swivulwana, ku nga swivulwana leswi nga na makumu na swivulwana leswi nga riki na makumu hi ku landza xivumbeko xa riendli eka xivulwana xexo. U nyikile xikombiso lexi landzelaka:

- When ripe these apples will be lovely (loko ma vupfile maapula lama swi ta va swi sasekile)

Crystal (ibid) u hlamusela leswaku mikarhi yin'wana hi kota ku hambanisa swivulwana hi ku landza ntirho wa xivulwana endzeni ka xivulwa. U paluxa leswaku ku na swivulwana leswi nga na nhlokomhaka, riendli, riengeteri na xiendliwa. U boxa leswaku swin'wana swivulwana swo vutisa swi nga tumbuxiwa hi ku tirhisiwa ka xiphemu xa rito ra xivutiso xa *wh-* tanihi xiphemu lexi nga cinceki xa rito. Crystal (ibid) u andlarile xivulwana lexi landzelaka tanihi xikombiso xa:

- I wonder when they will leave (ndza tivutisa leswaku va ta famba rini)

Crystal (ibid) u tlhela a paluxa swivulwana leswi nga na riendli leri nga riki na makumu kumbe riendli leri nga hetisekangiki, u nyikile xikombiso hi xivulwana lexi landzelaka:

- I saw [him do it], ndzi vonile (a swi endla)

Xikombiso lexi nga laha henhla xi tiyisisa leswaku hakunene swa koteka ku va na swivulwana leswi nga na riendli leri nga riki na makumu kumbe swivulwana swi andlala riendli ro ka ri nga hetisekangi.

Mhaka ya swivulwana na yona yi khumbiwile eka ndzavisiso lowu tanihileswi ndzavisiso hi woxe wu nga langutisa mhaka ya ku xopaxopa swivulwa leswi nga hlengeletywa kusuka ka matsalwa ma mitlango na vutlhokovetseri.

2.2.7. Xivulwahava

Hi ku ya hi Rozaklis (2003), xivulwahava ku kongomisiwa eka nhlengelo wa marito lama tirhisiwaka exivulweni ku paluxa rixaka xo karhi ra swihluvi swa mbulavulo. Rozaklis (ibid) u boxa leswaku xivulwahava xi nga va xa riviti hi ku landza nhlokomhaka yo karhi kumbe riendli; hikokwalaho ka leswi a xi koti ku tiyimela xoxe kambe xo kota ku tirha ntsena tanihi xiphemu xa mbulavulo. Rozaklis (ibid) u nyika xikombiso xa xivulwahava lexi landzelaka:

- Marci has a scarf with green stripes (Marci u ni xikhafu lexi nga ni swirhendzevutana swa rihlaza)

Rozaklis (ibid) u seketela xivulwahava xa yena hi ku hlamusela leswaku xivulwahava lexi nga laha henhla, xi na rito rin'we ntsena ku nga *Marci* leri tirheke tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Rozaklis (ibid) u tlhela a nyika xivulwahava xin'wana lexi landzelaka:

- Screaming loudly the baby was disconsolate (ku huwelela hi rito lerikulu n'wana a a heleriwa hi ku chaveleleka)

Eka xivulwahava lexi nga laha henhla, Rozaklis (ibid) u hlamusela leswaku xiphemu xa *Screaming loudly* xi vumbiwile hi marito mambirhi lexi nga tirha tanihi xiphemu lexi nga rhangela nhlokomhaka ya xivulwa ku nga *baby*. Eka ndzavisiso lowu ku langutisiwile swivulwahava leswi nga ta pfumela ku tirha swin'we na marito mo vutisa eswivulweni leswi swi paluxaka nkoka wa swivulwahava eka ndzavisiso lowu.

2.2.8. Xivulwahava xa riendli

Hi ku langutisa eka xivulwahava xa riendli, Fabb (2005) u nyika nhlamuselo ya xivulwahava xa riendli tanihi xivulwahava xin'wana na xin'wana lexi nga na riendli tanihi hi nhloko ya xivulwahava. Fabb (ibid) u ya emahlweni a hlamusela leswaku

xivulwahava xa riendli xi tala ku va na ripfunariendli leri rhangelaka riendli, u nyika xikombiso hi marito lama katsaka, *could, should, might, have, be*, na *do* lama rhangelaka riendli exivulweni. Swivulwahava swa riendli hi swin'wana leswi nga ta langutisiwa eka ndzavisiso lowu tanihileswi xin'wana xa swikongomelo swa ndzavisiso lowu ku nga ku langutisa swihluvi swa mbulavulo leswi marito mo vutisa ma talaka ku panana na swona exivulweni.

2.2.9. Tinxaka ta swivumbeko swa swivulwahava swa riendli

Loko swi ta eka tinxaka ta swivulwahava swa riendli, Angell (2009) u kombisa leswaku swivumbeko swa xivulwahava xa riendli swi vumbiwa hi ku landza tinxaka tinharhu, ku nga xivulwahava xa riendli xo pfumala xiendliwa, xivulwahava xa riendli xa xiendliwa xin'we na xivulwahava xa riendli xo ka xi nga cinci.

Loko swi ta eka xivumbeko xa xivulwahava xa riendli xo pfumala xiendliwa, Angell (ibid) u hlamusela rixaka leri ra xivulwahava tanihi xivulwahava lexi nga na xiendliwa xo kongoma. Angell (ibid) u hlamusela xiendliwa xo kongoma tanihi rito kumbe marito lama andlalaka endlelo ro karhi ra riendli. U nyika swikombiso leswi landzelaka:

- The boy ran across the backyard. (mufana u tsutsumile a rhendzeleka hi jarata)
- The girl on the beach fell asleep and got a severe sunburn. (nhwanyana elwandle u khomiwile hi vurhongo ivi a hisiwa swinene hi dyambu)

Angell (ibid) u vula leswaku marito "ran" na "fell" eka swikombiso leswi laha henhla i maendli ma mfambo lama endlaka muhlayi kumbe muyingiseri a lava ku tiva vuxokoxoko mayelana na ndlela leyi swi nga humelela hi yona, laha swi nga humelela kona, na siku swi nga humelela hi rona.

Angell (ibid) u tlhela a boxa man'wana ma maendli lama nga tirhaka swin'we na xivulwahava xa riendli xo pfumala xiendliwa lama katsaka rirhandzu, *ku endla, ku aka, ku kolota, ku venga, ku nyika, ku rhumela, ku komba*. U ya emahlweni a hlamusela leswaku maendli mo pfumala xiendliwa ma nga ha ngenisa timhaka ta maendli mo

tirha swo karhi na lama nga endleki nchumu. U seketela mhaka ya yena hi swivulwa leswi landzelaka:

- John loves Mary. (Johane u rhandza Mariya)
- Mary is loved by John. (Mariya u rhandziwa hi Johane)

Eka xivulwa xo sungula, Angell (ibid) u hlamusela leswaku i riendli leri nga le ku hlamuseleni leswi nga le ku endliweni hi nhlokomhaka John ku nga ku rhandza Mary. Kasi eka xivulwa xa vumbirhi, u kombisa ku i riendli leri nga riki ku endleni ka nchumu tanihi leswi ri kombisaka leswaku yena Mary wa rhandziwa hi John, u ya emahlweni a vula leswaku swivulwahava swa maendli mo pfumala xiendliwa ma tolovelekile eka Xinghezi ku tlula tindzimi tin'wana.

Hi ku langutisa eka xivumbeko xa xivulwahava xa riendli xa xiendliwa xin'we, Angell (ibid) u vula leswaku i swivulwahava swa maendli leswi nga hambana na swivulwahava swa maendli mo pfumala xiendliwa. U hlamusela swivulwahava swa maendli ma xiendliwa xin'we tanihi swivulwahava swa maendli leswi nga riki na xiendliwa xo kongoma. U vula leswaku maendli mo pfumala xiendliwa na maendli ma xiendliwa xin'we ma nga ha tirhisa maendli mo fana. U nyikile swikombiso hi ku tirhisa maendli ma pfurile "opened" na swekiwile "cooked" eka swivulwahava swa maendli mo pfumala xiendliwa na swivulwahava swa maendli ma xiendliwa xin'we.

- She opened the window of the apartment. (U pfurile fasitere ra ndhawu yo tshama ka yona)
- The window of the apartment opened noisily. (fasitere ra ndhawu yo tshama eka yona ri pfulekile hi ku endla pongo)

Hi ku landza swivulwahava swa maendli leswi nga laha henhla, Angell (ibid) u hlamusela leswaku xivulwa xo sungula xi tekile xivumbeko xa xivulwahava xa riendli laha xiendliwa xi nga namarhelana na riendli. U tlhela a hlamusela leswaku xivulwa xa

vumbirhi xi tekile xivumbeko xa xivulwahava xa riendli xa xiendliwa xin'we lexi nga na riengeteri.

Angell (ibid) loko a hlamusela xivumbeko xa xivulwahava xa riendli xo ka xi nga cinci, u hlamusela rixaka leri tanihi xivulwahava xa riendli lexi tekaka xivumbeko xa riendli ra "to be" leri landzeriwaka hi ribumabumeri. Hi ku landza miehleketo ya Angell (ibid) u teka ribumabumeri tanihi nchumu wun'we na nhlokomhaka, u tirhisile swikombiso leswi landzelaka ku tiyisisa leswaku nhlokomhaka na ribumabumeri swi va swi ri karhi swi kongomisa eka nchumu wun'we. Swikombiso swa kona hileswi landzelaka:

- The boy is a player (mufana i mutlangi) (subject = boy; complement = player)
- He is a doctor (hi yena dokodela) (subject = he; complement = doctor) .

Angell (2009) u ntlhatla swivulwa leswi laha hanhla hi ndlela leyi, eka xivulwa xo sungula nhlokomhaka ya xivulwa i "boy", kasi ribumabumeri exivulweni ku ri "player", loko eka xivulwa xa vumbirhi nhlokomhaka ku ri "he", kasi ribumabumeri i "doctor". Loko swi ta eka timhaka ta swivumbeko swa swivulwa, ndzavisiso lowu wu ta langutisa swivumbeko swa swivulwa leswi swi nga kumeka na marito mo vutisa ma **rini, yini, mani, kwihi, njhani**, na **hikokwalahokayini** kusuka eka matsalwa ma mitlango na ma vutlhokovetseri ma Xitsonga.

2.2.10. Xivumbeko xa xivulwahava xa riendli lexi nga na makumu na lexi nga riki na makumu

Quirk na un'wana (1973) va vula leswaku i swa nkoka ku tshikilela mhaka ya leswaku xivumbeko xa riendli lexi kumekaka eka swivulwahava swa maendli swi hambanisiwa hi swiyenge swimbirhi hi ku landza ndlela leyi swi nga vumbiwa hi yona. Swiyenge swimbirhi leswi ku vulavuriwaka hi swona i swivulwahava swa maendli lama pfumelelanaka na nhlokomhaka na swivulwahava swa maendli lama nga pfumelelaniki na nhlokomhaka.

Va ya emahlweni va hlamusela leswaku swivulwahava swa maendli lama pfumelelanaka na nhlokomhaka ma na swivumbeko swo hambana. Swivumbeko swa kona swi katsa swivulwahava swa maendli lama kombisaka mikarhi yo hambana ya maendli, u nyikile xikombiso xa “she studied kumbe studies Arabic” lexi kombaka nkarhi lowu nga hundza na wa sweswi.

Quirk na un’wana (ibid) va hlamuserile swivulwahava swa maendli leswi nga pfumelelaniki na nhlokomhaka tanihi swivulwahava swa mendli leswi eka swona ku lungeleriwaka swilandzi eka riendli. Swilandzi leswi lungeleriwaka i -ing lexi lungeleriwaka eka riendli “call” ku vumba riendli ra nkarhi wa sweswi wo yisa emahlweni na xilandzi -ed lexi nga lungeleriwaka eka rito “call” ku vumba rito “called” leri kombisaka nkarhi lowu nga hundza. Leswi swi nga andlariwa eka nhlokomhaka leyi nga boxiwa laha henhla, swa ha vuyelela eka timhaka ta swivumbeko swa swivulwa leswi ndzavisiso lowu wu nga ta swi langutisa.

2.2.11. Nkoka wa xivulwahava xa riendli eka vulongoloxamarito

Kreyer (2010) u hlamusela leswaku xivulwahava xa riendli i xa nkoka swinene loko swi ta eka dyondzo ya vulongoloxamarito hi ku langutisa swivangelo swo hambanahambana. U hlamusela leswaku riendli eka xivulwahava xa riendli hi rona ri tiyisisaka swivulwana swin’wana leswi bohaka ku panana na xivulwahava xa riendli exivulweni. Kreyer (ibid) u nyika xikombiso hi riendli “give” leri vulaka ku nyika, u vula leswaku riendli leri exivulweni ri lava ku panana na marito lama kombisaka ku va munhu un’wana a nyika kumbe ku nyikiwa swo karhi hi munhu un’wana, u dlayiseta mhaka leyi hi ku vula leswaku handle ka swivulwana swa muxaka lowu xivulwa a xi nge vulavuli. Timhaka ta swivulwahava swa riendli na vulongoloxamarito swi na vuxaka na ndzavisiso lowu tanihileswi swi nga kotekiki ku xopaxopa marito mo vutisa kusuka eswivulweni u nga khumba swihluvi swa mbulavulo na vulongoloxamarito.

2.2.12. Ku vutisa eka Xisuthu xa N'walungu hi ku langutisa vuxaka hi tlhelo ra xivumbeko na nhlamuselo

Mongwe (2004) u langutisile timhaka ta ku vutisa eka Xisuthu xa N'walungu laha a langutisa ngopfu vuxaka hi tlhelo ra xivumbeko na nhlamuselo eswivulweni swo vutisa. Mongwe (ibid) u nyikile nhlamuselo ya ku vutisa laha a nga tshaha Louwrens (1991), laha Xidyondzeki lexi xi hlamusela ku vutisa tanihi rito kumbe xivulwa lexi nga le ku vutiseni ka swokarhi. U hlamusela leswaku marito kumbe swivulwa swo vutisa swi tirhisiwa hi swivumbeko swo hambanahambana kusuka eka tindzimi hi ku hambanahambana ka tona. Mongwe (ibid) a a langutisa ndlela leyi marito kumbe swivulwa swo vutisa swi tirhisiwaka hayona eka Xisuthu xa N'walungu hi ku swi pimanisa na Xinghezi.

Mongwe (ibid) u vula leswaku eka Xisuthu xa N'walungu mhaka ya ku vulavurisana ka ha ri xiphiso tanihileswi marito mo vutisa loko ma tirhisiwile ma nga ha nyikaka tinhlamuselo to hambana loko ma tirhisiwa eka swivulwa swo hambana. U tiyisisa mhaka leyi a yi boxeke hi ku nyika swikombiso leswi landzelaka:

- O dira mphato mang ngwaga wo? (u le ka ntangha mani lembe leri?)
- O bone mang maabane? (U vone mani tolo?)

Mongwe (ibid) hi ku landza swikombiso swa yena leswi nga laha henhla, u vula leswaku rito ro vutisa ra *mang* ri tirhisiwile eka swivulwa swimbirhi swo hambana laha rito leri ri nga pfumela ku paniwa na swiendliwa swo hambana ku nga lexi hanyaka na lexi nga hanyiki. Mongwe (ibid) u kombisa leswaku mhaka leyi yi tala ku kanganyisa vanhu vo tala lava nga riki na vutivi byo enta mayelana na Xisuthu xa N'walungu.

Mongwe (ibid) u vula leswaku ku na xivutiso lexi talaka ku vutisiwa xa leswaku hikokwalahakayini rito ra **mang** ri tirhisa swiendliwa swo hambana ematshwan'wini yo tirhisa rixaka rin'we ra xiendliwa. Mongwe (ibid) u kombisa leswaku xin'wana xa swikongomelo swa ndzavisiso wa yena a ku ri ku hlamula swivutiso swa muxaka lowu. U tlhela a vula leswaku maendlelo lama a ma kombiseke eka Xisuthu xa N'walungu a ma fani ni le ka Xinghezi, u nyikile xikombiso hi rito ro vutisa ku nga *who* leri mikarhi hinkwayo ri paniwaka na vanhu tanihi xiendliwa.

Mongwe (ibid) u vula leswaku handle ka ku tirhisa marito hi rin'werin'we ku vumba xivutiso, Xisuthu xa N'walungu xa swi kota ku tirhisa xivulwa lexi nga helela tanihi xivutiso. Mongwe (ibid) u vula leswaku leswi swi nga humelela loko xitatimente xi cinciwa xi va xivutiso hikokwalaho ka ku tirhisiwa ka vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo ya marito. U nyikile swikombiso leswi landzelaka ku tiyisisa mhaka ya yena:

- Mosadi á á péá. (Wansati a ri ku swekeni)
- Mösádi á á péá? (Wansati a ri ku swekeni?)

Mongwe (ibid) u kombisa leswaku ku tlakuka ka mipfumawulo eka xivulwa xa vumbirhi swi kombisa xivumbeko xa xivutiso. U ya emahlweni a hlamusela leswaku ku tirhisiwa ka rito *is* emasungulweni ma xivulwa lexi nga hundzuluxeriwa ku ya eka Xinghezi swi tiyisisa leswaku hakunene xivulwa xi le ka xivumbeko xa xivutiso. Mongwe (ibid) u boxa leswaku hakanyingi rito *is* eka Xinghezi ri tala ku landzela nhlokomhaka exivulweni. U ya emahlweni a vula leswaku loko rito *is* ro rhangela nhlokomhaka exivulweni, xivulwa xi teka xivumbeko xa xivutiso.

Mongwe (ibid) u vula leswaku Xinghezi xi na marito mo tala mo vutisa ku tlula Xisuthu xa N'walungu. U nyikile xikombiso xa marito mo vutisa ma Xinghezi mo hambanahambana ma *what, who, which, whom* lama hinkwawo ma pimanisiwaka na rito ro vutisa ra *mang* hi tinhlamuselo.

Mongwe (ibid) u hlamusela leswaku tanihi leswi tidyondzo ta ku tala ti endliwaka hi Xinghezi, swichudeni swa Xisuthu xa N'walungu swa tikeriwa swinene ku tirhisa marito mo vutisa ma ririmi ra vona. Mulavisisi u vula leswaku xin'wana lexi talaka ku endla vukanganyisi hileswi marito mo vutisa ma Xinghezi ma talaka ku sungula xivulwa kasi eka Xisuthu xa N'walungu a swi tali ku va tano. U nyikile swivulwa swo vutisa leswi landzelaka ku tiyisisa mhaka ya yena:

- Ke mang a ngwadilego lengwalo?(I mani a tsaleke papila?)
- Lengwalo le ngwadilwe ke mang? (Papila ri tsariwile hi mani?)

Mongwe (ibid) u andlala leswaku ku tirhisiwa ka marito mo vutisa eka Xisuthu xa N'walungu swi fanela swi fambelana na riendli leri nga pananiwa na rona. U vula leswaku leswi swi tiyisisa leswaku i swa nkoka leswaku marito mo vutisa ma pananiwa na maendli lama ma toloveleke ku tirha na wona eswivulweni. U vula leswaku marito mo vutisa loko ma nga tirhisiwangi hi mfanelo swi nga endla xivulwa xi nga vulavuli. Mongwe (ibid) u tiyisisile mhaka leyi a yi hlamuseleke hi swivulwa leswi landzelaka:

- Odula kae? (U tshama kwihi?)
- *O sepela mang? (U famba mani?)

Mongwe (ibid) u paluxa leswaku rito ro vutisa *kae?* eka xivulwa xo sungula ri pananiwile hi ndlela ya kahle na riendli *dula*. U ya emahlweni a hlamusela leswaku eka xivulwa xa vumbirhi riendli *sepela* a ri twanani kahle na rito ro vutisa ra *mang?* Leswi nga endla leswaku xivulwa xi hetelela xi nga ha vulavuli. U tlhela a hi paluxela ndlela leyi swi faneleke ku tirhisiwa hayona leswaku swi vulavula eka xivulwa lexi landzelaka:

- O sepela le mang? (U famba na mani?)

Mongwe (ibid) u vula leswaku xivulwa lexi nga laha henhla se xi na nhlamuselo leyi twalaka hikokwalaho ka ku nghenisiwa ka mofimi *le*. U ya emahlweni a vula leswaku xivulwa lexi nga laha henhla xi paluxa leswaku mhaka ya swipimelo swo hlawula marito i swa nkoka tanihi leswi nga vaka swiphiso eka vanhu lava Xisuthu xa N'walungu ku nga riki ririmi ra vona.

Mongwe (ibid) u hlamusela leswaku i swa nkoka ku va vavulavuri va Xisuthu xa N'walungu va tiva laha marito mo vutisa ma fanelaka ku nghena kona exivulweni. U nyika swikombiso hi marito mo vutisa lama kongomisaka eka ndhawu, nkarhi, na nhlayo lama landzelaka:

- O dula kae? (U tshama kwihi?)
- O tlile neng? (U fike rini?)

- O na le dipudi tse kae? (U na timbuti tingani?)
- O nwele eng? (U nwile yini?)

Mongwe (ibid) u paluxa leswaku swivulwa swo vutisa leswi nga laha henhla swi kombisa timhaka ta ndhawu, nkarhi, nhlayo, xiendliwa. U kombisa leswaku loko ku cinciwa ndlela leyi swi nga tirhisiwa hi yona swi nga ha cinca na tinhlamuselo. U andlala swikombiso leswi landzelaka ku tiyisisa mhaka ya yena:

- O tlile neng° (U tile rini?)
- *O tlile eng? (U tile yini?)

Mongwe (ibid) u kombisa leswaku xivulwa xa vumbirhi eka leswi laha henhla a xi vulavuli hikuva riendli *tlile* a ri nge swi koti ku tirha kahle na rito ro vutisa ra *eng*. Mongwe (ibid) u tlhela a vula leswaku swivulwa swo vutisa Xisuthu xa N'walungu swa tirhisiwa eka timhaka leti nga tumbela hi xikongomelo xo tiyisisa loko ku ri na ku kanakana eka leswi nga vutisiwa. U andlarile swivutiso leswi landzelaka:

- A ga se nna wa go tla moo maabane? (A ku nga ri mina loyi a nga ta le tolo?)
- Le bone nna? (Mi vonile mina?)

Swikombiso leswi laha henhla hi ku ya hi Mongwe (ibid), swi kombisa swihlawulekisi swa semantiki swa ku tiyisisa na ku kanakana. U hlamusela leswaku maendlalelo ma muxaka lowu ma swivutiso ma lava vulavisisi byo enta tanihileswi ku nga riki na ndzavisiso lowu nga endliwa eka Xisuthu xa N'walungu. Mongwe (ibid) u langutisile marito mo vutisa eka Xisuthu xa N'walungu, ndzavisiso lowu wu ta langutisa marito mo vutisa eka Xitsonga ku vona loko ku ta va na ku xakelana na maendlelo eka Xitsonga.

2.2.13. Tinxaka ta marito mo vutisa lama nga lavisisiwa hi Mongwe (2004) eka Xisuthu xa N'walungu

Mongwe (ibid) u hlamusela leswaku ku na swivutiso leswi kotaka ku vula swo twala swi ri swoxe na leswi nga koteki ku vula swo twala swi ri swoxe kambe swi tiseketela hi swin'wana swiaki leswaku swi kota ku vulavula. U vula leswaku leswi nga koteki ku

tiyimela swoxe swi tiseketela hi swiaki swo tanihi swirhangi na mahlanganisi leswaku swi kota ku tiyimela.

Mongwe (ibid) u hlamusela swin'wana hi marito mo vutisa ma *mang*, na *bomang*. U vula leswaku ku na marito mo vutisa lama kotaka ku vula swokarhi hi woxe lama ma nga laviki ku seketeriwa hi swiaki swin'wana tanihi leswi ma kotaka ku tiyimela hi woxe. U andlarile swikombiso leswi landzelaka:

- Go apeile mang dijo? (Ku swekeriwa mani swakudya?)
- Go apeile bomang dijo? (Ku swekile vamani swakudya?)
- Ke bophelo mang bjo o bo phelago? (I vutomi bya njhani lebyi u byi hanyaka?)
- Ke phoofolo mang ye o e tsomago legokeng? (I xiharhi xa muxaka muni lexi u xi hlotaka ekhwatini?)
- Ke pula ya mohuta mang ye e nelego lehono? (I mpfula ya muxaka muni leyi nga na namuntlha?)

Mongwe (ibid) u vula leswaku marito mo vutisa ma *mang*, *bomang* hi ndlela leyi ma nga andlariwa hayona eka swivulwa leswi nga longoloxiwa laha henhla ma pananisiwile na marito lama kongomisaka eka vanhu, na lama vutisaka ku i *mani*, *yini* na *xini*. Eka xivulwa xo sungula laha henhla, rito ro vutisa *mang* leri kongomisaka eka *mani* ri hlawula ku tirha na nchumu lowu ku nga munhu tanihi nhlamulo leyi xivutiso xi nga langutela yona. Rito leri ro vutisa ri lavisisa munhu loyi a nga sweka leswaku hi yena mani naswona rito leri nga ta nyikiwa tanihi nhlamulo ku fanele ku va leri welaka eka mitlawa ya maviti leyi kongomisaka eka vanhu. Mongwe (ibid) u ya emahlweni a vula leswaku rito ro vutisa ra *mang* eka xivulwa xa vunharhu ri hlawula ku panana na marito lama kongomisaka eka vutomi, swiharhi, na mpfula.

Mongwe (ibid) u boxa swiaki swa marito swo vutisa leswi nga koteki ku yima swi ri swoxe handle ka ku va swi pananile na swin'wana, ku nga -kae? Leri vulaka swingani, na -fe? Leri vulaka xini, na -kakang? Leri vulaka xikulu njhani. Mongwe (ibid) u vula leswaku swiphemu leswi swa marito swo vutisa swi fanele ku lungeleriwa swirhangi kumbe switwananisi exivulweni leswaku swi kota ku vulavula. U nyikile swikombiso leswi landzelaka:

- Ke tile gaka? (Ndzi tile kangani?)
- O na le dikolobe töe kae? (U na tinguluve tingani?)
- O bone diphoofolo dife legoka? (U vone swiharhi swingani enhoveni?)
- O rekile marotse a makakang? (U xavile makwembe mo tanihi kwihi?)

Mongwe (ibid) u hlamusela leswaku swi le rivaleni eka swikombiso leswi laha henhla leswaku marito mo vutisa ma tirha na swirhangi leswi lungeleriwaka eka swona leswaku ma va na nhlamuselo yo twala. U tiyisisa leswaku swiphemu swa marito mo vutisa lama a ma boxeke laha henhla loko swi nga ri na swirhangi a swi koti ku nyika nhlamuselo yo hetiseka.

Mongwe (ibid) u vula leswaku xivumbeko xa xivutiso xa na? kumbe naa? Swi nga tirhisiwa emasungulweni ya xivulwa, exikarhi na le makumu ka xivulwa. U tlhela a vula leswaku xivumbeko lexi xo vutisa xa na? kumbe naa? Mikarhi yin'wana swi nga humelela kambirhi exivulweni. U hlamusela leswaku laha swivumbeko leswi swa swivutiso swi nga humelelaka kambirhi eka xivulwa swi nga ha kombisa ku tshikilela mhaka yo karhi. U nyikile swikombiso leswi landzelaka ku tiyisisa mhaka ya yena:

- a) Naa Matome o robetse? (Xana Matome u etlele?)
- b) Matome na o robetse? (Xana Matome u etlele?)
- c) Matome o robetse naa? (Matome u etlele naa)
- d) Na Matome o robetse na? (Xana Matome u etlele?)
- e) Naa Matome o robetse na? (Xana Matome u etlele ke?)
- f) Naa Matome o robetse naa? (Xana Matome u etlele kee?)

Hi ku ya hi Mongwe (ibid), hinkwaswo swivulwa leswi longoloxiweke laha henhla leswi nga eka xivumbeko xo vutisa, hinkwaswo swi nga ha hundzulerixiwa ku ya eka xivumbeko xa Xinghezi xo vutisa xa *Is Matome asleep?* (Xana Matome u etlele?).

Mongwe (ibid) u hlamusela leswaku swivumbeko swo vutisa swa a? na afa? Swa swi kota na swona ku tirha emasungulweni ma xivulwa. Swi tlhela swi kota ku tirhisiwa

laha nhlamulo se yi tiviwaka xikan'we na laha munhu a nga languteriwangiki ku nyika nhlamulo.

Mongwe (ibid) u tlhela a hi byela hi marito mo vutisa ma eng? na -ng? lama tirhisiwaka ku vutisa swivutiso swa "what?" (Yini) na "why?" (Hikokwalahokayini). U tlhela a vulavula hi rito ro vutisa ra neng? Leri vuhundzuluxeri bya rona ku nga rini? eka Xitsonga. Mongwe (ibid) eka ndzavisiso wa yena u vulavurile na hi rito ro vutisa ra bjang? Leri tirhisiwaka ku vutisa xivutiso xa "njhani?" eka Xitsonga.

Mongwe (ibid) eka ndzavisiso wa yena, u yile emahlweni a vulavula hi marito mo vutisa mo fana na rito kae? Leri eka Xitsonga ri ringanisiwaka na rito ro vutisa ra "kwihhi?". Mongwe (ibid) u vulavurile na hi swivumbeko swo hambanahambana swa swivutiso swa Xisuthu xa N'walungu leswi langutelaka ku va munhu a nyika vonelo ra yena mayelana na xivutiso. Swivutiso swa muxaka lowu swi tirhiseriwa marito mo vutisa ma goreng? Na ke ka lebaka lang? Leswi lavaka munhu a hlamusela vonelo ra yena mayelana na leswi nga vutisiwa ku i yini xivangelo xa leswi nga endleka kumbe ku humelela.

Mongwe (ibid) u khumbile na timhaka ta leswaku ku na swivutiso leswi loko swi vutisiwa swi tlhonthaka ku hlamusela leswi nga vutisiwa hi vuenti. U boxa leswaku eka xiyimo xo tanihi lexi, marito mo vutisa lama tirhisiwaka i kae? Na bjang? U ya emahlweni a vula leswaku marito lama ma nga ha cincacincana exivulweni kambe hi ntolovelo leri nga ta rhanga exivulweni hi rona leri hlohletelaka ngopfu mahlamulelo ma xivutiso. Mongwe (ibid) u langutisile tinxaka ta marito mo vutisa lama ma nga kona eka Xisuthu xa N'walungu, ndzavisiso lowu wu ta lavisisa marito mo vutisa lama ma nga kona eka Xitsonga.

2.2.14. Swivumbeko swa swivulwa swo vutisa hi ku pimanisa Xinghezi na Xiindonexiya

Khoirul (2018) u xopaxopile swivulwa swo vutisa kusuka eka Xinghezi na Xiindonexiya. U vula leswaku ririmi ri tirhisiwa eka timhaka ta ku vulavurisana hi ku

tsala na hi ku vulavula kunene. U vula leswaku n'wangulano wu tirhisiwa ngopfu loko swi ta eka ku vulavurisana.

Khoirul (ibid) u vula leswaku ku sungula n'wangulano, u fanele ku tirhisa swivulwa swo vutisa kumbe swivutiso. U vula leswaku vanhu va kota ku kumisisa timhaka hi ku tirhisa swivulwa swo vutisa loko va vulavurisana na vanhu van'wana. U hlamusela leswaku swivulwa swo vutisa swi nga tirhisiwa ku kuma timhaka, mpfumelelo, ku tiyisisa swokarhi na ku hlamusela swokarhi hi vuenti.

Khoirul (ibid) u hlamusela leswaku swivulwa swo vutisa kumbe swivutiso hi swin'wana swa nkoka eka swikili swo vulavula naswona hi swin'wana swa nkoka swinene eka n'wangulano. U ya emahlweni a vula leswaku loko swi ta eka ku dyondza ririmi, swivulwa swo vutisa hi swin'wana swi tirhisiwaka ngopfu eka ku dyondza ririmi naswona swi tirhisiwa ngopfu eku dyondzeni ka ririmi ro tanihi Xinghezi.

Khoirul (ibid), u tshahile Lado (1964) loyi a hlamusela leswaku ririmi rin'wana na rin'wana ri na nhlayo yo karhi ya swivumbeko swa swivulwa swo vutisa. U vula leswaku xivulwa xin'wana na xin'wana xo vutisa xi na xivumbeko xa xona leswi hlohleteriwaka hi xikongomelo xa xivulwa.

Khoirul (ibid) u boxa leswaku Xinghezi na Xiindonexiya i tindzimi leti nga na swivumbeko swo hambanahambana swa swivulwa swo vutisa. U pimanisile swivulwa swo vutisa leswi nga na tinhlamuselo to fana hi xikongomelo xo kumisisa ku hambana ka swivumbeko loko ku nga kona exikarhi ka tindzimi letimbirhi. Eka xiyenge lexi a ku langutisiwa marito mo vutisa hi ku pimanisa tindzimi timbirhi, ndzavisiso lowu a wu nga pimanisi tindzimi tanihileswi wu nga ta langutisa marito mo vutisa eka Xitsonga ntsena.

2.2.15. Ndhawu ya marito mo vutisa exivulweni

Khoirul (ibid) u vula leswaku ndhawu ya marito mo vutisa eka swivulwa swa Xinghezi na Xiindonexiya swi hambanilenyana. U boxa leswaku eka Xinghezi, marito mo vutisa eswivulweni ma kumeka emasungulweni ka swivulwa. U nyikile swikombiso leswi

landzelaka ku tiyisisa mhaka leyi a yi boxeke: (1) *What time is it?* (Xana i nkarhi muni?), (2) *Whose car is that?* (I wa mani movha lowu?), (3) *Does his car run well?* (Xana movha wa yena wu tsutsuma kahle?).

Khoirul (ibid) u vula leswaku eka ririmi ra Xiindonexiya, marito mo vutisa ma nga ha kumeka emasungulweni na le makumu ka swivulwa. U nyikile swikombiso swo hlaya leswi paluxaka marito mo vutisa lama nga le masungulweni ma swivulwa lama katsaka: (1) **Siapakamu?** (Hi wena mani?), (2) **Siapanamaayahmu?** (Papa wa wena vito ra yena i mani?). U tlhele a nyika marito mo vutisa mo hlaya lama ma kumekaka emakumu ka swivulwa swo vutisa eka Xiindonexiya lama katsaka: (1) **Sepatu sayadimana?** (Ti kwihi tintangu ta mina?), (2) **Kamumelakukanitukenapa?** (Hikokwalahokayini u endlile sweswo?). Ndzavisiso lowu na wona wu ta langutisa ndhawu ya marito mo vutisa exivulweni, laha ku nga ta langutisiwa loko marito mo vutisa ma **rini**, **yini**, **mani**, **kwihi**, **njhani**, na **hikokwalahokayini** ma swi kota ku kumeka emasungulweni, exikarhi, na le makumu ka xivulwa.

2.2.16. Matirhiselo ma “who” kumbe “whom” na “siapa”

Khoirul (ibid) u vula leswaku eka Xinghezi, rito ro vutisa ra “who” ri tirhisiwa tanihi nhlokomhaka kumbe xiendliwa exivulweni. U ya emahlweni a vula leswaku rito ro vutisa “whom” rona ri tirhisiwa tanihi xiendliwa lexi talaka ku landzeriwa hi riendli ro tiyisisa, miehleketo leyi u yi tiyisisa kusuka eka Martinet (1986).

Khoirul (ibid), u tlhela a tshaha Azar (1941) loyi a kombisaka leswaku eku lavisiseni ka yena a nga hlanganangi na xivumbeko xa xivulwa xo vutisa lexi paluxaka xivumbeko xa ku tirhisiwa ka rito ro vutisa ra “do”. Khoirul (ibid) u tlhela a tshaha Martinet (ibid) loyi a tiyisisaka leswaku marito mo vutisa ma “who” na “whom” ma nga tirhisiwa tanihi swiendliwa swa riendli exivulweni.

Ku tiyisisa mhaka leyi boxiweke laha henhla, Khoirul (ibid) u andlarile swivutiso leswi landzelaka eka atikili ya yena: (1) *Who did you see?* (U vonile mani?), u vula leswaku eka xivulwa lexi rito ro vutisa ra “who” ri tirhile tanihi nhlokomhaka, (2) *Whom you ask to come here?* (I mani u nga n’wi kombela ku ta laha?), u vula leswaku rito ro vutisa ra “whom” ri tirhile tanihi xiendliwa exivulweni.

Khoirul (ibid) u tshahile Chaer (2009) eka atikili ya yena loyi a hlamuselaka leswaku rito ro vutisa ra “Siapa” leri vulaka mani hi Xitsonga ri tirhisiwile tanihi nhlokomhaka na xiendliwa exivulweni. Ku hlamuseriwa leswaku loko ri tirhile tanihi nhlokomhaka, rito leri ro vutisa ri kumeka emasungulweni ya xivulwa kasi loko ri tirhile tanihi xiendliwa ri kumeka emakumu ka xivulwa.

Hi ku tiyisisa timhaka leti hlamuseriweke ta ndhawu ya rito ro vutisa ra “Siapa” exivulweni, Khoirul (ibid) u nyikile swivulwa swimbirhi laha rito leri ri nga tirha tanihi nhlokomhaka na xiendliwa. Xivulwa xo sungula xa “*Diamencarisiapa*” laha ri nga tirha tanihi xiendliwa. Eka xivulwa xa vumbirhi xa “*Siapapemenangperlombaanini?*” ri tirhile tanihi nhlokomhaka hikuva ri kumeka emasungulweni ma xivulwa. Xiyenge lexi na xona xi kombisa ku langutisiwa marito mo vutisa kusuka eka tindzimi timbirhi, ndzavisiso lowu wu ta langutisa marito mo vutisa kusuka eka Xitsonga ntsena.

2.2.16. Xivumbeko xa swivulwa swo vutisa

Khoirul (ibid) u vula leswaku eka Xinghezi, swivulwa swo vutisa swi teka xivumbeko hi ku landza marito lama nga tirhisiwa mo vutisa. U vula leswaku ku na swivulwa swo vutisa swa riendli leswi nga riki na ripfunetariendli, swivulwa swo vutisa swa riendli leswi nga na ripfunetariendli.

Khoirul (ibid) u vula leswaku hi ku landza miehleketo ya Chaer (ibid) eka ririmi ra Xiindonexiya, swivulwa swo vutisa eka ririmi leri i xivulwa lexi vaka xi langutele nhlamulo yo karhi. Nhlamulo leyi ku nga va ku phofula swokarhi, ku nga va xitsundzuxo, ku nga va mavonelo kusuka eka xivulavuri lexi nga vutisiwa. Eka ndzavisiso lowu swivumbeko swa swivulwa swi ta langutisiwa, laha ku nga ta langutisiwa swivulwa leswi nga tirha na marito mo vutisa.

2.2.17. Swivutiso leswi tumbuluxiwaka kusuka eka xitatimente hi ku engeteleriwa ka xiphemu xo vutisa

Elan (2005) loyi a tshahiweke hi Khoirul (ibid) eka atikili ya yena, u vula leswaku ku na swivutiso leswi tumbuluxiwaka hi ku va ku engeteleriwa xiphemu xo vutisa xa nkambo

eka xitatimente xo karhi. U vula leswaku swivutiso swa muxaka lowu swi tumbuluxiwa hi ku va ku nghanisiwa ripfunetariendli emakumu ka xivulwa. Elan (ibid) u tiyisisa leswaku xikongomelo xa swivutiso swa nkambo endzhaku ka xitatimente i ku tiyisisa xitatimente lexi boxiweke.

Khoirul (ibid) u hlamusela leswaku eka Xinghezi ku na swivumbeko swo hambanahambana swa switatimente leswi emakumu swi nga engeteleriwa swiphemu swo vutisa swa nkambo. U vula leswaku swivumbeko leswi swi hambana na hi mikarhi, ku nga nkarhi wo hundza, nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu taka, na nkarhi wa sweswi wo yisa emahlweni. Ku tiyisisa mhaka leyi boxiweke, ku andlariwile swikombiso leswi landzelaka swa Xinghezi:

- Past tense: George didn't study hard, did he? (Nkarhi lowu nga hundza, George a nga zangi a dyondzo hi matimba, u dyondzile?)
- Present Tense: John studies everyday Doesn't he? (Nkarhi wa sweswi, John u dyondzo masiku hinkwawo, a hi swona?)
- Present continuous tense: Jane is cooking a rice, Isn't she? (Nkarhi wa sweswi wo yisa emahlweni, Jane u sweka mpunga, a nga le ku swekeni?)
- Future tense: John will tell me a story, Won't he? (Nkarhi lowu taka, John u ta ndzi byela xitori, a nge ndzi byeli?)

Khoirul (ibid) u tiyisisile hi ku nyika swikombiso swa swivulwa swa Xiindonexiya leswaku na le ka ririmi leri swa koteka, swivulwa swa kona hileswi landzelaka:

- Nkarhi lowu nga hundza: *Kamudatangkesinikemarin, Bukan?* (U tile laha tolo, a hi swona?)
- Nkarhi wa sweswi: *Ibusedangmemasak di dapur, Bukan?* (mhani va le ku swekeni endlwini yo swekela, a hi swona?)
- Nkarhi lowu taka: *Marry akanpergibesok, Bukan?* (Mariya u ta famba mundzuku, a hi swona?)

Swikombiso leswi nga andlariwa laha henhla swi tiyisisa leswaku swa kotaka na le ka Xiindonexiya ku va na swivutiso leswi tumbuluxiwaka kusuka eka xitatimente hi ku engeteleriwa xiphemu xo vutisa. Ndzavisiso lowu a wu nga langutisi swivulwa leswi tumbuluxiwaka kusuka eka xitatimente hi ku engeteleriwa ka xiphemu xo vutisa, ndzavisiso wu ta langutisa swivulwa leswi nga tirha na marito mo vutisa.

2.2.18. Swivumbeko swa swivulwa swo vutisa hi ku pimanisa Xinghezi na Xiindonexiya

Atikili ya Mashlihatul (2016) yi fambelana swinene na ya Khoirul (ibid) tanihileswi hinkwavo a va langutisa swivulwa swo vutisa swa Xinghezi na Xiindonexiya. Mashlihatul (ibid) u hlamusela leswaku vadyondzi va ririmi va hlangana na ku tikeriwa loko va dyondzo ririmi ra matiko mambe tanihileswi va talaka ku endla vuhundzuluxeri kusuka eka ririmi ra vona kuya eka ririmi leri ku kongomisiweke mahungu eka rona.

Mashlihatul (ibid), u tshahile Brown (2007) loyi a hlamuselaka leswaku lexi endlaka ku ri nkayankayo eka ku dyondza ririmi ra vumbirhi swi endla hileswi ririmi va vona ra ngati ri nga na mavumbelo na maendlelo mo hambana na ririmi leri va nga le ku ri dyondzeni. Mashlihatul (ibid) u kombisa leswaku ku yelana ka tindzimi timbirhi swi tala ku tisa ku kanganyisa eka vavulavuri. Eka ndzavisiso wa yena u langutisile ndlela leyi Xinghezi na Xiindonexiya swi tirhisiwaka hayona eka timhaka ta mbulavulo.

Mashlihatul (ibid) u kombisa leswaku Xinghezi na Xiindonexiya swi na tindlela tinharhu leti tirhisiwaka eku vutiseni ka swivutiso, ku nga xivulwa lexi nga hetiseka xi ngo lava muvutisiwa a hlamula ina kumbe ee. Laha ku tirhisiwaka rito ro karhi ro vutisa na ku hundzula xitatimente xi va xivutiso xa nkambo hi ku engetelela xiphemu xo vutisa emakumu ka xivulwa.

Mashlihatul (ibid) u hlamusela leswaku vavulavuri va tindzimi letimbirhi va tirhisa tindlela to vutisa ku kumisisa loko mahungu lama nga andlariwa ku ri ntiyiso kumbe ku nga ri ntiyiso. U ya emahlweni a vula leswaku marito lama tirhisiwaka ku vutisa eka Xinghezi ma fana hi tinhlamuselo na lama tirhisiwaka ku vutisa eka Xiindonexiya. U vula leswaku marito mo vutisa ma tirhisiwa ku kuma vuxokoxoko bya vanhu, timhaka, leswi endlakaka, na timhaka ta nkarhi wa swokarhi.

Hi ku ya hi Mashlihatul (ibid), Xinghezi na Xiindonexiya swi tirhisa marito mo vutisa mo fana naswona lama nga na tinhlamuselo to fana lama landzelaka: who=siapa, what=apa, when=kapan, where=dimana, why=kenapa, na how=bagaimana. U vula leswaku marito lama mo vutisa ma nga tirha tanihi swivutiso eka tindzimi leti hi timbirhi. U ya emahlweni a hlamusela leswaku marito lama mo vutisa ma nga tirhisiwa eswivulweni swo vutisa ku kumisisa swilo swokarhi, ndhawu, nkarhi, xivangelo, vanhu, na tindlela to endla swo karhi.

Mashlihatul (ibid) u kombisa leswaku tindzimi leti hi timbirhi ti tirhisa ndlela yo fana eku tumbuluxeni ka xitatimente lexi emakumu xi nga na xiphemu xa xivutiso xa nkambo lexi lavaka leswaku muvutisiwa a tiyisisa loko ku ri swona kumbe ku nga ri swona leswi nga boxiwa eka xitatimente. U tshahile Elan (2005) loyi a vulaka leswaku swivutiso swa muxaka lowu eka Xinghezi swi vuriwa swivutiso swa nkambo. Mashlihatul u tlhela a tshaha Muslich (1990) loyi a kombisaka leswaku swivutiso swa muxaka lowu eka Xiindonexiya swi tikomba hi rito *bukan* emakumu ka xivulwa.

Mashlihatul (ibid) u ya emahlweni a kombisa leswaku hambiloko tindzimi leti ti tirhisa marito mo vutisa mo fana lama tlhelaka ma fana na hi tinhlamuselo, u kombisa leswaku ku na ku hambana loko nga kona hi tlhelo ra ndhawu laha marito mo vutisa ma andlariwaka kona exivulweni xo vutisa. U kombisa leswaku eka Xiindonexiya, marito mo vutisa ma kumeka emasungulweni na le makumu ka swivulwa ntsena.

Xavumbirhi, u boxa leswaku hi tlhelo ra xivumbeko xa xivulwa xo vutisa ku na swivumbeko swo hambana. U kombisa leswaku eka Xinghezi xivulwa xi vumbiwa hi ku hlohleteriswa hi swihluvi swa mbulavulo leswi faneleke ku va kona eka xivulwa xo vutisa. U ya emahlweni a hlamusela leswaku loko ku ri xivulwa xa marito mo vutisa, xivumbeko xi ta lawuriwa hi ku va riendli exivulweni xexo ri pananile kumbe ri nga pananangi na ripfunetariendli.

U ya emahlweni a hlamusela leswaku eka Xiindonexiya, swivulwa swo vutisa swi nga ha tumbuluxiwa hi xivulwa xin'wana na xin'wana lexi hundzisaka hungu ro karhi hikuva ku tlakusiwa mipfumawulo ya marito loko ku twarisiwa xivulwa. Eka Xiindonexiya a ku cinciwi ndlela leyi marito ma longolokaka hayona exivulweni naswona ku hava ripfunetariendli leri ngeniswaka exivulweni hi ku landza swivulwa leswi a swi langutiseke swo katsa mikarhi yo hambanahambana.

Mashlihatul (ibid) vula leswaku eka Xinghezi, malongolokelo ma marito ma cinca eka swivulwa swo vutisa, ku tlhela ku ngenisiwa na ripfunetariendli leri nga ta lawuriwa hi nkarhi lowu xivulwa xi nga eka wona. U hlamusela leswaku loko swi ta eka ku tirhisiwa ka rito ro vutisa ra who “siapa”, eka Xinghezi ku tirhisiwa rito leri ro vutisa ra “*who*” ku vutisa nhlokomhaka na xiendliwa, loko “*whom*” ri tala ku tirhisiwa ku vutisa xiendliwa.

U hlamusela leswaku loko rito ro vutisa ra “*who*” ri tirhisiwile tanihi nhlokomhaka, ri landzeriwa hi riendli laha riendli ri nga ta boheka ku landzeriwa hi nchumu lowu endliwaka tanihi xiendliwa exivulweni. U vula leswaku loko swi ta eka Xiindonexiya, rito ro vutisa ra “*siapa*” leri fanaka hi tinhlamuselo na rito ro vutisa ra “*mani*” eka Xitsonga. U vula leswaku rona ri tirha tanihi nhlokomhaka na xiendliwa.

Mashlihatul (ibid) uhlamusela leswaku loko swi ta eka swivulwa leswi nga na xiphemu xo vutisa emakumu, swi vumbiwa kusuka eka swivulwana naswona swi va na xivumbeko xo hambana na xa ripfunetariendli, naswona loko swi ta eka milawu ya malongolokelo ma swivulwa swa muxaka lowu eka Xinghezi swi bohanile. U nyika Xikombiso xa leswaku “I’m late, aren’t I”, swivutiso swa muxaka lowu eka Xinghezi swi pfa swi tirhisiwa tanihi swileriso na ku ringanyeta swokarhi. U dlayiseta hi ku vula leswaku eka Xiindonexiya, ku hava endlelo leri eku vutiseni ka swivutiso ku engeteleriwaka xiphemu xo vutisa emakumu ka xitatimente xo karhi naswona hi tlhelo ra tinhlamuselo ta swona a ti fani. Ndzavisiso lowu a wu nga langutisi marito mo vutisa hi ku pimanisa tindzimi timbirhi, wu ta langutisa marito mo vutisa eka Xitsonga ntsena kusuka eka matsalwa ma mitlango na ma vutlhokovetseri.

2.3. Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi hi kumile leswaku swidyondzeki leswi ku xopaxopiweke mitirho ya swona swi paluxa vonelo rin’we loko swi ta eka nhlamuselo ya maendli ku nga leswaku maendli ku kongomisiwa eka marito lama hi hlamuselaka hileswi humelelaka exivulweni. Van’wana va vatsari va tsarile mayelana na tinxaka ta maendli, ku nga maendli lama nga vumbiwa hi peletwana rin’we, mapeletwana mambirhi, mapeletwana manharhu, mapeletwana mo tlula manharhu. Timhaka leti swidyondzeki swi ti khumbeke eka ndzima leyi ti katsa swipimelo swo hlawula marito, vulongoloxamarito, xivulwa, xivulwana, xivulwahava, xivulwahava xa riendli. Loko swi ta eka tinxaka ta swivumbeko swa swivulwahava swa riendli ku vulavuriwile hi tinxaka

tinharhu leti tirhisiwaka eku vumbeni ka xivulwahava xa riendli, ku nga xivulwahava xa riendli xo pfumala xiendliwa, xivulwahava xa riendli xa xiendliwa xin'we na xivulwahava xa riendli xo ka xi nga cinci. Mayelana na nkoka wa xivulwahava xa riendli eka vulongoloxamarito, ku hlamuseriwile leswaku xivulwahava xa riendli i xa nkoka swinene loko swi ta eka dyondzo ya vulongoloxamarito hi ku langutisa swivangelo swo hambanahambana. Hi ku langutisa ndzavisiso wa ku vutisa eka Xisuthu xa N'walungu hi ku langutisa vuxaka hi tlhelo ra xivumbeko na nhlamuselo, ku langutisiwile timhaka ta ku vutisa eka Xisuthu xa N'walungu laha a ku langutisiwa ngopfu vuxaka hi tlhelo ra xivumbeko na nhlamuselo eswivulweni swo vutisa. Hi tlhelo ra tinxaka ta marito mo vutisa lama nga lavisisiwa eka Xisuthu xa N'walungu, ku boxiwile leswaku ku na swivutiso leswi kotaka ku vula swo twala swi ri swoxe na leswi nga koteki ku vula swo twala swi ri swoxe kambe swi tiseketela hi swin'wana swiaki leswaku swi kota ku vulavula. Mayelana na swivumbeko swa swivulwa swo vutisa hi ku pimanisa Xinghezi na Xiindonexiya, ku xopaxopiwile swivulwa swo vutisa kusuka eka Xinghezi na Xiindonexiya hi xikongomelo xo paluxa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tindzimi letimbirhi hi tlhelo ra swivulwa swo vutisa. Eka ndzima leyi, ku langutiwile na timhaka ta ndhawu ya marito mo vutisa exivulweni, laha ku kombisiweke leswaku ndhawu ya marito mo vutisa eka swivulwa swa Xinghezi na Xiindonexiya swi hambanilenyana. Eka mhaka ya matirhiselo ma "who" kumbe "whom" na "siapa", ku andlariwile leswaku eka Xinghezi rito ro vutisa ra "who" ri tirhisiwa tanihi nhlokomhaka kumbe xiendliwa exivulweni. Eka xivumbeko xa swivulwa swo vutisa, ku boxiwile leswaku eka Xinghezi swivulwa swo vutisa swi teka xivumbeko hi ku landza marito lama nga tirhisiwa mo vutisa. Hi tlhelo ra swivutiso leswi tumbuluxiwaka kusuka eka xitatimente hi ku engeteleriwa xiphemu xo vutisa, ku kandziyeriwa mhaka ya leswaku ku na swivutiso leswi tumbuluxiwaka hikuva ku engeteleriwa xiphemu xo vutisa xa nkambo eka xitatimente xo karhi. Xohetelela, ku langutiwile swivumbeko swa swivulwa swo vutisa hi ku pimanisa Xinghezi na Xiindonexiya.

NDZIMA YA 3: MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku andlariwa maendlelo na thiyori swa ndzavisiso. Maendlelo ma aviwa hi swiyenge swimbirhi leswikulu, ku nga xivumbeko xa ndzavisiso na maendlelo ma ndzavisiso. Maendlelo ma ndzavisiso ma tlhela ma aviwa hi swiyengetsongo swimbirhi, ku nga mahlengeletelo ma mahungu na maxopaxopelo ma mahungu. Xohetelela, ku andlariwa thiyori leyi ku landzeleriwaka mianakanyo ya yona eku endleni ka ndzavisiso lowu.

3.2. Xivumbeko xa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu teka xivumbeko xa maendlelo ma nkoka. Maendlelo ma nkoka ma kongomisa eka tindlela ni milawu ya ku hlengeleta mahungu, ku hlamusela xikan'we ni ku xopaxopa mahungu lama langutaneke na ndzavisiso. Maendlelo ma nkoka ma tihlawulekisa ngopfu hi ku kambisisa tinhlamuselo eka leswi ndzavisiso wu khumbaka swona. Shank (2002: 5) u andlala nhlamuselo ya maendlelo ma nkoka hi ndlela leyi:

A form of systematic empirical inquiry into meaning.

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku maendlelo ma nkoka ma languta ngopfu tinhlamuselo ta leswi ku langutiwaka swona eka ndzavisiso. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Miller na Brewer (2003: 145) hi ndlela leyi:

An approach to data that stresses 'quality' not 'quantity', that is focused on social meanings, said to be rich, soft, deep, natural language rather than collection of numerate statistical data.

Mhaka ya nkoka leyi paluxiwaka hi ntshaho lowu hileswaku, eka maendlelo ma nkoka ku xopaxopiwa mahungu hi xikongomelo xo kuma tinhlamuselo to enta swinene leti amukelekaka eka mahanyelo ya vanhu ku nga ri tinhlayonhlayo. Hileswaku eka maendlelo lama, mhaka leyikulu i ku hlamusela mahungu handle ka ku tirhisiwa ka tinomboro.

3.3 Mahlengelletelo ma mahungu

Eka ndzavisiso lowu mahungu ma hlengeletywa hi ku tirhisa maendlelo ma khopasi. Mulavisisi u hlengeleta matsalwa mo hambanahambana ma mitlango na ma vutlhokovetseri lama kumekaka ngopfu na marito mo vutisa lama katsaka marito mo vutisa ma **hikokwalahokayini, kwihi, rini, njhani, yini, na mani**. Sinclair (2005: 1) u hlamusela maendlelo ma khopasi hi mukhuva lowu:

A collection of pieces of language text in electronic form, selected according to external criteria to represent, as far as possible, a language or language variety as a source of data for linguistics research.

Mulavisisi u hlaya matsalwa ma mitlango na vutlhokovetseri lama hlengeletiwewe, kutani ku tsavuriwa swivulwa leswi nga ta kumeka swi tirhile swin'we na marito mo vutisa ma Xitsonga ma **hikokwalahokayini, kwihi, rini, njhani, yini, na mani**. Hi tlhela hi kuma nhlamuselo ya mahlengelletelo ma mahungu kusuka eka Ngula (2018:205) laha a nga tshaha Baker (2010), McEnery na Hardie (2012) loko va hlamusela va ku:

A corpus is a large 'body' of texts stored electronically. For any specific investigation, an analyst invariably works with a corpus or a set of corpora by first uploading it onto a corpus software, and then applying specific methods on the software, such as running frequency counts or concordance lists to derive results.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa mhaka ya leswaku mahlengelletelo ma mahungu ma khopasi hilaha ku hlengeletiwaka mahungu lama fambelanaka na ndzavisiso hi xiekitironiki. Xikongomelo xa mahlengelletelo ma mahungu ma muxaka lowu i ku fikelela ndzavisiso wo karhi hi ku tirhisa endlela ro karhi ro lavisisa.

Switiviwa swa ndzavisiso lowu swi suka eka tibuku ta mune ta mitlango, ku nga, **Vukosi i mberha**; Ndlovu, P. (2008), **Matlhari hansi**: Magagane, (1998), **Mahewu n'wananga**: Zwane, (1995), **Ntsandzavalayi**: Zwane, (1994) na

matsalwa ma vutlhokovetseri ta kombo ta **Mahentshihentshi**: Magagane, (2006), **Madaladala**: Nkondo na Marivate: (1982), **Miseve ya dyambu**: Makhuba, (1973), **Lakatsani tintiho Vatsonga**: Chauke, (1982), **Switshongo swa Vatsonga** (Nhlengelo wa switlhokovetselo): Baloyi, (2008), **Makorho ya lwandle**: Baloyi, (2015), **Tsima ra vutlhokovetseri**: Baloyi na van'wana, (2015). Swivulwa swa 101 leswi nga ni marito mo vutisa ma **mani, rini, yini, kwihi, njhani**, na **hikokwalahokayini** swi xopaxopiwile ku humelerisa xikongomelo xa ndzavisiso.

3.4 Maxopaxopelo ma mahungu

Eka ndzavisiso lowu swivulwa leswi hlengeletiwaka hi ku tsavuriwa kusuka eka matsalwa mo hambanahambana ma mitlango na ma vutlhokovetseri swi xopaxopiwa hi endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni. Maxopaxopelo lama ma kongomisa eka ku xopaxopa mahungu mo karhi hi xikongomelo xo humelerisa timhakakulu ta hungu rolero erivaleni. Hi marito man'wana, hilaha mulavisisi a hlayaka matsalwa mo karhi lama a lavaka ku xopaxopa wona ivi a kambisisa hi vurhon'wana leswi a nga le ku swi lavisiseni. Leswi swi seketeriwa hi Kerlinger (1986) loko a swi andlala hi ndlela leyi:

Content analysis is a method of studying and analysing communication in a systematic, objective, and quantitative manner for the purpose of measuring variables.

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku maxopaxopelo ma muxaka lowu hilaha ku hlayiwaka matsalwa mo karhi ivi ku kambisisiwa no xopaxopiwa leswi mulavisisi a nga le ku swi lavisiseni hi vurhon'wana. Shava na van'wana (2021:553) va tshahile Mayring (2000) loko a hlamusela maxopaxopelo ma mahungu hi ndlela leyi landzelaka:

An approach of empirical, methodological controlled analysis of texts within their context of communication, following content analytic rules and step by step model, without rush quantification

Ntshaho lowu nga laha henhla, wu tiyisisa mhaka ya leswaku endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni hilaha ku xopaxopiwaka mahungu mo karhi lama ma

fambelanaka na ndzavisiso hi xikongomelo xo paluxa hungukulu ra ndzavisiso. Loko ku ri karhi ku xopaxopiwa hi ku tirhisa endlelo leri, mhaka ya tinomboronomboro a yi ngheneleli.

3.5. Thiyori ya ndzavisiso

Thiyori leyi tirhisiwaka eka ndzavisiso lowu i thiyori ya **lexical semantics**. Thiyori leyi yi kongomisa eka dyondzo ya tinhlamuselo ta marito. Tinhlamuselo ta marito ti famba swin'we na mhaka ya vulongoloxamarito, marito ma tirhisiwa eswivulweni, naswona nhlamuselo ya marito man'wana yi humelela kahle loko ma tirhisiwile eswivulweni. Leswi swi seketeriwa hi Johnson (2007: 119) loko a hlamusela thiyori ya **lexical semantics** hi ndlela leyi:

A word-meaning that appear to be intimately connected to aspects of the 'syntax' or structural design of human language

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku thiyori ya **lexical semantics** yi tirhana na tinhlamuselo ta marito. U ya emahlweni a kombisa leswaku nhlamuselo ya marito yi na vuxaka na vulongoloxamarito. Hi marito man'wana a swi olovi ku hambanisa nhlamuselo ya marito na vulongoloxamarito. Stringer (2019:180) u hlamuserile thiyori ya **lexical semantics** loko a ku:

Lexical semantics is concerned with inherent aspects of word meaning and the semantic relations between words, as well as the ways in which word meaning is related to syntactic structure.

Hi ku langutisa eka ntshaho lowu nga laha henhla, wu paluxa leswaku thiyori ya **lexical semantics** yi langutana ngopfu na tinhlamuselo ta marito xikan'we na vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka marito loko ma tirhile na marito man'wana.

3.6. Matikhomelo eka ndzavisiso

Milawu eka ndzavisiso swi katsa milawu ya matikhomelo, swipimelo ni maendlelo lama fambisanaka ni ku hlengeletwa, ku kambisisiwa ni ku hangalasiwa ka swikumiwa leswi

kumiweke hi nkarhi wa ndzavisiso (Bos 2020). Mulavisisi loko a ri karhi a endla ndzavisiso lowu, ku hava laha a nga tihlanganisi na vanhu, swi nga leswi wu wela eka muxaka wa ndzavisiso lowu nga riki na nxungeto. Ku endliwile xikombelo xa mpfumelelo wa matikhomelo eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga ku tiyisisa leswaku endlelo ra ndzavisiso ri khomiwa hi ku tshembeka ni hi xichavo.

3.7. Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzavisiso lowu wu endliwile hi ku landza dizayini ya nkoka hikuva ku kongomisiwa ngopfu eka ku twisisa leswi marito mo vutisa ma Xitsonga ma tirhisaka xiswona ku nga ri swa tinomboronomboro. Loko swi ta eka maendlelo, ku tirhisiwile tinxakatsongo timbirhi, yo sungula ku nga khopasi leyi tirhisiweke ku hlengeleta mahungu ma ndzavisiso lowu, lama ku nga swivulwa leswi tirheke na marito mo vutisa ma Xitsonga kusuka eka matsalwa ma Xitsonga ma mitlango na ma vutlhokovetseri. Kasi ku tirhisiwile endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa ku xopaxopa mahungu lama kumiweke eka matsalwa lama vuriweke laha henhla. Thiyori leyi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu hileyi vuriwaka matwisiselo kumbe tinhlamuselo leti paluxiwaka hi rito (lexical semantics).

NDZIMA YA 4: ANDLALO NA NXOPAXOPO WA MAHUNGU

4.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwa marito mo vutisa kusuka eka man'wana ma matsalwa ma mitlango na ma vutlhokovetseri, ku nga **-mani, -yini, -rini, -kwihi, -njhani** na **-hikokwalahokayini**. Marito mo vutisa lama longoloxiweke laha henhla, ma xopaxopiwa hi ku kongomisa ngopfu eka swiyenge swinharhu, ku nga swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa, vulongoloxamarito eka marito mo vutisa, na tinxaka ta michumu leyi tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa. Eka swipimelo swo hlawula marito ku xopaxopiwa marito lama ma toloveleke ku panana na marito mo vutisa lama boxiweke laha henhla loko ma tirhisiwile eswivulweni. Kasi eka vulongoloxamarito hilaha ku langutiwaka mhaka ya leswaku loko marito mo vutisa lama longoloxiweke laha henhla ma kumeka emasungulweni, exikarhi hambi emakumu ka swivulwa ku humelela yini hi swiphemu leswin'wana swa xivulwa xexo naswona nhlamuselo yi paluxeka hi ndlela yihi. Eka tinxaka ta michumu leyi tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa, hilaha ku kambisisiwaka michumu hi ku hambanahambana ka yona eswivulwani leyi nga tirha tanihi yin'wana ya michumu leyi nga paluxiwa laha henhla.

4.2. Nxopaxopo wa marito mo vutisa

4.2.1. Swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa

Swipimelo swo hlawula marito ku kongomisiwa eka marito mo hambanahambana eswivulweni lama hi pimelaka marito lama faneleke ku tirha na wona. Swiyenge leswi pimeriwaka hi rito ro karhi exivulweni swi nga katsa swihlivi swa mbulavulo, switiko swa swilo laha ku nga langutiwaka swilo leswi hanyaka leswi katsaka swilo leswi fambaka na swo ka swi nga fambi, xikombiso homu i nchumu wo hanya naswona yi kota no famba kasi swimilana hi ku hambanahambana ka swona swa hanya kambe a swi koti ku famba; swilo leswi swi nga hanyiki leswi swi nga fambaka ni leswi swi nga

fambiki, xikombiso movha i nchumu lowu nga hanyiki kambe wa famba kasi yindlu i nchumu lowu nga hanyiki kambe a wu koti ku famba; swilo swo vulavula na swo ka swi nga vulavuli, xikombiso munhu i xivumbiwa lexi vulavulaka kasi huku na yona i xivumbiwa lexi nga kotiki ku vulavula. Tindzimana leti nga laha hansi ti hlamusela mhaka leyi hi ku tirhisa swivulwa leswi tsavuriweke kusuka eka matsalwa mo hambanahambana ma mitlango na ma vutlhokovetseri ma Xitsonga.

4.2.1.1. Rito ro vutisa ra mani

Rito ro vutisa ra **mani** ri tirhisiwa eka swivulwa swo vutisa laha ku vutisiwaka hi munhu wo karhi loyi mbulavulo wu kongomaneke na yena naswona rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku tirha na nchumu lowu hanyaka, ku nga vanhu ntsena. Xikombiso, 'i **mani** loyi a ri na Khazamula tolo?', eka xivulwa lexi rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile hi xikongomelo xo lava ku tiva munhu loyi a ri na Khazamula naswona munhu i nchumu lowu hanyaka.

Hakanyingi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni ri tirha tanihi nhlokomhaka, leswi swi tano na le ka xikombiso lexi nga laha henhla tanihi leswi rito ro vutisa ra **mani** ri nga tirha tanihi nhlokomhaka. Rito ro vutisa ra **mani** ra swi kota ku tirha swin'we exivulweni na swiendliwa leswi katsaka michumu leyi hanyaka na leyi nga hanyiki. Xikombiso, 'i **mani** a nga dya xinkwa xa hahani tolweni?', eka xivulwa lexi rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile swin'we exivulweni na xiendliwa lexi nga hanyiki ku nga 'xinkwa'. Kasi xikombiso xa laha rito ro vutisa ra **-mani** ri tirheke na nchumu lowu hanyaka hilexi: 'i **mani** loyi a lava ku dlaya ntukulu wa Makhanana?', rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi ri pfumerile ku tirha na xiendliwa lexi hanyaka exivulweni ku nga ntukulu wa Makhanana.

1. U nghenisiwa hi **mani** xikolo? (Magagane, 1998:2)

XNHLK1-U RENDL-nghenisiwa XRYMR-hi **RVTS-mani** RVT7-xikolo?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli **u nghenisiwa** lexi nga vumbiwa hi ku hlangana ka xitwananisi xa nhlokomhaka **u** na nsinya wa riendli **nghenisiwa**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xivulwahava xa riendli, ku landzerile xiaki xa

riyimelariendli **hi** lexi nga tirha ku twananisa timhaka leti xivulwa xi hi paluxelaka tona. Endzhaku ka ku andlariwa ka xiaki xa riyimelariendli **hi**, ku andlariwile rito ro vutisa ra **mani**. Xivulwa xi hetelela hi riviti **xikolo** leri nga pfumela ku paniwa swin'we na rito ro vutisa ra **mani** exivulweni.

2. *Comrades*, mina ndzi lava mi ndzi hundzisa la, kasi sweswi hi lwa na **mani**? (Magagane, 1998:4)

RVT6-Comrades, RSV1-mina XNHLK1-ndzi RENDL-lava XXENDL-mi XNHLK1-ndzi RENDL-hundzisa RSV17-la, RHLNG-kasi RENG-sweswi XRYMR-hi RENDL-lwa RHLNG-na **RVTS-mani**?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **Comrades, mina ndzi lava mi ndzi hundzisa la, kasi sweswi hi lwa na**. Xivulwahava xa riviti lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa khumenharhu, ku nga riviti **comrades**, risivinene ra munhu wo sungula **mina**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **lava**, xitwananisi xa xiendliwa **mi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **hundzisa**, risivikomba **la**, rihlanganisi **kasi**, riengeteri ra nkarhi **sweswi**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, nsinya wa riendli **lwa**, rihlanganisi **na**, ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **mani**.

3. N'wina vana va xikolo ma hlarisa, leswi xihlawuhlawu hi nga xi hlula se hi lwa na **mani**? (Magagane, 1998:26)

RSV2-N'wina RVT2-vana XNHLK2-va RVT7-xikolo XNHLK2-ma RENDL-hlarisa, RSV8-leswi RVT7-xihlawuhlawu XRYMR-hi MKT-nga XXENDL-xi RENDL-hlula MMPFM-se XRYMR-hi RENDL-lwa RHLNG-na **RVTS-mani**?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma rito ro vutisa ra **mani** . ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **n'wina vana va xikolo ma hlarisa** lexi nga aviwaka hi swiphemu swa tsevu, ku nga risivinene **n'wina**, riviti **vana**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, riviti **xikolo**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ma**, na nsinya wa riendli **hlarisa**. Eka xivulwa lexi hi tlhela hi kuma xiphemu xa

xivulwahava xa riviti xa **leswi xihlawuhlawu hi nga xi hlula se hi lwa na mani?** Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa khumen'we, ku nga risivikomba **leswi**, riviti **xihlawuhlawu**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, mofimi ya kotelo **nga**, xitwananisi xa xiendliwa **xi**, nsinya wa riendli **hlula**, mofimi ya mpfumelo **se**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, nsinya wa riendli **lwa**, rihlanganisi **na**, ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **mani**.

4. Namuntlha a hi fanele hi ri etitlilasini, i **mani** loyi a boheke leswaku hi va na *mass meeting* hi nkarhi wa xikolo? (Magagane, 1998:40)

RENG-Namuntlha MNNDZ-a XNHLK2-hi RENDL-fanele XNHLK2-hi RPFNR-ri RVT9-etlilasini, XRPFNR-i **RVTS-mani** RSV1-loyi XNHLK1-a RENDL-boheke RHLNG-leswaku XNHLK2-hi RPFNR-va RHLNG-na RVT9-mass meeting XRYMR-hi RENG-nkarhi XNHLK3-wa RVT7-xikolo.

Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riengeteri xa **namuntlha a hi fanele hi ri etitlilasini**. Xivulwahava xa riengeteri lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa kombo, ku nga riengeteri ra nkarhi **namuntlha**, mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, nsinya wa riendli **fanele**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, ripfunetariendli **ri**, riengeteri ra ndhawu **etitlilasini**. Xivulwa lexi xi tlhela xi kumeka na xivulwahava xa riendli xa **i mani loyi a boheke leswaku hi va na mass meeting hi nkarhi wa xikolo?** Xivulwahava xa riendli lexi nga andlariwa laha henhla xi vumbiwile hi swiphemu swa khumemune leswi nga aviwaka hi ndlela leyi landzelaka; xiaki xa ripfunetariendli **i**, rito ro vutisa ra **mani**, risivikomba ra ndhawu yo sungula **loyi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, nsinya wa riendli **boheka**, rihlanganisi **leswaku**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, ripfunetariendli **va**, rihlanganisi **na**, riviti **mass meeting**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, riengeteri ra nkarhi **nkarihi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, na riviti **xikolo**.

5. Mbhalavurhena hi yena a nga khoma xikolo lexi hi *Maths*, kutani loko a famba Maths wu ta sala wu dyondzisa hi **mani**? (Magagane, 1998:73)

RVT1-Mbhalavurhena XRYMR-hi RSV1-yena XNHLK1-a XKT-nga RENDL-khoma RVT7-xikolo RSV7-lexi XRYMR-hi RVT3-maths, RHLNG-kutani RHLNG-loko XNHLK1-a RENDL-famba RVT3-maths XXENDL-wu MNKT-ta RENDL-sala XXENDL-wu RENDL-dyondzisa XRYMR-hi **RVTS-mani**?

Hi ku landza xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **Mbhalavurhena hi yena a nga khoma xikolo lexi hi Maths** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa khume, ku nga riviti **Mbhalavurhena**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, risivinene **yena**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, xiaki xa kotelo **nga**, nsinya wa riendli **khoma**, riviti **xikolo**, risivikomba **lexi**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, riviti **Maths**. Xivulwa lexi xi tlhela xi kumeka na xiphemu xa xivulwahava xa riendli xa **kutani loko a famba Maths wu ta sala wu dyondzisa hi mani**? Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa khumembirhi, ku nga rihlanganisi **kutani**, rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, nsinya wa riendli **famba**, riviti **maths**, xitwananisi xa xiendliwa **wu**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **sala**, xitwananisi xa xiendliwa **wu**, nsinya wa riendli **dyondzisa**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **mani**.

6. Naswona kumbe muxavi wa swakudya wa vabya u ta swi byela hi **mani**? (Zwane, 1995:10)

RHLNG-Naswona RHLNG-kumbe RVT1-muxavi XNHLK3-wa RVT8-swakudya XNHLK3-wa RENDL-vabya XNHLK1-u RPFNR-ta XXENDL-swi RENDL-byela XRYMR-hi **RVTS-mani**?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **naswona kumbe muxavi wa swakudya wa vabya u ta swi byela hi**. Xivulwahava xa riviti lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa khumembirhi, ku nga rihlanganisi **naswona**, rihlanganisi **kumbe**, riviti **muxavi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, riviti **swakudya**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, nsinya wa riendli **vabya**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, ripfunetariendli **ta**, xitwananisi xa xiendliwa **swi**, nsinya wa riendli **byela**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **mani**.

7. Xana mi lerisile hi **mani** laha kaya ka mina? (Zwane, 1995:23)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RENDL-lerisile XRYMR-hi **RVTS-mani** RSV17-laha RVT5-kaya XMFV-ka RSV1-mina?

Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli **xana mi lerisile hi** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa mune, ku nga xiaki xa ntshikilelo **xana**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, nsinya wa riendli **lerisile**, xiaki xa riyimelariendli **hi**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xiaki xa riyimelariendli **hi**, ku andlariwile rito ro vutisa ra **mani**. Endzhaku xa rito ro vutisa ra **mani**, ku landzerile xiphemu xa **laha kaya ka mina** lexi nga hetisa xivulwa. Xiphemu lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa mune, ku nga risivikomba ra ndhawu yo sungula **laha**, riviti **kaya**, xitwananisi xa mfuwo **ka**, risivinene **mina**.

8. Xana mi vulavula na **mani** ka tata wa Madyisambitsi? (Zwane, 1994:4)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RENDL-vulavula RHLNG-na **RVTS-mani** RHLM-ka RVT1-tata XNHLK1-wa RVT1-Madyisambitsi?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli xa **xana mi vulavula na**, xiphemu lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa mune, ku nga xiaki xa ntshikilelo **xana**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, nsinya wa riendli **vulavula**, rihlanganisi **na**, na rito ro vutisa ra **mani**. Hi tlhela hi kuma xiphemu xa **ka tata wa Madyisambitsi** lexi nga landzela endzhaku ka rito ro vutisa ra **mani**. Xiphemu lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa mune, ku nga rihlamari **ka**, riviti **tata**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, na riviti **Madyisambitsi**.

9. Xana mi ri i **mani** mbhongolo ya n'wina a nga ta tshamela ku mi pfuxa ke? (Zwane, 1994:6)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RPFNR-ri XRYMR-i **RVTS-mani** RVT9-mbhongolo XMFW-ya RSV2-n'wina XXENDL-a MKT-nga MNKT-ta RENDL-tshamela XTSHM-ku XXENDL-mi RENDL-pfuxa XANTSH-ke?

Hi ku landza xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli **xana mi ri i mani** lexi nga vumbiwa hi ku hlangana ka xiaki xa ntshikilelo **xana**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, ripfunetariendli **ri**, xiaki xa riyimelariendli **i**, ivi ku landzela rito ro vutisa ra **mani**. Rito ro vutisa ra **mani** ri landzeriwile hi xivulwahava xa riviti xa **mbhongolo ya n'wina a nga ta tshamela ku mi pfuxa ke**. Xivulwahava xa riviti lexi nga laha henhla xi vumbiwile hi swiphemu swa khumen'we naswona swi nga aviwa hi ndlela leyi landzelaka; riviti **mbhongolo**, xitwananisi xa mfuwo **ya**, risivinene **n'wina**, xitwananisi xa xiendliwa **a**, mofimi ya kotelo **nga**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **tshamela**, xirhangi xa tshamelo **ku**, xitwananisi xa xiendliwa **mi**, nsinya wa riendli **pfuxa**, na xiaki xa ntshikilelo **ke**.

10. Se a yi ri nhlengeletano ya ku hlengela **mani**? (Zwane, 1994:7)

MTLHMPF-Se MNKH-a XNHLK9-yi RPFNR-ri RVT9-nhlengeletano XXENDL-ya MTSHM-ku RENDLI-hlengela **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na rito ro vutisa ra **mani**. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi, ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **Se a yi ri nhlengeletano ya ku hlengela**. Xivulwahava xa riviti lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa nhungu, ku nga mofimi ya tlhelo ra mpfumelo **se**, mofimi ya nkarhi lowu nga hundza **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **yi**, ripfunetariendli **ri**, riviti **nhlengeletano**, xitwananisi xa xiendliwa **ya**, mofimi ya tshamelo **ku**, nsinya wa riendli **hlengela**. Xivulwa lexi xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **mani**.

11. A va kanela ku dlaya **mani**? (Zwane, 1994:8)

MNKH-A XNHLK2-va RENDL-kanela XTSHNTL15-ku RENDL-dlaya **RVTS-mani**?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **a va kanela ku dlaya**. Xivulwahava lexi xi

vumbiwile hi mofimi ya nkarhi lowu nga hundza **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, nsinya wa riendli **kanela**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **dlaya**. Xivulwa xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **mani**.

12. Kasi Xikwembu xa wena i **mani**? (Zwane, 1994:18)

RHLNG-Kasi RVT7-Xikwembu XNHLK7-xa RSV1-wena XRYMR-i **RVTS-mani**?

Eka xivulwa xin'wana lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **mani** lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **mani** ri paniwile swin'we na xivulwahava xa riviti exivulweni xa **kasi Xikwembu xa wena i**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi nhlangano wa swiphemu swa ntlhanu, ku nga rihlanganisi **kasi**, riviti **Xikwembu**, xitwananisi xa nhlokomhaka **xa**, risivinene **wena**, xiaki xa riyimelariendli **i**.

13. Ndzi ri i muti wa **mani** lowu? (Zwane, 1994:18)

XNHLK1-Ndzi RENDL-ri XRYMR-i RVT3-muti XNHLK3-wa **RVTS-mani** RSV3-lowu?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na rito ro vutisa ra **mani**. Rito leri, ri pfumela ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava ra riviti xa **ndzi ri i muti wa**. Xivulwahava xa riviti lexi nga andlariwa laha henhla, xi vumbiwile hi swiphemu swa ntlhanu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, riendli **ri**, xiaki xa riyimelariendli **i**, riviti **muti**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa **-mani**, ku andlariwile risivikomba **lowu** leri gimetaka xivulwa.

14. U famba hi ndlela yo hamboloka u lava ku tsakisa **mani**? (Zwane, 1994:19)

XNHLK1-U RENDL-famba RRHNG-hi RVT9-ndlela XMFV-yo RENDL-hamboloka XNHLK1-u RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-tsakisa **RVTS-mani**?

Rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **u famba hi ndlela yo hamboloka u lava ku tsakisa**. Xivulwahava ra riendli lexi xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **famba**, rirhangelandhawu **hi**, riviti

ndlela, xitwananisi xa mfuwo **yo**, nsinya wa riendli **homboloka**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **lava**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **tsakisa**.

15. Mundzuku mi ta rhuma **mani**? (Zwane, 1994:21)

RENG-Mundzuku XNHLK2-mi MNKT-ta RENDL-rhuma **RVTS-mani**?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava xa riengeteri xa **mundzuku mi ta rhuma**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa mune, ku nga riengeteri ra nkarhi **mundzuku**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **rhuma**, rito ro vutisa ra **mani** hi rona ri nga gimeta xivulwa lexi.

4.2.1.2. Rito ro vutisa ra yini

Rito ro vutisa ra **yini** ri kongomisa eka loko ku vutisiwa timhaka mayelana na mahungu mo karhi. Rito leri ro vutisa ri nga tirhisiwa hi xikongomelo xo lava ku kumisisa timhaka to karhi leti u nga ti tiveki kumbe loko munhu a lava ku tiyisisa leswi a swi tweke. Hi ku langutisa swivulwa swa 'i yini lexi nga endla u nga fiki tolo entirhweni?', na 'u ri i yini xi nga dlaya Muzamani?', hi kota ku tiyisisa leswi nhlamuselo leyi andlariweke laha henhla yi vulaka swona. Rito ro vutisa ra **yini** laha ri tirhisiwaka kona xivulwa xi nga ha teka xivumbeko xa nkarhi lowu nga hundza kumbe lowu taka. Xikombiso: 'Humani u vuyile na yini tolo?', na 'Hlungwani u te u ta vuya na yini mundzuku?', swivulwa leswi swi tiyisisa leswaku rito ro vutisa ra yini ra swi kota ku tirha eka swivulwa leswi nga eka mikarhi yo hambana. Rito ro vutisa ra yini ri nga swi kota ku panana swin'we na michumu yo hambanahambana exivulweni leyi katsaka vanhu, michumu leyi ngo anakanyiwa kunene hambu ku ri leyi hi nga yi vonaka na ku tlhela hi yi khoma. Swivulwa swa 'Tlharhani u hlanganile na mavabyi ya yini?', 'i yini lexi karhataka malume Madyisambitsi?', na 'hi yini movha leyi nga endla nghozi?' swi tiyisisa leswaku riendli ro vutisa ra yini ra swi kota ku panana na michumu yo hambanahambana tanihi hi swiendliwa.

16. Mi ndzi laya yini? (Magagane, 1998:1)

XXENDL-mi XNHLK1-ndzi RENDL-laya **RVTS-yini**?

Xitwananisi xa xiendliwa **mi** hi xona xi nga sungula xivulwa lexi laha henhla. Xivulwahava xa riendli **ndzi laya** xi landzerile. Xivulwahava xa riendli lexi xi vumbiwile hi ku hlanganisiwa ka xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** na nsinya wa riendli **-laya**. Xivulwahava xa riendli eka xivulwa lexi xi pfumerile ku tirha swin'we exivulweni na rito ro vutisa ra **yini**.

17. *Comrades*, loko se ndzi tshika ku xavisa *ganja* ndzi ta hanya hi yini? (Magagane, 1998:4)

RVT6-*Comrades* RHLNG-loko MMPFM-se XNHLK1-ndzi RENDL-tshika XTSHNTL15-ku RENDL-xavisa RVT9-ganja XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-hanya XRYMR-hi **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi sungurile hi riviti **comrades**, ku landzerile xiphemu xa xivulwahava xa riendli **loko se ndzi tshika ku xavisa ganja** lexi nga aviwaka hi swiphemu swa kombo, ku nga rihlanganisi **loko**, mofimi ya mpfumelo **se**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **tshika**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **xavisa**, na riviti **ganja**. Endzhaku ka xivulwahava xa riendli lexi, ku landzerile xivulwahava xa riendli nakambe xa **ndzi ta hanya hi yini** lexi nga phatluleriwaka hi swiphemu swo ringana ntlhanu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **hanya**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, na rito ro vutisa ra **yini**.

18. Hositele ndzi ta hakela hi **yini** loko ndzi nga endli pulani? (Magagane, 1998:4)

RVT9-Hositele XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-hakela XRYMR-hi **RVTS-yini** RHLNG-loko XNHLK1-ndzi MKT-nga RENDL-endli RVT9-pulani?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na xiivulwahava xa riviti na xivulwahava xa riendli leswi nga hlanganisiwa hi rihlanganisi **loko** exivulweni. Xivulwahava xa riviti xa **hositele ndzi ta hakela hi yini** xi vumbiwile hi swiphemu swa tsevu, ku nga riviti **hositele**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa

riendli **hakela**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, rito ro vutisa ra **yini**. Xivulwahava xa riendli **ndzi nga endli pulani** xi vumbiwile hi swiphemu swa mune naswona xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi landzelaka; xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya kotelo **nga**, nsinya wa riendli **endli**, na riviti **pulani**.

19. Se ku onhakile **yini**? (Magagane, 1998:5)

MMPFM-Se XTSHNTL15-ku RENDL-onhakile **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **yini**, xi vumbiwile hi xivulwahava xa riendli lexi nga aviwaka hi swiphemu swa mune, leswi nga aviwaka hi ndlela leyi landzelaka: mofimi ya mpfumelo **se**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa **15 ku**, nsinya wa riendli **onhakile**, na rito ro vutisa ra **yini**.

20. Ma lava **yini**? (Magagane, 2006:3)

XNHLK6-Ma RENDL-lava **RVTS-yini**?

Xitwananisi xa nhlokomhaka **ma** hi xona xi nga sungula xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Xivulwahava xa riendli **lava yini** xi landzerile, xivulwahava xa riendli lexi xi vumbiwile hi ku hlenganisiwa ka nsinya wa riendli **lava** ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **yini**.

21. *Comrades* Gwayigwayi u hlongoleriwa **yini**? (Magagane, 1998:6)

RVT6-*Comrades* RVT1-Gwayigwayi XNHLK1-u RENDL-hlongoleriwa **RVTS-yini**?

Rito ro vutisa ra **yini** ri pfumela ku rhangeriwa hi xivulwahava xa riviti xa **comrades Gwayigwayi u hlongoleriwa** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa mune, ku nga riviti **comrades**, riviti **Gwayigwayi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, na nsinya wa riendli **hlongoleriwa**. Xivulwa lexi xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **yini**.

22. Wena Gwayigwayi hi ku hlongorile, wa ha lava **yini** laha? (Magagane, 1998:6)

RSV1-Wena RVT1a-Gwayigwayi XRYMR-hi XTSHNTL15-ku RENDL-hlongorile XNHLK1-wa RPFNR-ha RENDL-lava **RVTS-yini** RSV17-laha?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi sungurile hi xivulwahava xa riviti xa **wena Gwayigwayi hi ku hlongorile, wa ha lava**. Xivulwahava xa riviti lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa nhungu, ku nga risivinene **wena**, riviti **Gwayigwayi**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, xirhangisi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **hlongorile**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, ripfunetariendli **ha**, nsinya wa riendli **lava**. Endzhaku ka xivulwahava xa riviti lexi nga tlhantlhiwa laha henhla, ku landzerile rito ro vutisa ra **yini** leri nga pfumela ku panana swin'we na risivikomba ra ndhawu yo sungula **laha**.

23. Mi n'wi hlongola loko a onhe **yini**? (Magagane, 1998:6)

XNHLK2-Mi XXENDL-n'wi RENDL-hlongola RHLNG-loko XXENDL-a RENDL-onhe **RVTS-yini**?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xiphemu xa xivulwahava xa riendli xa **mi n'wi hlongola loko a onhe**. Xiphemu lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa tsevu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, xitwananisi xa xiendliwa **n'wi**, nsinya wa riendli **hlongola**, rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa xiendliwa **a**, nsinya wa riendli **onhe**. Xivulwa xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **yini**.

24. Ndzi nga si(e) famba, ndzi byeleni leswaku ndzi onhe **yini**? (Magagane, 1998:7)

XNHLK1-Ndzi MKT-nga MNNDZ-si(e) RENDL-famba XNHLK1-ndzi RENDL-byeleni RHLNG-leswaku XNHLK1-ndzi RENDL-onhe **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na swivulwahava swa riendli swimbirhi. Xo sungula, i xiphemu xa **ndzi nga si(e) famba** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa mune, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya kotelo **nga**, mofimi ya mpfumelo ya **se** leyi tirhisiweke hi xihoxo ematshan'wini ya mofimi ya nandzulo ya **si**, nsinya wa riendli **famba**. Xa vumbirhi, i xivulwahava xa riendli xa **ndzi byeleni leswaku ndzi onhe** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa ntlhanu leswi nga aviwaka hi ndlela leyi landzelaka; xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli

byeleni, rihlanganisi **leswaku**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **onhe**. Xivulwa xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **yini**.

25. Ester, kasi ku humelela **yini** kwale xikolweni xa n'wina? (Magagane, 1998:8)

RVT1-Ester RHLNG-kasi XTSHNTL15-ku RENDL-humelela **RVTS-yini** RSV17-kwale RVT7-xikolweni XXENDL-xa RSV2-n'wina?

Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri pfumela ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **Ester**, kasi ku humelela lexi nga aviwaka hi swiphemu swa mune, ku nga riviti **Ester**, rihlanganisi **kasi**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, na nsinya wa riendli **humelela**. Endzhaku ka rito ro vutisa ra **yini** ku landzerile xivulwahava xa riviti lexi nga aviwaka hi swiphemu swa mune, ku nga risivikomba ra ndhawu ya vunharhu **kwale**, riviti **xikolweni**, xitwananisi xa xiendliwa **xa**, ivi ku hetelela risivinene **n'wina**.

26. Ku humelela **yini** hi vatatana na vamalume? (Magagane, 2006:82)

XTSHNTL15-Ku RENDL-humelela **RVTS-yini** XRYMR-hi RVT2-vatatana RHLNG-na RVT2-vamalume?

Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli **ku humelela yini hi vatatana na vamalume**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa kombo, ku nga xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **humelela**, rito ro vutisa ra **mani**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, riviti **vatatana**, rihlanganisi **na**, riviti **vamalume**.

27. Se Xihongonyi u fela **yini**? (Magagane, 1998:11)

MMPFM-Se RVT1-Xihongoyi XNHLK1-u RENDL-fela **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **yini** Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riviti xa **se Xihongonyi**

u fela lexi rhangeleke rito ro vutisa ra **yini** exivulweni. Xivulwahava xa riviti lexi nga laha henhla xi vumbiwile hi swiphemu swa mune, ku nga mofimi ya mpfumelo **se**, riviti **Xihongonyi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **fela** lowu nga tshama swin'we na rito ro vutisa ra **yini** emakumu ka xivulwa.

28. Mabunu a va ri ni swibamu, vona va na **yini**? (Magagane, 1998:12)

RVT6-Mabunu MNKH-a XNHLK2-va RPFNR-ri RHLNG-ni RVT8-swibamu RSV2-vona XXENDL-va RHLNG-na **RVTS-yini**?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **yini** ri pfumela ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **Mabunu a va ri ni swibamu, vona va na**. Xivulwahava xa riviti lexi nga boxiwa laha henhla, xi nga aviwa hi swiphemu swa kaye, ku nga riviti **Mabunu**, mofimi ya nkarhi lowu nga hundza **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, ripfunetariendli **ri**, rihlanganisi **ni**, riviti **swibamu**, risivinene **vona**, xitwananisi xa xiendliwa **va**, na rihlanganisi **na** leri nga tirha ku hlanganisa xivulwahava xa riviti lexi laha henhla na rito ro vutisa ra **yini** leri nga emakumu ka xivulwa.

29. Ndzi ta hanya hi **yini** loko ndzi nga endli sweswo? (Magagane, 1998:12)

XNHLK1-Ndzi MNKT-ta RENDL-hanya XRYMR-hi **RVTS-yini** RHLNG-loko XNHLK1-ndzi MKT-nga RENDL-endli RSV8-sweswo?

Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli **ndzi ta hanya hi** lexi rhangeleke rito ro vutisa ra **yini** exivulweni. Xivulwahava xa riendli **ndzi ta hanya hi** xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **hanya**, xiaki xa riyimelariendli **hi**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **yini** exivulweni, ku landzerile xivulwahava xa riendli xa **loko ndzi nga endli sweswo**. Xivulwahava xa riendli lexi nga boxiwa laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa ntlhanu, ku nga rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya kotelo **nga**, nsinya wa riendli **endli**, risivikomba **sweswo**.

30. Vusi, u lava **yini** la? (Magagane, 1998:46)

RVT1-Vusi XNHLK1-u RENDL-lava **RVTS-yini** RSV17-la?

Hi ku landza xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riviti xa **Vusi, u lava** lexi nga rhangela rito ro vutisa ra **yini** exivulweni. Xivulwahava xa riviti xa **Vusi, u lava** xi vumbiwile hi riviti **Vusi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, na nsinya wa riendli **lava**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **yini**, ku andlariwile risivikomba ra ndhawu yo sungula **la** leri gimetaka xivulwa.

4.2.1.3. Rito ro vutisa ra rini

Rito ro vutisa ra **rini** ri tirhisiwa ku vutisa nkarhi na siku leri timhaka to karhi ti nga endlaka hawona. Hi tirhisa rito ro vutisa ra **rini** ku kumisisa vuxokoxoko bya nkarhi na siku leri swokarhi swi nga endlaka hawona kumbe nkarhi na siku leri swokarhi swi nga ta endlaka hi wona. Xivulwa xa 'xana u fambile **rini** eJoni naswona u ta vuya **rini?**', xi vutisa siku leri munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a nga famba hi rona xikan'we na siku leri a nga kunguhata ku vuya hi rona. Rito ro vutisa ra **rini** ra pfumela ku tirhisiwa eka xivulwa lexi nga teka xivumbeko xa nkarhi lowu nga hundza hambu ku ri xivumbeko xa nkarhi lowu taka. Rito ro vutisa ra **rini** ri nga tirha swin'we exivulweni na michumu yo hambanahambana leyi katsaka leyi hanyaka na leyi nga hanyiki. Swivulwa swa 'u ta vuya **rini?**' na 'movha lowu wu chayisile **rini?**', swi seketela mhaka ya leswaku rito ro vutisa ra **rini** ra swi kota ku tirha na michumu yo hanya na leyi nga hanyiki exivulweni ku nga munhu loyi a nga yimela hi xitwananisi xa nhlokomhaka 'u' eka xivulwa xo sungula na 'movha' eka xivulwa xa vumbirhi lowu yimeleke nchumu wo ka wu nga hanyi. Tindzimana leti nga laha hansi ti hlamusela mhaka leyi hi ku tirhisa swivulwa leswi tsavuriweke kusuka eka matsalwa mo hambanahambana ma mitlango na ma vutlhokovetseri ma Xitsonga.

31. Swi humelele rini leswi? (Magagane, 1998:3)

XNHLK8-Swi RENDL-humelele **RVTS-rini** RSV8-leswi?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli **swi humelela** lexi nga sungula xivulwa. Xivulwahava lexi xa riendli, xi vumbiwile hi nhlango wa xitwananisi xa nhlokomhaka **swi** na nsinya wa riendli **humelela**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xivulwahava xa riendli **swi humelele**, ku andlariwile rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri paniwile swin'we exivulweni na risivikomba ra ndhawu yo sungula **leswi**.

32. He Eveready, kasi hi vuyela **rini** etitlilasini? (Magagane, 1998:14)

RHLM-He RVT1-Eveready, RHLNG-kasi XRYMR-hi RENDL-vuyela **RVTS-rini**
RVT10-etitlilasini?

Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku ku rhangeriwa exivulweni hi riviti **he Eveready** leri nga paniwa swin'we na rihlamari **he**. Endzhaku ka riviti **Eveready**, ku landzerile xivulwahava xa riendli xa **kasi hi vuyela** lexi nga sungula hi rihlanganisi **kasi**, ku landzela xiaki xa riyimelariendli **hi** ivi ku hetelela nsinya wa riendli **vuyela**. Endzhaku ka swona, ku andlariwile rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri paniwile swin'we na riviti **etitlilasini** emakumu ka xivulwa lexi nga laha henhla.

33. *Comrades*, mina ndzi lava ku tiva leswaku xana hi ta nghena **rini** etlilasini? (Magagane, 1998:40)

RVT6-Comrades, RSV1-mina XNHLK1-ndzi RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-tiva RHLNG-leswaku XANTSH-xana XRYMR-hi MNKT-ta RENDL-nghena **RVTS-rini**
RVT9-etlilasini?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha hanehla, rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riviti xa **comrades, mina ndzi lava ku tiva leswaku xana hi ta nghena**, lexi nga sungula xivulwa. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa khumen'we, leswi nga aviwaka hi ndlela leyi landzelaka: riviti **comrades**, risivinene **mina**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **lava**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **tiva**, rihlanganisi **leswaku**, xiaki xa ntshikilelo **xana**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, ivi

ku hetelela nsinya wa riendli **ngghena**. Enzhaku ka xivulwahava lexi ku andlariwile rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri paniwile swin'we exivulweni na riviti **etlilasini** emakumu ka xivulwa.

34. Loko hi lwela titlilasi, hi ta tshama hi nga dyondzi ku fikela **rini**? (Magagane, 1998:40)

RHLNG-Loko XNHLK2-hi RENDL-lwela RVT10-titlilasi, XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-tshama XNHLK2-hi MNNDZ-nga RENDL-dyondzi XTSHNTL15-ku RENDL-fikela **RVTS-rini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **loko hi lwela titlilasi** lexi nga sungula xivulwa. Xivulwahava lexi xa riendli, xi vumbiwile hi nhlango wa rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, nsinya wa riendli **lwela**, na riviti leri nga eka vunyengi **titlilasi**. Endzhaku ka xivulwahava xa riendli lexi nga xopaxopiwa laha henhla, rito ro vutisa ra **rini** ri tlhela ri hlawula ku panana swin'we na xivulwahava xa riendli xa **hi ta tshama hi nga dyondzi ku fikela**. Xivulwahava xa riendli lexi nga boxiwa laha henhla, xi nga aviwa hi swiphemu swa nhungu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **tshama**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, mofimi ya nandzulo **nga**, nsinya wa riendli **dyondzi**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **fikela**. Xivulwa xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **rini**.

35. Hi **rini** ndzi mi huwelela? (Zwane, 1994:6)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK1-ndzi XXENDL-mi RENDL-huwelela?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi sungula hi xiaki xa riyimelariendli **hi**, rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli **ndzi mi huwelela** lexi nga landzela endzhaku ka loko ku paluxiwile rito ro vutisa ra **rini** exivulweni. Xivulwahava lexi xa riendli, xi vumbiwile hi nhlango wa xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, xitwananisi xa xiendliwa **mi** na nsinya wa riendli **huwelela**.

36. Rivengo ra kona ri sungule **rini**? (Zwane, 1994:32)

RVT5-Rivengo XNHLK5-ra XANTSH-kona XNHLK5-ri RENDL-sungule **RVTS-rini**?

Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riviti xa **rivengo ra kona ri sungula** lexi nga sungula xivulwa. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa ntlhanu leswi nga tlhantlhiwaka hi xin'wexin'we, ku nga riviti **rivengo**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ra**, xiaki xa ntshikilelo **kona**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ri**, nsinya wa riendli **sungule**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xivulwahava xa riviti lexi nga laha henhla, ku andlariwile rito ro vutisa ra **rini**.

37. Hlangana **rini** hi va xilo xin'we? (Nkondo na Marivate, 1982:7)

RENDL-Hlangana **RVTS-rini** XNHLK2-hi RPFNR-va RVT7-xilo RHLY-xin'we?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na nsinya wa riendli **hlangana** lowu nga sungula xivulwa. Endzhaku ka ku andlariwa nsinya wa riendli **hlangana**, ku andlariwile rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri paniwile swin'we exivulweni na xivulwahava xa riviti xa **hi va xilo xin'we** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa mune, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, ripfunetariendli **va**, riviti **xilo**, rihlayi **xin'we**.

38. Hi **rini** hi xaniseka hi kona? (Makhuba, 1973:23)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-hi RENDL-xaniseka XRYMR-hi RSV-kona?

Xivulwa lexi nga laha henhla hi xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri rhangeriwile hi xiaki xa riyimelariendli **hi** exivulweni. Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli **hi xaniseka hi kona** lexi nga landzela endzhaku ka ku andlariwa karito ro vutisa ra **rini**. Xivulwahava lexi xa riendli, xi vumbiwile hi nhlango wa xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, nsinya wa riendli **xaniseka**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, ivi ku hetelela risivinene **kona**.

39. Hi **rini** hi ku rindzerile? (Makhuba, 1973:23)

Hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi sungurile hi xiaki xa riyimelariendli **hi**. Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli **hi ku rindzerile** lexi nga andlariwa endzhaku ka ku andlariwa rito ro vutisa ra **rini** exivulweni lexi nga laha henhla. Xivulwahava lexi xa riendli, xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu laha ku nga sungula xiaki xa riyimelariendli **hi**, ku landzela xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku** ivi ku hetelela nsinya wa riendli **rindzerile**.

40. Hi **rini** hi ku rilela? (Makhuba, 1973:23)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-hi XTSHNTL15-ku RENDL-rilela?

Xiaki xa riyimelariendli xa **hi** xi sungula xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **hi ku rilela** lexi nga andlariwa endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **rini**. Xivulwahava lexi xa riendli, xi vumbiwile hi nhlango wa swiphemu swinharhu leswi nga aviwaka hi ndlela leyi landzelaka; xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **rilela**.

41. Hi **rini** mi ri karhi mi dya nhongani mi rhelerisa hi xifufunhunu? (Chauke, 1982:27)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-mi RPFNR-ri RPFNR-karhi XNHLK2-mi RENDL-dya RVT9-nhongani XNHLK2-mi RENDL-rhelerisa XRYMR-hi RVT7-xifufunhunu?

Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumekile na rito ro vutisa ra **rini**. Eka xivulwa lexi, ku sungurile xiaki xa riyimelariendli **hi**. Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **mi ri karhi mi dya nhongani mi rhelerisa hi xifufunhunu** lexi nga andlariwa endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **rini**. Xivulwahava lexi xa riendli, xi vumbiwile hi swiphemu swa khume, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, ripfunetariendli **ri**, ripfunetariendli **karhi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, nsinya wa riendli **dya**, riviti **nhongani**, xitwananisi xa nhlokomhaka

mi, nsinya wa riendli **rhelerisa**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, na riviti **xifufunhunu** leri nga ro hetelela exivulweni.

42. Hi ta tikhoma ku fikela **rini**? (Baloyi, 2008:72)

XNHLK2-Hi MNKT-ta NSRX-tikhoma XTSHNTL15-ku RENDL-fikela **RVTS-rini**?

Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumerile ku panana swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **hi ta tikhoma ku fikela**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa ntlhanu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli wa xitlhelelo **tikhoma**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, na nsinya wa riendli **fikela**.

43. Xana hi ta famba **rini** hi ndlela leyi? (Baloyi na vnw, 2015:34)

XANTSH-Xana XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-famba **RVTS-rini** XRYMR-hi RVT9-ndlela RSV9-leyi?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na riendli ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumerile ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava ra riendli xa **xana hi ta famba**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa mune, ku nga xiaki xa ntshikilelo **xana**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, na nsinya wa riendli **famba**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **rini**, ku landzerile xivulwahava xa riviti xa **hi ndlela leyi**. Xivulwahava xa riviti xa **hi ndlela leyi** xi vumbiwile hi xiaki xa riyimelariendli **hi**, riviti **ndlela**, na risivikomba ra ndhawu yo sungula **leyi**.

44. Loko u hanya u ta fa **rini**? (Baloyi na vnw, 2015:39)

RHLNG-Loko XNHLK1-u RENDL-hanya XNHLK1-u MNKT-ta RENDL-fa **RVTS-rini**?

Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri pfumerile ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava ra riendli xa **loko u hanya u ta fa**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa tsevu, ku nga rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **hanya**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **fa** tanihi nhlangoano wa marito lama nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **rini**.

45. Hi ta tikhoma swihlaya ku fika **rini**? (Baloyi na vnw, 2015:108)

XNHLK2-Hi MNKT-ta NSRX-tikhoma RVT8-swihlaya XTSHNTL15-ku RENDL-fika **RVTS-rini**?

Rito ro vutisa ra **rini** ri pfumerile ku rhangeriwa hi xiphemu xa xivulwahava xa riendli xa **hi ta tikhoma swihlaya ku fika** eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xivulwahava xa riendli lexi nga boxiwa laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa tsevu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli wa xitlhelolelo **tikhoma**, riviti **swihlaya**, xirhangisi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **fika**.

4.2.1.4. Rito ro vutisa ra **kwihhi**

Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhisiwa ku vutisisa hi ndhawu laha swokarhi swi kumekaka kona kumbe laha swi endlekeke kona. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi swivulwa swa 'malume u tshama **kwihhi**?', na 'nghozi ya movha wa ka Mathebula yi humelele **kwihhi**?'. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ra swi kota ku tirhisiwa eka xivulwa lexi nga le ka nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu taka, na nkarhi lowu nga hundza. Swivulwa swa 'u vulavula u tshamile **kwihhi**?', 'mali ya wena u ta yi hlayisa **kwihhi**?', na 'thekisi leyi a mi yi khandziyile yi onhakile **kwihhi**?' swi tiyisisa mhaka leyi nga hlamuseriwa laha henhla. Naswona rito ro vutisa ra **kwihhi** ra swi kota ku tirha swin'we exivulweni na swiendliwa leswi katsaka michumu leyi hanyaka na leyi nga hanyiki. Leswi swi tiyisisiwa hi xivulwa xa 'kokwana a tshamile na munhu wo huma **kwihhi** naswona a va dya swakudya swo swekiwa **kwihhi**?'.

46. Vatswari va wena va kwihi? (Magagane, 1998:3)

RVT2-Vatswari XNHLK2-va RSV1-wena XNHLK2-va **RVTS-kwihi?**

Rito ro vutisa ra **kwihi** ri pfumerile ku panana swin'we exivulweni na xivulwahava xa riviti **vatswari va wena va**. Xivulwahava xa riviti **vatswari va wena va** xi nga aviwa hi swiphemu swa mune, ku nga riviti **vatswari**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, risivinene ra munhu wa vumbirhi **wena**, na xitwananisi xa nhlokomhaka **va**.

47. Se mi lava leswaku yena a ya dyondza **kwihi?** (Magagane, 1998:7)

MMPFM-Se XNHLK2-mi RENDL-lava RHLNG-leswaku RSV1-yena XXENDL-a RPFNR-ya RENDL-dyondza **RVTS-kwihi?**

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na rito ro vutisa ra **kwihi**. Rito ro vutisa ra **kwihi** ri pfumerile ku panana swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **se mi lava leswaku yena a ya dyondza**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa nhungu, ku nga mofimi ya mpfumelo **se**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, nsinya wa riendli **lava**, rihlanganisi **leswaku**, risivinene **yena**, xitwananisi xa xiendliwa **a**, ripfunetariendli **ya**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **dyondza** lowu nga paniwa swin'we na rito ro vutisa ra **kwihi** emakumu ka xivulwa.

48. Se n'wina matimba yo ndzi hlongola mi ya kuma **kwihi?** (Magagane, 1998:12)

MMPFM-Se RSV2-n'wina RVT6-matimba XNHLK6-yo XNHLK1-ndzi RENDL-hlongola XNHLK2-mi XNHLK6-ya RENDL-kuma **RVTS-kwihi?**

Rito ro vutisa ra **kwihi** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri pfumerile ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava ra riviti xa **se n'wina matimba yo ndzi hlongola mi ya kuma**. Xivulwahava xa riviti lexi nga andlariwa laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa kaye, ku nga mofimi ya mpfumelo **se**, risivinene **n'wina**, riviti **matimba**,

xitwananisi xa nhlokomhaka **yo**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **hlongola**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ya**, nsinya wa riendli **kuma** lowu nga panana swin'we na riendli ro vutisa ra **kwihhi**.

49. Se ndzi ta xavisa **kwihhi** hikuva tikhasimende ta mina ndzi ti kuma kwala xikolweni? (Magagane, 1998:13)

MMPFM-Se XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-xavisa **RVTS-kwihhi** RHLNG-hikuva RVT10-tikhasimende XXENDL-ta RSV1-mina XNHLK1-ndzi XXENDL-ti RENDL-kuma RENG-kwala RVT7-xikolweni?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri pfumerile ku rhangeriwa hi xiphemu xa xivulwahava xa riendli xa **se ndzi ta xavisa** eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa mune, mofimi ya mpfumelo **se**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **xavisa**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xivulwahava xa riendli lexi nga xopaxopiwa laha henhla, ku andlariwile rito ro vutisa ra **kwihhi** laha ri nga pfumela ku landzeriwa hi xivulwahava xa riviti xa **hikuva tikhasimende ta mina ndzi ti kuma kwala xikolweni**. Xivulwahava xa riviti lexi nga andlariwa laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa kaye, ku nga rihlanganisi **hikuva**, riviti **tikhasimende**, xitwananisi xa xiendliwa **ta**, risivinene **mina**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, xitwananisi xa xiendliwa **ti**, nsinya wa riendli **kuma**, riengeteri ra ndhawu **kwala**, riviti **xikolweni**.

50. Se hi ya **kwihhi majita**? (Magagane, 1998:16)

MMPFM-Se XNHLK2-hi RENDL-ya **RVTS-kwihhi** RVT6-majita?

Hi ku landza xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **kwihhi** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri pfumerile ku rhangeriwa exivulweni hi xiphemu lexi paluxaka xivulwahava xa riendli xa **se hi ya**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swinharhu, ku nga mofimi ya mpfumelo **se**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, nsinya wa riendli **ya**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xivulwahava xa riendli, rito ro vutisa ra **kwihhi** ri andlariwile na rona exivulweni. Rito

ro vutisa ra **kwihhi** ri paniwile swin'we exivulweni na riviti **majita** leri hetisisaka xivulwa lexi nga laha henhla.

51. Rhipoto ya wena ya *June* yona yi **kwihhi**? (Magagane, 1998:21)

RVT9-Rhipoto XNHLK9-ya RSV1-wena XNHLK9-ya RVT9-June RSV9-yona XNHLK9-yi **RVTS-kwihhi**?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri pfumerile ku panana swin'we exivulweni na xivulwahava ra riviti **rhipoto ya wena ya June yona yi**. Xivulwahava xa riviti **rhipoto ya wena ya June yona yi** xi nga aviwa hi swiphemu swa kombo, ku nga riviti **rhipoto**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ya**, risivinene **wena**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ya**, riviti **June**, risivinene **yona**, xitwananisi xa nhlokomhaka **yi**. Rito ro vutisa ra **kwihhi** eka xivulwa lexi ri andlariwile emakumu ka xivulwa.

52. Hi **kwihhi** laha ku nga **zavalaziwiki**? (Magagane, 1998:22)

XRYMR-Hi **RVTS-kwihhi** RENG-laha RPFNR-ku MNNDZ-nga RENDL-zavalaziwiki?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha henhla, xi sungurile hi xiaki xa riyimelariendli **hi**. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri pfumerile ku panana swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **laha ku nga zavalaziwiki**. Xivulwahava xa riendli lexi nga boxiwa laha henhla, xi nga aviwa hi swiphemu swa mune hi ndlela leyi landzelaka; riengeteri ra ndhawu **laha**, ripfunetariendli **ku**, mofimi ya nandzulo **nga**, nsinya wa riendli **zavalaziwiki**.

53. Dudu yena u **kwihhi** ri ngo kala ri pela dyambu? (Magagane, 1998:23)

RVT1-Dudu RSV1-yena XNHLK1-u **RVTS-kwihhi** RPFNR-ri RPFNR-ngo RYMR-kala RPFNR-ri RENDL-pela RVT5-dyambu?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri pfumerile ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **Dudu yena u** lexi nga vumbiwa hi riviti **Dudu**, risivinene **yena**, na xitwananisi xa nhlokomhaka **u**. Endzhaku ka ku andlariwa rito ro vutisa ra **kwihhi** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ku landzerile xivulwahava xa riendli xa **ri ngo kala ri pela dyambu**. Xivulwahava xa riendli lexi nga boxiwa laha henhla xi vumbiwile hi swiphemu swa tsevu, ku nga ripfunetariendli **ri**, ripfunetariendli **ngo**, riyimelariendli **kala**, ripfunetariendli **ri**, nsinya wa riendli **pela**, riviti **dyambu**.

54. U va u ehleketa **kwihhi** Vusi? (Magagane, 1998:36)

XNHLK1-U RKY-va XNHLK1-u RENDL-ehleketa **RVTS-kwihhi** RVT1-Vusi?

Hi ku landza xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi pfumela ku tirha swin'we na rito ro vutisa ra **kwihhi**. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri pfumerile ku panana swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **u va u ehleketa**. Xivulwahava xa riendli xa **u va u ehleketa** xi nga aviwa hi swiphemu swa mune, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, riendli ro kayivela **va**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **ehleketa**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xivulwahava xa riendli lexi nga xopaxopiwa laha henhla, ku andlariwile rito ro vutisa ra **kwihhi** exivulweni leri nga pfumela ku paniwa swin'we exivulweni na riviti **Vusi** leri ku nga rona ri nga gimeta xivulwa lexi nga laha henhla.

55. Tata wa yena hambileswi a a nga pfuki munhu u **kwihhi**? (Magagane, 1998: 42)

RVT1-Tata XNHLK1-wa RSV1-yena RHLNG-hambileswi MNNDZ-a XNHLK1-a MNNDZ-nga RENDL-pfuki RVT1-munhu XNHLK1-u **RVTS-kwihhi**?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri pfumerile ku panana swin'we exivulweni na xivulwahava ra riviti xa **tata wa yena hambileswi a a nga pfuki munhu u**. Xivulwahava xa riviti lexi nga longoloxiwa laha henhla xi vumbiwile hi swiphemu swa kaye, ku nga riviti **tata** leri nga komisiwa ematshwan'wini ya tatana, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, risivinene **yena**, rihlanganisi **hambileswi**, mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**,

mofimi ya nandzulo **nga**, nsinya wa riendli **pfuki lowu nga eka nandzulo**, riviti **munhu**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xivulwahava xa riviti lexi nga langutisiwa laha henhla, ku andlariwile rito ro vutisa ra **kwihhi** leri nga le makumu ka xivulwa.

56. Ekaya va ta ku ndzi sale **kwihhi**? (Magagane, 1998:48)

RENG-Ekaya XNHLK2-va RKY-ta ku XNHLK1-ndzi RENDL-sale **RVTS-kwihhi**?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **kwihhi** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riengeteri lexi nga rhangela rito ro vutisa. Xivulwahava xa riviti xi paluxiwa hi xiphemu xa **ekaya va ta ku ndzi sale**, lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa tsevu, ku nga riengeteri ra ndhawu **ekaya**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, riendli ro kayivela ta ku, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, na nsinya wa riendli **sale**.

57. Van'wana va vuye khale, n'wina a mi ri **kwihhi**? (Magagane, 1998:50)

RHLW-Van'wana XNHLK2-va RENDL-vuye RENG-khale, RSV2-n'wina MNNDZ-a XXENDL-mi RKY-ri **RVTS-kwihhi**?

Rito ro vutisa **-kwihhi** ri pfumela ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli **van'wana va vuye khale, n'wina a mi ri** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa nhungu, ku nga rihlawuri **van'wana**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, nsinya wa riendli **vuye**, riengeteri ra nkarhi **khale**, risivinene **n'wina**, mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa xiendliwa **mi**, riendli ro kayivela **ri**.

58. Yena a a huma **kwihhi** loko a kala a ta fika tiko leri? (Magagane, 1998:60)

RSV1-Yena MNNDZ-a XNHLK1-a RENDL-huma **RVTS-kwihhi** RHLNG-loko XNHLK1-a RPFNR-kala XNHLK1-a RPFNR-ta RENDL-fika RVT5-tiko RSV5-leri?

Hi ku landza xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **kwihhi** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **yena a a huma** lexi nga sungula xivulwa. Xivulwahava lexi xa riendli, xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu leswi nga aviwaka hi ndlela leyi landzelaka; risivinene **yena**, mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, na nsinya wa riendli **huma**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **kwihhi**, ku longoloxiwile xivulwahava xa riendli xa **loko a kala a ta fika tiko leri**. Xivulwahava xa riendli lexi nga boxiwa laha henhla, xi kumeka na swiphemu swa nhungu, ku nga rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, ripfunetariendli **kala**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, ripfunetariendli **ta**, nsinya wa riendli **fika**, riviti **tiko**, risivikomba ra ndhawu yo sungula **leri**.

59. Loko a hi nga tilwelanga ingi hi ri **kwihhi** namuntlha? (Magagane, 1998:76)

RHLNG-Loko MNKH-a XNHLK2-hi MNNDZ-nga RENDL-tilwelanga XXHLMB-ingi XNHLK2-hi RKY-ri **RVTS-kwihhi** RENG-namuntlha?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **loko a hi nga tilwelanga ingi hi ri** lexi nga sungula xivulwa. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi nhlango wa rihlanganisi **loko**, mofimi ya nkarhi lowu nga hundza **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, mofimi ya nandzulo **nga**, nsinya wa riendli **tilwelanga lowu tsariweke hi xihoxo wu ri eka mpfumelo ematshan'wini ya ku va wu ve eka nandzulo wu ri titwelangi**, xiaki xa xihlambanyisi **ingi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, riendli ro kayivela **ri**. Endzhaku ka xivulwahava xa riendli lexi nga xopaxopiwa laha henhla, rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tlhela ri hlawula ku paniwa swin'we na riengeteri ra nkarhi **namuntlha** leri nga andlariwa emakumu ka xivulwa lexi nga laha henhla.

60. A mi si(e) twelela ku u **kwihhi** Mbhalavurhena? (Magagane, 1998:80)

MNNDZ-A XNHLK2-mi MNNDZ-si(e) RENDL-twelela RHLNG-ku XXENDL-u **RVTS-kwihhi** RVT1-Mbhalavurhena?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **kwihhi** ri pfumela ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli **a mi se twelela ku u** lexi nga

andlariwa kusungula ku nga si andlariwa rito ro vutisa ra **kwihhi** exivulweni. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi nhlangoano wa mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, mofimi ya nandzulo **si**, nsinya wa riendli **twelela**, rihlanganisi **leswaku** leri komisiweke ri va **ku**, xitwananisi xa xiendliwa **u**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **kwihhi**, ku andlariwile riviti **Mbhalavurhena** leri nga paniwa swin'we na rito ro vutisa ra **kwihhi** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

4.2.1.5. Rito ro vutisa ra njhani

Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhisiwa ku vutisa hi ndlela na mikhuva lowu swokarhi swi nga endleka hayona. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi xivulwa xa 'xana loko mi ya eJoni mi fambile njhani?'. Rito ro vutisa ra **njhani** ra swi kota ku tirhisiwa eka xivulwa lexi nga le ka nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu taka, na nkarhi lowu nga hundza. Swivulwa swa 'leswi tindlela ti nga pfariwa hi ta fika njhani laha hi yaka kona?', 'hi ta famba njhani na wena mundzuku u ri karhi u vabya?', na 'u fambe njhani eka riendzo leri a wu ri na rona ro ya eLimpopo?' swi tiyisisa tinxaka ta mikarhi leyi rito ro vutisa ra **njhani** ri nga tirhisiwaka eka yona. Rito ro vutisa ra **njhani** ra swi kota ku tirha swin'we exivulweni na swiendliwa leswi katsaka michumu leyi hanyaka na leyi nga hanyiki. Swivulwa swa 'swigevenga swi ku tekerile njhani mali leyi a ndzi ku rhumile?', na 'u tshama njhani na Khazamula a ri karhi a nga hanyeki', swivulwa leswi swi tiyisisa mhaka ya michumu leyi nga tirhaka swin'we exivulweni na rito ro vutisa ra **njhani**.

61. U ta dyondza njhani loko byongo byi punyarile hi swidzidzirisi? (Magagane, 1998:2)

XNHLK1-U MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** RHLNG-loko RVT14-byongo XXENDL-byi RENDL-punyarile XRYMR-hi RVT8-swidzidzirisi?

Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli **u ta dyondza** lexi rhangeleke rito ro vutisa ra **njhani** exivulweni. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, na nsinya wa riendli **dyondza**. Rito ro vutisa ra **njhani** ri pfumerile ku landziwa hi xivulwahava

xa riviti **loko byongo byi punyarile hi swidzidzirisi** exivulweni. Xivulwahava xa riviti lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa tsevu, ku nga rihlanganisi **loko**, riviti **byongo**, xitwananisi xa xiendliwa **byi**, riendli **punyarile**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, na riviti **swidzidzirisi**.

62. Loko se hi hundzula xikolo puwa ra timbangi na swidzidzirisi hi ta dyondza **njhani**?
(Magagane, 1998:4)

RHLNG-Loko MMPFM-se XNHLK2-hi RENDL-hundzula RVT7-xikolo RVT5-puwa XENDL-ra RVT10-timbangi RHLNG-na RVT8-swidzidzirisi XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **njhani leri hlawulaka ku tirha** swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli **loko se hi hundzula xikolo puwa ra timbangi na swidzidzirisi hi ta dyondza** lexi rhangeleke rito ro vutisa ra **njhani**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa khumenharhu, ku nga rihlanganisi **loko**, mofimi ya mpfumelo **se**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, nsinya wa riendli **hundzula**, riviti **xikolo**, riviti **puwa**, xitwananisi xa xiendliwa **ra**, riviti **timbangi**, rihlanganisi **na**, riviti **swidzidzirisi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **dyondza**.

63. Se xikolo xi ta lungha **njhani** loko hi boha swilo hi tlhela hi chuncha(sic)?
(Magagane, 1998:11)

MMPFM-Se RVT7-xikolo XXENDL-xi MNKT-ta RENDL-lungha **RVTS-njhani** RHLNG-loko XNHLK2-hi RENDL-boha RVT8-swilo XNHLK2-hi XPHM-tlhela XNHLK2-hi RENDL-chuncha?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **njhani** ri pfumela ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **se xikolo xi ta lungha**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa ntlhanu, ku nga mofimi ya mpfumelo **se**, riviti **xikolo**, xitwananisi xa xiendliwa **xi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, na nsinya wa riendli **lungha**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **njhani**, ku andlariwile

xivulwahava xa riendli xa **loko hi boha swilo hi tlhela hi chuncha**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa nhungu, ku nga rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, nsinya wa riendli **boha**, riviti **swilo**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, xiphemu **tlhela**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, na nsinya wa riendli **chuncha**.

64. U lava ku va munhu wa **njhani** Vusi? (Magagane, 1998:23)

XNHLK1-U RENDL-lava XTSHNTL15-ku RKY-va RVT1-munhu XNHLK1-wa **RVTS-njhani** RVT1-Vusi?

Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli **u lava ku va munhu wa** lexi rhangeleke rito ro vutisa ra **njhani**. Xivulwahava xa riendli **u lava ku va munhu wa** xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **lava**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, riendli ro kayivela **va**, riviti **munhu**, na xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**. Rito ro vutisa ra **njhani** ri pfumerile ku landziwa hi riviti **Vusi** leri gimetaka xivulwa.

65. Nawu a mi wu lavi, se mi ta dyondza **njhani**? (Magagane, 1998:23)

RVT3-Nawu MNNDZ-a XNHLK2-mi XXENDL-wu RENDL-lavi, MMPFM-se XNHLK2-mi MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani**?

Hi ku landza xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava xa riviti xa **nawu a mi wu lavi, se mi ta dyondza** lexi nga rhangela riendli ro vutisa ra **njhani** exivulweni. Xivulwahava xa rivitixi vumbiwile hi riviti **nawu**, mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, xitwananisi xa xiendliwa **wu**, nsinya wa riendli **lavi**, endzhaku ka hefemulo ku landzerile mofimi ya mpfumelo **se**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **dyondza**.

66. Bofu ri nga swi kota **njhani** ku fambisa lava vonaka? (Magagane, 1998:27)

RVT5-Bofu XNHLK5-ri MKT-nga XNHLK-swi RENDL-kota **RVTS-njhani**
XTSHNTL15-ku RENDL-fambisa RSV2-lava RENDL-vonaka?

Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riviti xa **bofu ri nga swi kota** lexi nga andlariwa ku sungula ku nga si andlariwa rito ro vutisa ra **njhani** exivulweni. Xivulwahava xa riviti xa **bofu ri nga swi kota** xi vumbiwile hi riviti **bofu**, xitwanisisi xa nhlokomhaka **ri**, mofimi ya kotelo **nga**, xitwananisi xa nhlokomhaka **swi**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **kota**. Endzhaku ka ku andlariwa rito ro vutisa ra **njhani**, hi tlhela hi kuma xivulwahava xa riendli xa **ku fambisa lava vonaka** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swa mune, ku nga xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **fambisa**, risivikomba ra ndhawu yo sungula **lava**, ivi ku nga hetelela nsinya wa riendli **vonaka**.

67. Va ta dyondza **njhani** va ri karhi va kumetela swihlangi. (Magagane, 1998:32)

XNHLK2-Va MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** XNHLK2-va RPFNR-ri
RPFNR-karhi XNHLK2-va RENDL-kumetela RVT8-svihlangi.

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **-njhani** xi sungula hi xivulwahava xa riendli xa **va ta dyondza**. Xivulwahava xa riendli lexi nga andlariwa laha henhla xi vumbiwile hi swiphemu swinharhu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, na nsinya wa riendli **dyondza**. Endzhaku ka ku andlariwa ka xivulwahava xa riendli lexi nga xopaxopiwa laha henhla, rito ro vutisa ra **njhani** ri landzerile exivulweni. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **njhani**, ku nembeletiwile xivulwahava xa riendli nakambe xa **va ri karhi va kumetela swihlangi**. Xivulwahava xa riendli xa **va ri karhi va kumetela swihlangi** xi nga aviwa hi swiphemu swa tsevu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, ripfunetariendli **ri**, ripfunetariendli **karhi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, nsinya wa riendli **kumetela**, na riviti **swihlangi**.

68. Loko ndzo ta hi ta vulavula na vona swi nga va **njhani** Vusi? (Magagane, 1998:37)

RHLNG-Loko XNHLK1-ndzo RENDL-ta XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-vulavula
RHLNG-na RSV2-vona XXENDL-swi MKT-nga RPFNR-va **RVTS-njhani** RVT1-
Vusi?

Rito ro vutisa ra **njhani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **loko ndzo ta hi ta vulavula na vona swi nga va** lexi nga rhangela rito ro vutisa ra **njhani** exivulweni. Xivulwahava xa riendli lexi nga boxiwa laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa khumen'we, ku nga rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzo**, nsinya wa riendli **ta**, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **vulavula**, rihlanganisi **na**, risivinene **vona**, xitwananisi xa xiendliwa **swi**, mofimi ya kotelo **nga**, ripfunetariendli **va**. Xivulwa xi hetelela hi rito ro vutisa ra **njhani** leri na paniwa swin'we na riviti **Vusi** emakumu ka xivulwa.

69. Se Vusi mi ri hi nga n'wi pfuna **njhani**? (Magagane, 1998:44)

MMPFM-Se RVT1-Vusi XNHLK2-mi RKY-ri XRYMR-hi MKT-nga XXENDL-n'wi
RENDL-pfuna **RVTS-njhani**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, i xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **-njhani** leri hlalulaka ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti **se Vusi mi ri hi nga n'wi pfuna**. Xivulwahava xa riviti lexi nga longoloxiwa laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa nhungu, ku nga mofimi ya mpfumelo **se**, riviti **Vusi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, riendli ro kayivela **ri**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, mofimi ya kotelo **nga**, xitwananisi xa xiendliwa **n'wi**, na nsinya wa riendli **pfuna**. Xivulwa xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

70. Hi ngo twa n'wina ku mi sale **njhani** nkatanga? (Magagane, 1998:52)

XRYMR-Hi MKT-ngo RENDL-twa RSV2-n'wina RHLNG-ku XXENDL-mi
RENDL-sale **RVTS-njhani** RVT1-nkatanga?

Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **hi ngo twa n'wina ku mi sale** lexi rhangeleke rito ro vutisa ra **njhani** exivulweni. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi xiaki xa riyimelariendli **hi**, mofimi ya kotelo **ngo**, nsinya wa riendli

twa, risivinene **n'wina**, rihlanganisi leswaku leri komisiweke **ku**, xitwananisi xa xiendliwa **mi**, nsinya wa riendli **sale**. Rito ro vutisa ra **njhani** ri pfumerile ku landziwa hi riviti **nkatanga** exivulweni tanihi riviti leri gimetaka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

71. Hi fanele ku tshama hansi hi vonisana leswaku hi ta yi nghena **njhani**. (Magagane, 1998:52)

XRYMR-Hi RENDL-fanele XTSHNTL15-ku RENDL-tshama RENG-hansi XRYMR-hi RENDL-vonisana RHLNG-leswaku XRYMR-hi MNKT-ta XNHLK9-yi RENDL-nghena **RVTS-njhani**.

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla hi xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na riendli ro vutisa ra **njhanileri** hlawulaka ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli xa **hi fanele ku tshama hansi hi vonisana leswaku hi ta yi nghena**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa khumembirhi, ku nga xiaki xa riyimelariendli **hi**, nsinya wa riendli **fanele**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **tshama**, riengeteri ra ndhawu **hansi**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, nsinya wa riendli **vonisana**, rihlanganisi **leswaku**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, xitwananisi xa nhlokomhaka **yi**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **nghena**.

72. Vana va ta dyondza **njhani** loko na mathicara va ri na miharihari yo tani? (Magagane, 1998:52)

RVT2-Vana XNHLK2-va MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** RHLNG-loko RHLNG-na RVT6-mathicara XNHLK2-va RKY-ri RHLNG-na RVT-miharihari XXENDL-yo RBM-tani?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **njhani** ri pfumela ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **vana va ta dyondza**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi riviti **vana**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, na nsinya wa riendli **dyondza**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra

njhani, ku landzerile xivulwahava xa riviti xa **loko na mathicara va ri na miharihari yo tani**. Xivulwahava xa riviti lexi nga andlariwa laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa kaye, ku nga rihlanganisi **loko**, rihlanganisi **na**, riviti **mathicara**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, riendli ro kayivela **ri**, rihlanganisi **na**, riviti **miharihari**, xitwananisi xa xiendliwa **yo**, ivi ku hetelela ribumabumeri **tani**.

73. Kasi n'wina mathicara mi tirha **njhani** na? (Magagane, 1998:53)

RHLNG-Kasi RSV2-n'wina RVT6-mathicara XNHLK6-mi RENDL-tirha **RVTS-njhani** XANTSH-na?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na rito ro vutisa ra **njhani** leri ri hlawulaka ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **kasi n'wina mathicara mi tirha**. Xivulwahava xa riviti xa **kasi n'wina mathicara mi tirha** xi vumbiwile hi swiphemu swa ntlhanu, ku nga rihlanganisi **kasi**, risivinene **n'wina**, riviti **mathicara**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, nsinya wa riendli **tirha**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **njhani**, ku andlariwile xiaki xa ntshikilelo **na** lexi nga gimeta xivulwa lexi nga laha henhla.

74. Se hi ta va pfuna **njhani** vana lava loko hi nga hlangani na vona? (Magagane, 1998:59)

MMPFM-Se XRYMR-hi MNKT-ta XNHLK2-va RENDL-pfuna **RVTS-njhani** RVT2-vana RSV2-lava RHLNG-loko XRYMR-hi MNNDZ-nga RENDL-hlangani RHLNG-na RSV2-vona?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi paniwile swin'we na rito ro vutisa ra **njhani**, xi vumbiwile hi xivulwahava xa riendli xa **se hi ta va pfuna** lexi nga andlariwa kusungula exivulweni. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi mofimi ya mpfumelo **se**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **pfuna**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **njhani**,

ku landzerile xivulwahava xa riviti xa **vana lava loko hi nga hlangana na vona**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa nhungu, ku nga riviti **vana**, risivikomba **lava**, rihlanganisi **loko**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, mofimi ya nandzulo **nga**, nsinya wa riendli **hlangani**, rihlanganisi **na**, ku hetelerile risivinene **vona**.

75. Swi ta **njhani** ndzi tengisiwa hi n'wina ndzi nga mi onhela ntsena? (Magagane, 1998:60)

XNHLK8-Swi MNKT-ta **RVTS-njhani** XNHLK1-ndzi RENDL-tengisiwa XRYMR-hi RSV2-n'wina XNHLK1-ndzi MKT-nga XNHLK2-mi RENDL-onhela XPHM-ntsena?

Xitwananisi xa nhlokomhaka **swi** na mofimi ya nkarhi lowu taka **ta** swi andlariwile kusungula ku nga si andlariwa rito ro vutisa ra **njhani** exivulweni. Rito ro vutisa ra **njhani** ri pfumela ku panana na xivulwahava xa riendli xa **ndzi tengisiwa hi n'wina ndzi nga mi onhela ntsena** eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa kaye, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **tengisiwa**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, risivinene **n'wina**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya kotelo **nga**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, nsinya wa riendli **onhela**, xiphemu **ntsena**.

4.2.1.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhisiwa ku vutisa hi xivangelo kumbe xikongomelo xo va swokarhi swi endlekile kumbe swi fanele ku endleka. Swivulwa swa '**hikokwalahokayini** ndzi fanele ku famba na wena?', na 'tolo hi ku rindzerile vusiku hinkwabyo, **hikokwalahokayini** u nga vuyangi?', swivulwa leswi swi seketela nhlamuselo ya rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** leyi boxiweke laha henhla. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ra swi kota ku tirhisiwa eka xivulwa lexi nga le ka nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu taka, na nkarhi lowu nga hundza. Swivulwa leswi seketelaka mhaka leyi hileswi landzelaka: '**hikokwalahokayini** u nga ri ku dyeni na van'wana vana?', '**hikokwalahokayini** hi fanele ku famba na Masana mundzuku edorobeni?', na '**hikokwalahokayini** malume va nga ha ngheni laha kaya?'. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ra swi kota ku tirha swin'we exivulweni na swiendliwa leswi

katsaka michumu leyi hanyaka na leyi nga hanyiki. Swivulwa swa '**hikokwalahokayini** u nga rhandzi ku tlanga bolo', na '**hikokwalahokayini** u nga hlamulani na vatswari wa wena?' swi tiyisisa leswaku riendli ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ra swi kota ku tirha na michumu yo hambanahambana eswivulweni leyi katsaka leyi hanyaka na leyi nga hanyiki. Tindzimana leti nga laha hansi ti hlamusela mhaka leyi hi ku tirhisa swivulwa leswi tsavuriweke kusuka eka matsalwa mo hambanahambana ma mitlango na ma vutlhokovetseri ma Xitsonga.

76. **Hikokwalaho ka yini** mi fanele ku va mi hi avanyisa? (Magagane, 1998:7)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-mi RENDL-fanele MTSHNTL15-ku XNHLK2-va XNHLK2-mi XRYMR-hi RENDL-avanyisa?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli **mi fanele ku va mi hi avanyisa**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, riendli **fanele**, mofimi ya tshamelo ya ntlawa wa 15 **ku**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, na nsinya wa riendli **avanyisa**.

77. **Hikokwalaho ka yini** a tshika xikolo xi huma? (Magagane, 1998:47)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-a RENDL-tshika RVT7-xikolo XXENDL-xi RENDL-huma?

Eka xivulwa xin'wana lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri paniwile swin'we na xivulwahava xa riendli xa **a tshika xikolo xi huma**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi nhlango wa swiphemu swa ntlhanu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, nsinya wa riendli **tshika**, riviti **xikolo**, xitwananisi xa xiendliwa **xi**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **huma**.

78. **Hikokwalaho ka yini** Mbhalavurhena na yena a ri thicara a endla leswi?
(Magagane, 1998:49)

RVTS-Hikokwalahokayini RVT1-Mbhalavurhena RHLNG-na RSV1-yena XNHLK1-a RKY-ri RVT5-thicara XNHLK1-a RENDL-endla RSV8-leswi?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi sungula hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava xa riviti xa **Mbhalavurhena na yena a ri thicara a endla leswi**. Xivulwahava xa riviti lexi nga andlariwa laha henhla, xi vumbiwile hi swiphemu swa kaye, ku nga riviti **Mbhalavurhena**, rihlanganisi **na**, risivinene **yena**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, riendli ro kayivela **ri**, riviti **thicara**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, nsinya wa riendli **endla** ivi ku hetelela risivikomba **leswi**.

79. **Hikokwalaho ka yini** prinsipala a nga ti kwala, a ta vulavula na hina hinkwerhu?
(Magagane, 1998:65)

RVTS-Hikokwalahokayini RVT1-prinsipala XNHLK1-a MNNDZ-nga RENDL-ti RENG-kwala, XNHLK1-a RPFNR-ta RENDL-vulavula RHLNG-na RSV2-hina RSV-hinkwerhu?

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava xa riviti xa **prinsipala a nga ti kwala, a ta vulavula na hina hinkwerhu**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi riviti **prinsipala**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, mofimi ya nandzulo **nga**, riendli **ti leri nga eka nandzulo**, riengeteri ra ndhawu **kwala**, xitwananisi xa nhlokomhaka **a**, ripfunetariendli **ta**, nsinya wa riendli **vulavula**, rihlanganisi **na**, rivisinene **hina**, ivi ku hetelela risivintalo **hinkwerhu**.

80. **Hikokwalaho ka yini** masiku lawa u vuya loko tihuku ti ringa naswona u hubuta loko vurhonga byi tsuvuka, nhlikanhi hinkwawo u kwalomo? (Zwane, 1995:9)

RVTS-Hikokwalahokayini RVT6-masiku RSV6-lawa XNHLK1-u RENDL-vuya RHLNG-loko RVT10-tihuku XXENDL-ti RENDL-ringa RHLNG-naswona XNHLK1-u RENDL-hubuta RHLNG-loko RVT14-vurhonga XXENDL-byi RENDL-tsvuvuka, RENG-nhlikanhi RSV3-hinkwawo XNHLK1-u RENG-kwalomo?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava swinharhu, ku nga xivulwahava xa riviti, xivulwahava xa riendli, na xivulwahava xa riengeteri. Xivulwahava xa riviti xo sungula xi paluxiwa hi xiphemu xa **masiku lawa u vuya loko tihuku ti ringa** lexi nga vumbiwa hi riviti **masiku**, risivikomba ra ndhawu yo sungula **lawa**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **vuya**, rihlanganisi **loko**, riviti **tihuku**, xitwananisi xa xiendliwa **ti**, nsinya wa riendli **ringa**. Xiphemu xa **u hubuta loko vurhonga byi tsuvuka** xi paluxa xivulwahava xa riendli, lexi nga vumbiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **hubuta**, rihlanganisi **loko**, riviti **vurhonga**, xitwananisi xa xiendliwa **byi**, nsinya wa riendli **tsuvuka**. Xiphemu xo hetelela xa xivulwahava xa riengeteri xi paluxiwa hi xiphemu xa **nhlikanhi hinkwawo u kwalomo**, lexi nga vumbiwa hi riengeteri ra nkarhi **nhlikanhi**, risivintalo **hinkwawo**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, ivi ku gimeta riengeteri ra ndhawu **kwalomo**.

81. **Hikokwalaho ka yini** mi nga ha vulavuli xitsotsi masiku lawa? (Zwane, 1995:12)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-mi MNNDZU-nga MNKYE-ha RENDL-vulavuli RVT7-xitsotsi RVT6-masiku RSV6-lawa?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **mi nga ha vulavuli xitsotsi masiku lawa**. Xivulwahava xa riendli xa **mi nga ha vulavuli xitsotsi masiku lawa** xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, mofimi ya nandzulo **nga**, mofimi ya nkarhi lowu wa ha yaka emahlweni **ha**, nsinya wa riendli **vulavuli lowu nga eka nandzulo**, riviti **xitsotsi**, riviti **masiku**, risivikomba ra ndhawu yo sungula **lawa** leri gimetaka xivulwa lexi nga laha henhla.

82. **Hikokwalaho ka yini** va ku i mbhombhela kasi xi fana na leswin'wana? (Zwane, 1995:20)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-va RKY-ku XRYMR-i RVT9-mbhombhela RHLNG-kasi XNHLK7-xi RENDL-fana RHLNG-na RENG-leswin'wana?

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riviti **va ku i mbhombhela** lexi nga vumbiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, riendli ro kayivela **ku leri kongomisaka eka ku vula, xiaki xa** riyimelariendli **i**, na riviti **mbhombhela**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rihlanganisi **kasi**, hi tlhela hi kuma xivulwahava xa riendli xa **xi fana na leswin'wana** lexi nga vumbiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **xi**, nsinya wa riendli **fana**, rihlanganisi **na**, ivi ku hetelela riengeteri **leswin'wana**.

83. **Hikokwalaho ka yini** u nga yi u ya vutisa Pinki n'wini wa bindzu? (Zwane, 1995:26)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga RENDL-yi XNHLK1-u RYMR-ya RENDL-vutisa RVT1-Pinki RSV1-n'wini XNHLK1-wa RVT5-bindzu?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha, xi kumekile na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **u nga yi u ya vutisa Pinki n'wini wa bindzu**. Xivulwahava xa riendli lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa khume, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, mofimi ya nandzulo **nga**, nsinya wa riendli **yi lowu nga eka nandzulo**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, riyimelariendli **ya**, nsinya wa riendli **vutisa**, riviti **Pinki**, risivinene **n'wini**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, na riviti **bindzu**.

84. **Hikokwalaho ka yini** u nga vulavuli kahle Mamayila? (Zwane, 1995:34)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga RENDL-vulavuli RENG-kahle RVT1-Mamayila?

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri hlawula ku tirha exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **u nga vulavuli kahle Mamayila**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa ntlhanu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, mofimi ya nandzulo **nga**, nsinya wa riendli **vulavuli lowu nga eka nandzulo**, riengeteri ra mukhuva **kahle**, ivi ku hetelela riviti **Mamayila**.

85. **Hikokwalaho ka yini** u langutela nhlamulo eka xivutiso lexi u nga xi vutisangiki ke? (Zwane, 1994:5)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u RENDL-langutela RVT9-nhlamulo XVNDH-eka RVT7-xivutiso RSV7-lexi XNHLK1-u MNNDZ-nga XNHLK7-xi RENDL-vutisangiki XANTSH-ke?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, riendli ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile swin'we exivulweni na xivulwahava ra riendli xa **u langutela nhlamulo eka xivutiso lexi u nga xi vutisangiki ke**. Xivulwahava lexi xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **langutela**, riviti **nhlamulo**, xirhangi xa vundhawu **eka**, riviti **xivutiso**, risivikomba **lexi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, mofomi ya nandzulo **nga**, xitwananisi xa nhlokomhaka **xi**, nsinya wa riendli **vutisangiki lowu nga eka nandzulo**, xiaki xa ntshikelelo **ke**.

86. **Hikokwalaho ka yini** u nga ndzi pfuxangi khale? (Zwane, 1994:56)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga XNHLK1-ndzi RENDL-pfuxangi RENG-khale?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri hlawula ku sungula exivulweni laha ri nga landzeriwa hi xivulwahava xa riendli xa **u nga ndzi pfuxangi khale**. Xivulwa lexi xi vumbiwile hi swiphemu swa ntlhanu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, mofimi ya nandzulo **nga**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **pfuxangi lowu nga eka nandzulo**, na riengeteri ra nkarhi **khale**.

87. **Hikokwalaho ka yini** hi fanele ku cinca leswi a hi va hloniphisa swona khale hi teka leswi swintshwa naa? (Ndlovu, 2008:29)

RVTS-Hikokwalahokayini XRYMR-hi RENDL-fanele XTSHNTL15-ku RENDL-cinca RSV8-leswi MNKH-a XRYMR-hi XNHLK2-va RENDL-hloniphisa RSV-swona RENG-khale XRYMR-hi RENDL-teka RSV7-leswi RHLW-swintshwa XANTSH-naa?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri hlawula ku sungula exivulweni laha ri nga landzeriwa hi xivulwahava xa riendli xa **hi**

fanele ku cinca leswi a hi va hloniphisa swona khale hi teka leswi swintshwa naa. Xivulwahava xa riendli lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa khumetsevu, ku nga xiaki xa riyimelariendli **hi**, riendli **fanele**, xiarhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, nsinya wa riendli **cinca**, risivikomba **leswi**, mofimi ya nkarhi lowu nga hundza **a**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, nsinya wa riendli **hloniphisa**, risivinene **swona**, rinegeteri ra nkarhi **khale**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, nsinya wa riendli **teka**, risivikomba **leswi**, rihlawuri **swintshwa**, ivi ku hetelela xiaki xa ntshikilelo **naa** lexi gimetaka swihluvi swa mbulavulo leswi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** exivulweni.

88. **Hikokwalaho ka yini** u tiva timhaka to loya xihlangi ndzina u na xiloyiloyi. (Ndlovu, 2008:46)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u RENDL-tiva RVT10-timhaka XXENDL-to RENDL-loya RVT7-xihlangi RGNDZ-ndzina XNHLK1-u RHLNG-na RVT7-xiloyiloyi.

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** leri hlawulaka ku tirha swin'we exivulweni na xivulwahava xa riendli xa **u tiva timhaka to loya xihlangi ndzina u na xiloyiloyi**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa khume, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **tiva**, riviti **timhaka**, xitwananisi xa xiendliwa **to**, nsinya wa riendli **loya**, riviti **xihlangi**, riviti ro gandzela **ndzina**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, rihlanganisi **na**, na riviti **xiloyiloyi** leri ku nga xihluvi xa mbulavulo lexi nga gimeta xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**.

89. **Hikokwalaho ka yini** xi nga ndzi khomangi leswi a ndzi vabya xana? (Ndlovu, 2008:56)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK7-xi MNNDZ-nga XNHLK1-ndzi RENDL-khomangi RSV8-leswi MNKH-a XNHLK1-ndzi RENDL-vabya XANTSH-xana?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** leri tirheke na xivulwahava xa riendli xa **xi nga ndzi khomangi leswi a ndzi vabya xana** exivulweni. Xivulwahava xi vumbiwile hi swiphemu swa kaye, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **xi**, mofimi ya nandzulo **nga**, xitwananisi xa

nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **khomangi lowu nga eka nandzulo**, risivintalo **leswi**, mofimi ya nkarhi lowu nga hundza **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **vabya**, ivi ku hetelela xiakixa ntshikilelo xa **xana**.

90. **Hikokwalaho ka yini** namuntlha ndzi phameriwa tinyama to tala ku ri hi ku masiku lama man'wanyana va ndzi nyika ricondzo kumbe marhumbu? (Ndlovu, 2008:59)
RVTS-Hikokwalahokayini RENG-namuntlha XNHLK1-ndzi RENDL-phameriwa RVT10-tinyama XXENDL-to RENDL-tala RHLNG-ku ri RHLNG-hi ku RVT6-masiku RSV6-lama RHLW-man'wanyana XXENDL-va XNHLK1-ndzi RENDL-nyika RVT11-ricondzo RHLNG-kumbe RVT6-marhumbu?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri hlawula ku rhanga exivulweni laha ri nga landzeriwa hi xivulwahava xa riendli xa **namuntlha ndzi phameriwa tinyama to tala ku ri hi ku masiku lama man'wanyana va ndzi nyika ricondzo kumbe marhumbu**. Xivulwahava xa riendli lexi nga andlariwa laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa khumekaye, ku nga riengeteri ra nkarhi **namuntlha**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **phameriwa**, riviti leri nga eka vunyingi **tinyama**, xitwananisi xa xiendliwa **to**, nsinya wa riendli **tala**, rihlanganisi ku ri, rihlanganisi hi ku, riviti **masiku**, risivikomba ra ndhawu yo sungula **lama**, rihlawuri **man'wanyana**, xitwananisi xa xiendliwa **va**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **nyika**, riviti **ricondzo**, rihlanganisi **kumbe**, ivi ku hetelela riviti **marhumbu**.

4.2.1.7. Swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi

91. U tshama **kwihi** naswona na **mani**? (Magagane, 1998:3)

XNHLK1-U RENDL-tshama **RVTS-kwihi** RHLNG-naswona RHLNG-na **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na marito mo vutisa mambirhi, ku nga rito ro vutisa ra **kwihi** na rito ro vutisa ra **mani**. Rito ro vutisa ra **kwihi** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli xa **u tshama** lexi nga vumbiwa hi ku hlangana ka xitwananisi xa nhlokomhaka **u** na nsinya wa riendli **tshama**. Endzhaku

ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **-kwihi**, hi tlhela hi kuma xiphemu lexi nga vumbiwa hi marito manharhu ya **naswona na mani**. Xiphemu lexi xi vumbiwile hi rihlanganisi **naswona**, rihlanganisi **na**, ku hetelerile rito ro vutisa ra **mani**.

92. Leswaku ku sweke **mani** naswona u **njhani** musweki a wu na mhaka na swona.
(Zwane, 1995:9)

RHLNG-Leswaku XTSHNTL15-ku RENDL-sweke **RVTS-mani** RHLNG-naswona XNHLK1-u **RVTS-njhani** RVT1-musweki MNNDZ-a XNHLK1-wu RHLNG-na RVT9-mhaka RHLNG-na RSV8-swona.

Marito mo vutisa ma **mani** na **-njhani** ma kumekile na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli xa **leswaku ku sweke**. Xivulwahava xa riendli lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swinharhu, ku nga rihlanganisi **leswaku**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **sweke**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **mani**, ku andlariwile xiphemu xa **naswona u** lexi nga vumbiwa hi rihlanganisi **naswona** na xitwananisi xa nhlokomhaka **u**. Rito ro vutisa ra **njhani** ri paniwile exivulweni na xivulwahava xa riviti xa **musweki a wu na mhaka na swona**. Xivulwahava xa riviti lexi nga boxiwa laha henhla, xi vumbiwile hi swiphemu swa kombo, ku nga riviti **musweki**, mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wu**, rihlanganisi **na**, riviti **mhaka**, rihlanganisi **na**, ku hetelerile risivinene **swona**.

93. Xana u ta twa loko swi lo **yini**, naswona **rini**? (Zwane, 1994:19)

XANTSH-Xana XNHLK1-u MNKT-ta RENDL-twa RHLNG-loko XXENDL-swi
RKY-lo **RVTS-yini**, RHLNG-naswona **RVTS-rini**?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma rito ro vutisa ra **yini** na riendli ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **xana u ta twa loko swi lo** lexi nga aviwaka hi swiphemu swa kombo, ku nga xiaki xa ntshikilelo xa **xana**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **twa**, rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa xiendliwa **swi**, na riendli ro

kayivela **lo**. Eka xivulwa lexi hi tlhela hi kuma rito ro vutisa ra **rini** ri andlariwile endzhaku ka rihlanganisi **naswona** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

94. U lava ku yingisa **mani** wa **kwihhi**? (Zwane, 1994:19)

XNHLK1-U RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-yingisa **RVTS-mani**
XNHLK3-wa **RVTS-kwihhi**?

Rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **kwihhi**, ma kumeka na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli xa **u lava ku yingisa**. Xivulwahava xa riendli lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa mune, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **lava**, xirhangi xa tshamelo xa ntlawa wa 15 **ku**, ivi ku hetelela nsinya wa riendli **yingisa**. Endzhaku ka loko ku andlariwile rito ro vutisa ra **mani** laha henhla, ku andlariwile xitwananisi xa xiendliwa **wa** lexi nga pfumela ku tirha swin'we exivulweni na rito ro vutisa ra **kwihhi** leri ku nga rona ri gimetaka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

95. Hi wena **mani** nakona u lava **yini**? (Zwane, 1994: 46)

XRYMR-Hi RSV1-wena **RVTS-mani** RHLNG-nakona XNHLK1-u RENDL-lava
RVTS-yini?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **yini**. Riendli ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **hi wena** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swimbirhi, ku nga xiaki xa riyimelariendli **hi**, na risivinene **wena** leri kongomisaka eka munhu wo karhi loyi a nga boxiwangiki erivaleni. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **mani**, hi kuma xivulwahava xa riendli xa **nakona u lava yini**. Xivulwahava xa riendli xa **nakona u lava yini** xi vumbiwile hi swiphemu swa mune, ku nga rihlanganisi **nakona**, xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, nsinya wa riendli **lava**, ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **yini**.

96. Mina na leswo hi maxaka loko swi te **yini** ndzi nge mi byeli, ndzi lo twa leswaku i sesi wa mina kambe a ndzi vutisangi leswaku swi te **njhani** leswaku i sesi wa mina. (Ndlovu, 2008:18)

RSV1-Mina RHLNG-na RSV8-leswo XRYMR-hi RVT6-maxaka RHLNG-loko
 XXENDL-swi RPFNR-te **RVTS-yini** XNHLK1-ndzi MNNDZ-nge XNHLK2-mi
 RENDL-byeli, XNHLK1-ndzi RPFNR-lo RENDL-twa RHLNG-leswaku XRYMR-i
 RVT1-sesi XXENDL-wa RSV1-mina RHLNG-kambe MNNDZ-a XNHLK1-ndzi
 RENDL-vutisangi RHLNG-leswaku XNHLK8-swi RENDL-te **RVTS-njhani**
 RHLNG-leswaku XRYMR-i RVT1-sesi XXENDL-wa RSV1-mina.

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi vumbiwile na marito mo vutisa mambirhi, ku nga rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **njhani**. Rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **mina na leswo hi maxaka loko swi te**. Xivulwahava xa riviti lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swa nhungu, ku nga risivinene **mina**, rihlanganisi **na**, risivinene **leswo**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, riviti **maxaka**, rihlanganisi **loko**, xitwananisi xa xiendliwa **swi**, ripfunetariendli **te**. Endzhaku ka ku andlariwa ka riendli ro vutisa ra **-yini**, hi tlhela hi kuma xivulwahava xa riendli xa **ndzi nge mi byeli, ndzi lo twa leswaku i sesi wa mina kambe a ndzi vutisangi leswaku swi te**. Xivulwahava xa riendli lexi nga laha henhla xi vumbiwile hi swiphemu swa khumekaye, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya nandzulo **nge**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, nsinya wa riendli **byeli lowu nga eka nandzulo**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, ripfunetariendli **lo**, nsinya wa riendli **twa**, rihlanganisi **leswaku**, xiaki xa riyimelariendli **i**, riviti **sesi**, xitwananisi xa xiendliwa **wa**, risivinene **mina**, rihlanganisi **kambe**, mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **vutisangi lowu nga eka nandzulo**, rihlanganisi **leswaku**, xitwananisi xa nhlokomhaka **swi**, riendli **te**. Eka xivulwa lexi, hi tlhela hi vona ku andlariwa rito ro vutisa ra **njhani** leri nga landzeriwa hi xivulwahava xa riviti xa **leswaku i sesi wa mina**. Xivulwahava lexi xa riviti xi nga aviwa hi swiphemu swa ntlhanu, ku nga rihlanganisi **leswaku**, xiaki xa riyimelariendli **i**, riviti **sesi**, xitwananisi xa xiendliwa **wa**, risivinene **mina**.

97. Hi ka papa leswi ndzi swi vonaka onge i vanhu va rihlaza na vo tshwuka i va **mani** naswona va tirha **yini**? (Ndlovu, 2008:20)

XRYMR-Hi MDZM-ka RVT1-papa RSV8-leswi XNHLK1-ndzi XXENDL-swi
 RENDL-vonaka XXHL-ongwe XRYMR-i RVT2-vanhu XXENDL-va RVT5-rihlaza

RHLNG-na XXENDL-vo RFW-tshwuka XRYMR-i XXENDL-va **RVTS-mani**
RHLNG-naswona XXENDL-va RENDL-tirha **RVTS-yini**?

Rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ma tirhile tanihi man'wana ma marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu. Rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **hi ka papa leswi ndzi swi vonaka onge i vanhu va rihlaza na vo tshwuka i va** lexi nga aviwaka hi swiphemu swa khumekombo, ku nga xiaki xa riyimelariendli **hi**, mofimi yo dzimela **ka**, riviti **papa**, risivikomba ra ndhawu yo sungula **leswi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, xitwananisi xa xiendliwa **swi**, nsinya wa riendli **vonaka**, xiaki xa xihlambanyisi **ongwe**, xiaki riyimelariendli **i**, riviti **vanhu**, xitwananisi xa xiendliwa **va**, riviti **rihlaza**, rihlanganisi **na**, xitwananisi xa xiendliwa **vo**, rifuwi **tshwuka**, xiaki xa riyimelariendli **i**, xitwananisi xa xiendliwa **va**. Endzhaku ka ku andlariwa rito ro vutisa ra **mani**, ku landzerile xivulwahava xa rihlanganisi xa **naswona va tirha** lexi nga aviwaka hi swiphemu swinharhu, ku nga rihlanganisi **naswona**, xitwananisi xa xiendliwa **va**, na nsinya wa riendli **tirha**. Xivulwa xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **yini**.

98. U ri **yini** wena Khegu, a wu hloniphi, kasi u n'wana wa **njhani** wena? (Ndlovu, 2008:28)

XNHLK1-U RKY-ri **RVTS-yini** RSV1-wena RVT1-Khegu, MNNDZ-a XXENDL-wu RENDL-hloniphi, RHLNG-kasi XXENDL-u RVT1-n'wana XXENDL-wa **RVTS-njhani** RSV1-wena?

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kumile leswaku xi tirhile na marito mo vutisa mambirhi, ku nga rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **njhani**. Rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riviti xa **u ri**, xiphemu lexi xi vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, riendli ro kayivela **ri**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **yini**, ku landzerile xivulwahava xa riviti xa **wena Khegu** lexi nga aviwaka hi swiphemu swimbirhi, ku nga risivinene **wena** na riviti **Khegu**. Endzhaku ka hefemulo yo sungula, hi tlhela hi kuma xivulwahava xa riendli xa **a wu hloniphi** lexi nga vumbiwa hi swiphemu swinharhu, ku nga mofimi ya nandzulo **a**, xitwananisi xa xiendliwa **wu**, nsinya wa riendli **hloniphi**. Endzhaku ka hefemulo ya vumbirhi, hi kuma xivulwahava xa riviti xa **kasi u n'wana**

wa njhani wena lexi nga aviwaka hi swiphemu swa tsevu, ku nga rihlanganisi **kasi**, xitwananisi xa xiendliwa **u**, riviti **n'wana**, xitwananisi xa xiendliwa **wa**, ku hetelela rito ro vutisa ra **njhani**.

99. Mi ndzi vutisela **yini** ku ri hi ku ma swi tiva leswaku va yile **kwihi** xana? (Ndlovu, 2008:55)

XXENDL-Mi XNHLK1-ndzi RENDL-vutisela **RVTS-yini** RHLNG-ku ri hi ku XXENDL-ma RPFNR-swi RENDL-tiva RHLNG-leswaku XXENDL-va RENDL-yile **RVTS-kwihi** XANTSH-xana?

Xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla, xi kumeka na rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **kwihi**. Rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli **mi ndzi vutisela** lexi nga vumbiwa hi ku hlangana ka xitwananisi xa xiendliwa **mi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **vutisela**. Endzhaku ka sweswo ku andlariwile rito ro vutisa ra **yini** leri nga landzeriwa hi xivulwahava xa riendli xa **ku ri hi ku ma swi tiva leswaku va yile kwihi xana**. Xivulwahava xa riendli lexi nga andlariwa laha henhla, xi nga aviwa hi swiphemu swa khumembirhi, ku nga rihlanganisi ku ri hi ku, xitwananisi xa xiendliwa **ma**, ripfunetariendli **swi**, nsinya wa riendli **tiva**, rihlanganisi **leswaku**, xitwananisi xa xiendliwa **va**, nsinya wa riendli **yile**, rito ro vutisa ra **kwihi** ivi ku hetelela xiaki xa ntshikilelo **xana**.

100. Boxani, ndzi n'wana **mani** mina, ndzi wa le **kwihi** mina? (Ndlovu, 2008:77)

RENDL-Boxani, XNHLK1-ndzi RVT1-n'wana **RVTS-mani** RSV1-mina, XNHLK1-ndzi XNHLK1-wa RSV-le **RVTS-kwihi** RSV1-mina?

Hi ku xiyisisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku xi kumeka na rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **kwihi**. Rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli xa **Boxani, ndzi n'wana**. Xivulwahava xa riviti lexi nga laha henhla xi nga aviwa hi swiphemu swinharhu, ku nga nsinya wa riendli **Boxani**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, na riviti **n'wana**. Endzhaku ka xivulwahava xa riviti lexi laha henhla, ku andlariwile rito ro vutisa ra **mani** leri nga

paniwa swin'we na risivinene **mina**. Tanihi leswi xivulwa lexi xi nga kumeka na marito mambirhi mo vutisa, rito ro vutisa ra **kwihi** ri pfumela ku rhangeriwa exivulweni hi xiphemu xa **ndzi wa le** lexi nga vumbiwa hi marito manharhu, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, risivikomba **le**. Rito ro vutisa ra **kwihi** ri paniwile na risivinene **mina** emakumu ka xivulwa.

101. Wo ndzi byela leswaku i swa ka **mani**, mina ndzi ta vona leswaku ndzi endla **yini** hi swona. (Ndlovu, 2008:101)

XXENDL-Wo XNHLK1-ndzi RENDL-byela RHLNG-leswaku XRYMR-i XXENDL-swa XMFW-ka **RVTS-mani**, RSV1-mina XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-vona RHLNG-leswaku XNHLK1-ndzi RENDL-endla **RVTS-yini** XRYMR-hi RSV8-swona.

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **yini**. Rito ro vutisa ra **mani** ri pfumerile ku rhangeriwa exivulweni hi xivulwahava xa riendli xa **wo ndzi byela leswaku i swa ka**. Xivulwahava lexi xi nga aviwa hi swiphemu swa kombo, ku nga xitwananisi xa xiendliwa **wo**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **byela**, rihlanganisi **leswaku**, xiaki xa riyimelariendli **i**, xitwananisi xa xiendliwa **swa**, xitwananisi xa mfuwo **ka**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **mani**, ku landzerile xivulwahava xa riendli xa **mina ndzi ta vona leswaku ndzi endla yini hi swona** lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **yini**. Xivulwahava xa riendli lexi nga andlariwa laha henhla, xi nga aviwa hi swiphemu swa khume, ku nga risivinene **mina**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, mofimi ya nkarhi lowu taka **ta**, nsinya wa riendli **vona**, rihlanganisi **leswaku**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **endla**, rito ro vutisa **-yini**, xiaki xa riyimelariendli **hi**, na risivinene **swona**.

4.2.1.8. Nkatsakanyo wa swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa

Hi ku langutisa swipimelo swo hlawula marito kusuka eka swivulwa leswi nga xopaxopiwa kusuka eka matsalwa mo hambanahambana ma mitlango na ma vutlhokovetseri, hi kumile leswaku marito mo vutisa ma swi kota ku tirha na swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana. Eka xikongomelotsongo lexi, hi kumile leswaku marito mo vutisa ma **mani**, **yini**, **rini**, **kwihi**, **njhani**, na **hikokwalahokayini**, ma hlawula ku tirha ngopfu na swivulwahava swa riendli na riviti hi ku landza matsalwa

lama ma nga langutisiwa eka ndzavisiso lowu. Hambiswiritano, hi tlhela hi kuma leswaku marito mo vutisa lama nga longoloxiwa laha henhla, mikarhi yin'wana ma pfumela ku panana swin'we exivulweni na xivulwahava xa riengeteri hi ku landza matsalwa lama ma nga langutisiwa.

4.2.2. Vulongoloxamarito eka swivulwa leswi kumekeke na marito mo vutisa

Vulongoloxamarito ku kongomisiwa eka dyondzo leyi langutanaka na xivumbeko xa swivulwa. Hi marito man'wana, hilaha ku dyondziwaka hindlela leyi swiphemu swo hambanahambana eswivulweni swi longolokaka hayona ku vumba xivulwa lexi twalaka no tlhela xi amukeleka eka ririmi rolero. Loko hi languta eka Xitsonga hi kuma leswaku swivulwa hakanyingi swi vumbiwa hi nhlokomhaka, riendli ni xiendliwa, xikombiso **Muzamana u dlaya nyoka**. Eka xivulwa lexi, **Muzamana** i nhlokomhaka, **u dlaya** i riendli kasi **nyoka** i xiendliwa. Hambiswiritano, a hi mikarhi hinkwayo eka Xitsonga swivulwa swi longolokaka hi malongolokelo lama kombisiweke laha henhla. Hi nga kuma xivulwa xi sungurile hi xiendliwa, riendli ni nhlokomhaka. Xk: **Nyoka yi dlayiwa hi Muzamana**. Eka Xitsonga hi nga tlhela hi kuma vulongoloxamarito bya riendli, xiendliwa ni nhlokomhaka, xikombiso **dlaya nyoka leyi Muzamana**. Tindzimana leti nga laha hansi ti hlamusela mhaka leyi hi ku tirhisa swivulwa leswi tsavuriweke kusuka eka matsalwa mo hambanahambana ma Xitsonga.

4.2.2.1. Rito ro vutisa ra mani

102. U ngenisiwa hi **mani** xikolo? (Magagane, 1998:2)

XNHLK1-U RENDL-ngenisiwa XRYMR-hi **RVTS-mani** RVT7-xikolo?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeke na xivumbeko xo hetiseka xa **NRX**. Xivulwa lexi xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga tirha ku yimela nhlokomhaka exivulweni. Ku landzerile nsinya wa riendli **ngenisiwa** lowu nga tirha ku yimela riendli exivulweni. Endzhaku ka ku andlariwa rito ro vutisa **mani**, ku landzerile riviti **xikolo**

tanihi xiphemu xo hetelela lexi paluxaka xiendliwa exivulweni ku tiyisisa xivumbeko xa **NRX**.

103. *Comrades*, mina ndzi lava mi ndzi hundzisa la, kasi sweswi hi lwa na **mani**?
(Magagane, 1998:4)

RVT6-Comrades, RSV1-mina XNHLK1-ndzi RENDL-lava XXENDL-mi XNHLK1-ndzi RENDL-hundzisa RSV17-la, RHLNG-kasi RENG-sweswi XRYMR-hi RENDL-lwa RHLNG-na **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi kumekeke na rito ro vutisa ra **mani** laha henhla, xi paluxa xivumbeko xa **NRX** naswona xivumbeko lexi xi humelela kambirhi exivulweni. Exivulweni ku sungurile rito **Comrades** leri ku nga nhlokomhaka ya xivulwa. Endzhaku ka ku andlariwa ka nhlokomhaka, ku landzerile xiphemu xa **mina ndzi lava mi ndzi hundzisa la** lexi paluxaka maendli mambirhi ku nga nsinya wa riendli **lava** na nsinya wa riendli **hundzisa** na xiendliwa **la** lexi ku nga risivikomba ra ndhawu yo sungula. Risivikomba ra ndhawu yo sungula **la** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva leswi nga siviwa hi swona leswi xivulavuri xi lavaka ku hundzisiwa eka swona. Xiphemu lexi yisaka xivulwa emahlweni lexi sungulaka hi rihlanganisi **kasi** na xona xi paluxa xivumbeko xin'wana xa **NRX**, xiaki xa riyimelariendli **hi** ri tirhile tanihi nhlokomhaka ivi ku landzela riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **lwa**. Rito ro vutisa ra **mani** emakumu ka xivulwa lexi ri tirhile tanihi xiendliwa.

104. N'wina vana va xikolo ma hlarisa, leswi xihlawuhlawu hi nga xi hlula se hi lwa na **mani**? (Magagane, 1998:26)

RSV2-N'wina RVT2-vana XNHLK2-va RVT7-xikolo XNHLK2-ma RENDL-hlarisa, RSV8-leswi RVT7-xihlawuhlawu XRYMR-hi MKT-nga XXENDL-xi RENDL-hlula MMPFM-se XRYMR-hi RENDL-lwa RHLNG-na **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi sungula hi xiphemu lexi paluxaka xivumbeko xa **NR** xo ka xi nga hetisekangi, ku nga nhlokomhaka **vana va xikolo** na riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **hlarisa**. Endzhaku ka rihlanganisi **leswi** ku landzerile xiphemu xa xivulwa lexi paluxaka xivumbeko xa **NRX**. Rito **xihlawuhlawu** ri tirhile tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **lwa** ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso

lowu. Vanhu lava vana va xikolo va lwaka na vona hi xona xiendliwa xa hina laha xi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni.

105. Namuntlha a hi fanele hi ri etitlilasini, i **mani** loyi a boheke leswaku hi va na *mass meeting* hi nkarhi wa xikolo? (Magagane, 1998:40)

RENG-Namuntlha MNNDZ-a XNHLK2-hi RENDL-fanele XNHLK2-hi RPFNR-ri RVT9-etlilasini, XRPFNR-i **RVTS-mani** RSV1-loyi XNHLK1-a RENDL-boheke RHLNG-leswaku XNHLK2-hi RPFNR-va RHLNG-na RVT9-mass meeting XRYMR-hi RENG-nkarhi XNHLK3-wa RVT7-xikolo.

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX**. Xo sungula, rito **namuntlha** ri tirhile tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **fanele** ivi ku hetelela xiendliwa **etitlilasini** ku hetisisa xivumbeko xo sungula xa **NRX**. Xa vumbirhi, rito ro vutisa ra **mani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri tirhile tanihi nhlokomhaka. Ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **boheka** exivulweni ivi ku hetelela xiendliwa *mass meeting* leswi paluxaka xivumbeko xa **NRX**.

106. Mbhalavurhena hi yena a nga khoma xikolo lexi hi Maths, kutani loko a famba Maths wu ta sala wu dyondzisa hi **mani**? (Magagane, 1998:73)

RVT1-Mbhalavurhena XRYMR-hi RSV1-yena XNHLK1-a XKT-nga RENDL-khoma RVT7-xikolo RSV7-lexi XRYMR-hi RVT3-maths, RHLNG-kutani RHLNG-loko XNHLK1-a RENDL-famba RVT3-maths XXENDL-wu MNKT-ta RENDL-sala XXENDL-wu RENDL-dyondzisa XRYMR-hi **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX** tanihi xivumbeko lexi tirhaka na ku toloveleka ku hundza swivumbeko leswin'wana eka Xitsonga. Xivulwa xi sungurile hi nhlokomhaka **Mbhalavurhena**, endzhaku ka nhlokomhaka ku landzerile nsinya wa riendli **khoma** ivi ku hetelela xiendliwa **Maths** ku hetisisa xivumbeko xa **NRX** xo sungula. Hi tlhela hi kuma xivumbeko xa **NRX** lexi nga sungula hi ku paluxa nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi riviti **maths**, ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **dyondzisa** ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni naswona rito leri ro vutisa ra **mani** ri wela eka ntlawa wa marito mo vutisa lama ndzavisiso lowu wu langutaneke na mona.

107. Naswona kumbe muxavi wa swakudya wa vabya u ta swi byela hi **mani**?
(Zwane, 1995:10)

RHLNG-Naswona RHLNG-kumbe RVT1-muxavi XNHLK3-wa RVT8-swakudya
XNHLK3-wa RENDL-vabya XNHLK1-u RPFNR-ta XXENDL-swi RENDL-byela
XRYMR-hi **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swo hetiseka swo hambana, ku nga **NXR** na **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **muxavi wa swakudya wa vabya**, xi sungurile hi riviti **muxavi** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile xiendliwa **swakudya** ivi ku hetelela nsinya wa riendli **vabya** ku hetisisa xivumbeko xa **NXR**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **u ta swi byela hi mani**, xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, ku landzerile nsinya wa riendli **byela** ivi ku hetelela xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi erivaleni lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni.

108. Xana mi lerisile hi **mani** laha kaya ka mina? (Zwane, 1995:23)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RENDL-lerisile XRYMR-hi **RVTS-mani** RSV17-laha
RVT5-kaya XMFV-ka RSV1-mina?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **mani** laha henhla, xi paluxa xivumbeko xa **NRX**. Exivulweni xivumbeko lexi xi paluxiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** lexi nga tirha endhawini ya nhlokomhaka, ku landzela nsinya wa riendli **lerisile**, ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni leswi hetisisaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xa **NRX**. Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi tlhela hi kuma xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **XN**, xivumbeko lexi exivulweni xi paluxiwa hi riviti **kaya** leri nga tirha tanihi xiendliwa ivi ku hetelela risivinene **mina** leri nga tirha tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka leswi paluxaka xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **XN**.

109. Xana mi vulavula na **mani** ka tata wa Madyisambitsi? (Zwane, 1994:4)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RENDL-vulavula RHLNG-na **RVTS-mani** RHLM-ka
RVT1-tata XNHLK1-wa RVT1-Madyisambitsi?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi sungula hi xiphemu lexi paluxaka xivumbeko xa **NRX**, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, ku landzela nsinya wa riendli **vulavula** lowu

paluxaka xiphemu xa riendli eka xivulwa lexi, endzhaku ka nsinya wa riendli **vulavula** ku landzerile xiphemu xa xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni ku hetisisa xivumbeko xa **NRX**. Xivulwa lexi xi tlhela xi kumeka na xivumbeko xa **NX** xo ko xi nga hetisekangi, ku nga nhlokomhaka **tata** na xiendliwa **Madyisambitsi**.

110. Xana mi ri i **mani** mbhongolo ya n'wina a nga ta tshamela ku mi pfuxa ke? (Zwane, 1994:6)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RPFNR-ri XRYMR-i **RVTS-mani** RVT9-mbhongolo XMFW-ya RSV2-n'wina XXENDL-a MKT-nga MNKT-ta RENDL-tshamela XTSHM-ku XXENDL-mi RENDL-pfuxa XANTSH-ke?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swinharhu swo ka swi nga hetisekangi swa **NX**, na swivumbeko swimbirhi swa **NR**. Xo sungula, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka, ku landzerile xiendliwa **mbhongolo** ku hetisisa xivumbeko xo sungula xa **NX**. Xa vumbirhi, risivinene **n'wina** ri tirhile tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **tshamela** lowu nga tirha tanihi riendli exivulweni ku paluxa xivumbeko xa vumbirhi xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**. Xivumbeko xo hetelela, xi paluxiwa hi xiphemu xa nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa xiendliwa **mi** ivi ku landzela nsinya wa riendli **pfuxa** leswi tiyisisaka xivumbeko xa **NR** xo ka xi nga hetisekangi.

111. Se a yi ri nhlengeletano ya ku hlengela **mani**? (Zwane, 1994:7)

MTLHMPF-Se MNKH-a XNHLK9-yi RPFNR-ri RVT9-nhlengeletano XXENDL-ya MTSHM-ku RENDLI-hlengela **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi tirhaka na ku toloveleka ku hundza swivumbeko leswin'wana eka Xitsonga. Xivulwa xi sungurile hi nhlokomhaka **nhlengeletano**, endzhaku ka nhlokomhaka ku landzerile nsinya wa riendli **hlengela** ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi riendli ro vutisa ra **mani** exivulweni naswona rito leri ro vutisa ra **mani** ri wela eka ntlawa wa marito mo vutisa lama ndzavisiso lowu wu langutaneke na mona.

112. A va kanela ku dlaya **mani**? (Zwane, 1994:8)

MNKH-A XNHLK2-va RENDL-kanela XTSHNTL15-ku RENDL-dlaya **RVTS-mani**?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swo ka swi nga hetisekangi, ku nga xivumbeko xa **NR** na xivumbeko xa **RX**. Xivumbeko xa **NR** xi paluxa hi xiphemu xa **a va kanela** exivulweni, ku nga nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, na riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **kanela** leswi hetisisaka xivumbeko xa **NR**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **RX** xi paluxa hi xiphemu xa **ku dlaya mani**, laha ku nga hlangana riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **dlaya**, na xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani**. Rito ro vutisa ra **mani** eka xiyimo lexi ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva munhu loyi ku laviwaka ku dlayiwa yena hi yena xiendliwa loyi a nga siviwa hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni.

113. Kasi Xikwembu xa wena i **mani**? (Zwane, 1994:18)

RHLNG-Kasi RVT7-Xikwembu XNHLK7-xa RSV1-wena XRYMR-i **RVTS-mani**?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xin'we, ku nga xivumbeko xa **XNR**. Rito ro vutisa ra **mani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa lama ndzavisiso wu ma lavisisaka, ri hlaurile ku tirhisa riviti **Xikwembu** tanihi xiendliwa. Ku landzerile risivinene **wena** leri nga yimela nhlokomhaka ya xivulwa. ku hetelerile rito ro vutisa ra **mani** leri nga tirhisiwa tanihi riendli eka xiyimo lexi.

114. Ndzi ri i muti wa **mani** lowu? (Zwane, 1994:18)

XNHLK1-Ndzi RENDL-ri XRYMR-i RVT3-muti XNHLK3-wa **RVTS-mani** RSV3-lowu?

Eka xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **NXR**. Xivumbeko xa **NXR** a xi tirhisiwi hi xitalo eka Xitsonga naswona a xi tolovelekangi ngopfu. Xivulwa lexi xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile riviti **muti** leri nga tirhisiwa tanihi xiendliwa exivulweni, ku hetelerile rito ro vutisa ra **mani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa lama ndzavisiso lowu wu nga langutana na mona. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi ri tirhile tanihi riendli leswi hetisisaka xivumbeko xa **NXR**.

115. U famba hi ndlela yo hamboloka u lava ku tsakisa **mani**? (Zwane, 1994:19)

XNHLK1-U RENDL-famba RRHNG-hi RVT9-ndlela XMFV-yo RENDL-hamboloka XNHLK1-u RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-tsakisa **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na swivumbeko swinharhu, ku nga xivumbeko xa **NRX**, xivumbeko xa **NR**, na xivumbeko xa **RX**. Xivumbeko xo sungula xa NRX xi paluxa hi xiphemu xa **u famba hi ndlela yo hamboloka**. Eka xiphemu lexi ku hlanganile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **famba**, ku hetelerile xiendliwa **ndlela yo hamboloka** leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NR** xi paluxa hi xiphemu xa **u lava** lexi nga vumbiwa hi nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** na riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **lava** leswi paluxaka xivumbeko xa **NR**. Xivumbeko xo hetelela xa **RX** xi ti komba hi xiphemu xa **ku tsakisa mani** laha ku nga hlangana riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **tsakisa** na xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni. Rito ro vutisa ra **mani** eka xiyimo lexi ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva munhu loyi ku laviwaka ku tsakisiwa yena loyi a nga siviwa hi rito ro vutisa ra **mani** hi yena loyi a nga tirhisiwa tanihi xiendliwa exivulweni.

116. Mundzuku mi ta rhuma **mani**? (Zwane, 1994:21)

RENG-Mundzuku XNHLK2-mi MNKT-ta RENDL-rhuma **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xin'we, ku nga xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko lexi xi paluxiwa hi xiphemu xa **mi ta rhuma mani** eka xivulwa lexi nga laha henhla. Eka xiphemu lexi, ku sungurile xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** lexi nga tirha ku yimela nhlokomhaka ya xivulwa, ku landzerile nsinya wa riendli **rhuma** lowu nga yimela riendli exivulweni, ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimela hi rito ro vutisa ra **mani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu. Rito ro vutisa ra **mani** eka xiyimo lexi ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva munhu loyi ku nga ta rhumiwa yena a nga boxiwangi erivaleni kambe u yimeriwile hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni, munhu yaloye hi yena xiendliwa xa xivulwa hikokwalaho ka sweswo rito ro vutisa ra **mani** leri nga siva munhu loyi ri hundzuka xiendliwa exivulweni.

4.2.2.2. Rito ro vutisa ra yini

117. Mi ndzi laya yini? (Magagane, 1998:1)

XXENDL-mi XNHLK1-ndzi RENDL-laya **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na xivumbeko xa **NRX**, xi nga xivumbeko lexi nga toloveleka eka Xitsonga. Ku andlariwile nhlokomhaka ku sungula, leyi eka xivulwa yi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**. Ku landzerile nsinya wa riendli **laya** ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **yini** leri tirheke tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri tirhile tanihi xiendliwa hi ku landza mongo wa xivulwa.

118. *Comrades*, loko se ndzi tshika ku xavisa *ganja* ndzi ta hanya hi **yini**?
(Magagane, 1998:4)

RVT6-*Comrades* RHLNG-loko MMPFM-se XNHLK1-ndzi RENDL-tshika
XTSHNTL15-ku RENDL-xavisa RVT9-ganja XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-
hanya XRYMR-hi **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi laha henhla, xi paluxa xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi tirhisiwaka no toloveleka eka Xitsonga ku tlula swivumbeko leswin'wana. Xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **xavisa** ivi ku hetelela xiendliwa **ganja**. Xivulwa lexi xi tlhela xi paluxa xivumbeko xin'wana xa **NRX** lexi paluxiwaka hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **hanya** na xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini** leri ku nga rin'wana ra marito mo vutisa lama ndzavisiso lowu wu nga langutana na mona.

119. Hositele ndzi ta hakela hi **yini** loko ndzi nga endli pulani? (Magagane, 1998:4)
RVT9-Hositele XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-hakela XRYMR-hi **RVTS-yini**
RHLNG-loko XNHLK1-ndzi MKT-nga RENDL-endli RVT9-pulani?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ku na xivumbeko xa **XNR** laha xi sunguleke hi xiendliwa lexi nga yimeriwa hi riviti **hositele**, ku landzerile xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga yimela nhlokomhaka ya xivulwa, ku hetelerile nsinya wa riendli **hakela** leswi tiyisisaka xivumbeko lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **yini** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu. Endzhaku ka ku andlariwa ka rihlanganisi **loko** eka xivulwa lexi, hi tlhela hi kuma xiphemu lexi paluxaka xivumbeko xa **NRX**, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka ivi ku landzela nsinya wa riendli **endla** kutani ku hetelela xiendliwa **pulani** ku tiyisisa xivumbeko lexi boxiweke xa **NRX**.

120. Se ku onhakile **yini**? (Magagane, 1998:5)

MMPFM-Se XTSHNTL15-ku RENDL-onhakile **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi ku nga xivumbeko xa **RX**. Riendli eka xivulwa lexi ri tikomba hi nsinya wa riendli **onhakile**, endzhaku ka ku andlariwa riendli ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa lama lavisisiwaka eka ndzavisiso lowu. Leswi swi nga onhaka hi ku landza mongo wa xivulwa hi swona xiendliwa lexi nga boxiwangiki exivulweni tanihi leswi swi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini**.

121. Ma lava **yini**? (Magagane, 2006:3)

XNHLK6-Ma RENDL-lava **RVTS-yini**?

Hi ku landza xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi ku nga xivumbeko xa **RX**. Riendli eka xivulwa lexi ri paluxiwa hi nsinya wa riendli **lava**, endzhaku ka ku andlariwa riendli ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini**. Leswi swi laviwaka hi ku landza mongo wa xivulwa hi swona xiendliwa lexi nga boxiwangiki exivulweni tanihi leswi swi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini**.

122. *Comrades* Gwayigwayi u hlongoleriwa **yini**? (Magagane, 1998:6)

RVT6-*Comrades* RVT1-Gwayigwayi XNHLK1-u RENDL-hlongoleriwa **RVTS-yini**?

Xivulwa xa rito ro vutisa ra **yini** lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi tirhisiwaka no toloveleka eka Xitsonga. Ku andlariwile nhlokomhaka ku sungula, leyi eka xivulwa yi nga yimeriwa hi nhlokomhaka **Gwayigwayi**. Ku landzerile nsinya wa riendli **hlongoleriwa** ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **yini**. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva lexi nhlokomhaka **Gwayigwayi** a hlongoleriwaka xona xo ka xi nga boxiwangi erivaleni xi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

123. Wena Gwayigwayi hi ku hlongorile, wa ha lava **yini** laha? (Magagane, 1998:6)

RSV1-Wena RVT1a-Gwayigwayi XRYMR-hi XTSHNTL15-ku RENDL-hlongorile XNHLK1-wa RPFNR-ha RENDL-lava **RVTS-yini** RSV17-laha?

Xivulwa lexi laha henhla, xi paluxa swivumbeko swimbirhi swa **NR** na **NRX**. Xivumbeko xa **NR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **Gwayigwayi hi ku hlongorile** lexi nga

sungula hi nhlokomhaka **Gwayigwayi**, ku hetelerile nsinya wa riendli **hlongorile** leswi paluxaka xivumbeko xa **NR**. Xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi tirhisiwaka no toloveleka eka Xitsonga ku tlula swivumbeko leswin'wana xi paluxiwa hi xiphemu xa **wa ha lava yini** exivulweni. Xiphemu lexi xa xivulwa xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **wa**, ku landzerile nsinya wa riendli **lava**, ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini**. Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **yini** i xiendliwa hikuva lexi nhlokomhaka **Gwayigwayi** a ha lavaka xona exikolweni lexi xo ka xi nga boxiwangi erivaleni hi xona xiendliwa lexi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini**.

124. Mi n'wi hlongola loko a onhe **yini**? (Magagane, 1998:6)

XNHLK2-Mi XXENDL-n'wi RENDL-hlongola RHLNG-loko XXENDL-a RENDL-onhe **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi ku nga xivumbeko xa **NR** ku sungula ivi ku landzela xiphemu lexi paluxaka xivumbeko xo hetiseka xa **NRX**. Eka xivumbeko xa **NR** lexi nga yimeriwa hi xiphemu xa **mi n'wi hlongola** exivulweni, xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** ivi ku landzela riendli leri ti kombaka hi nsinya wa riendli **hlongola** ku hetisisa xivumbeko xo sungula xa **NR**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **a onhe yini** exivulweni, ku sungurile ku andlariwa xitwananisi xa xiendliwa **a** lexi nga tirha endhawini ya xitwananisi xa nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **onhe**, ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini**. Leswi nhlokomhaka a nga swi onha hi ku landza mongo wa xivulwa hi swona xiendliwa lexi nga boxiwangiki exivulweni tanihi leswi swi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

125. Ndzi nga si(e) famba, ndzi byeleni leswaku ndzi onhe **yini**? (Magagane, 1998:7)

XNHLK1-Ndzi MKT-nga MNNDZ-si(e) RENDL-famba XNHLK1-ndzi RENDL-byeleni RHLNG-leswaku XNHLK1-ndzi RENDL-onhe **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swo ka swi nga hetisekangi swa **NR** na **NR**, na xivumbeko xo hetiseka xa **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **NR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **ndzi nga se famba** exivulweni, laha ku nga na xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** ivi ku hetelela nsinya wa riendli **famba** ku hetisisa

xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NR** xi yimeriwile hi xiphemu xa **ndzi byeleni** exivulweni, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** ivi ku landzela nsinya wa riendli **byeleni** leswi tiyisisaka xivumbeko xa **NR** lexi boxiweke laha henhla. Xivumbeko xo hetelela xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **ndzi onhe yini** exivulweni. Eka xivumbeko lexi, ku sungurile xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, ku landzerile nsinya wa riendli **onhe**, endzhaku ka ku andlariwa riendli ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini**. Leswi swi nga onhaka hi ku landza mongo wa xivulwa hi swona xiendliwa lexi nga boxiwangiki exivulweni tanihi leswi swi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini**.

126. Ester, kasi ku humelela **yini** kwale xikolweni xa n'wina? (Magagane, 1998:8)
RVT1-Ester RHLNG-kasi XTSHNTL15-ku RENDL-humelela **RVTS-yini** RSV17-
kwale RVT7-xikolweni XXENDL-xa RSV2-n'wina?

Xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi tirhisiwaka no toloveleka eka Xitsonga, hi xona xi kumekaka eka xivulwa lexi nga laha henhla naswona xi paluxiwa hi xiphemu xa **Ester, kasi ku humelela yini** exivulweni. Ku andlariwile nhlokomhaka **Ester** ku sungula. Ku landzerile nsinya wa riendli **humelela** ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **yini**. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri tirhile tanihi xiendliwa hi ku landza mongo wa xivulwa hikuva leswi swi humelelaka exikolweni xa va **Ester** hi xona xiendliwa lexi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

127. Ku humelela **yini** hi vatatana na vamalume? (Magagane, 2006:82)
XTSHNTL15-Ku RENDL-humelela **RVTS-yini** XRYMR-hi RVT2-vatatana RHLNG-
na RVT2-vamalume?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na xivumbeko xo hetiseka xa **RXN**. Xivumbeko xa **RXN** xi paluxiwa hi riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **humelela**, ku landzerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini**. Leswi humelelaka hi vanhu lava nga tirha tanihi tinhlokomhaka hi swona xiendliwa leswi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni. Riviti **vatatana** na **vamalume** ma tirhisiwile tanihi tinhlokomhaka eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

128. Se Xihongonyi u fela **yini**? (Magagane, 1998:11)
MMPFM-Se RVT1-Xihongoyi XNHLK1-u RENDL-fela **RVTS-yini**?

Xivumbeko xa **NRX** xi kumeka na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Riviti **Xihongonyi** eka xivulwa lexi ri tirhile tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Ku landzerile riendli leri exivulweni hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **fela**. Ku hetelerile xiendliwa lexi exivulweni xi paluxiwaka hi rito ro vutisa ra **yini**. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva nchumu lowu nhlokomhaka **Xihongonyi** a felaka wona wu yimeriwile hi riendli ro vutisa ra **yini** exivulweni ntsena wo ka wu nga boxiwangi erivaleni.

129. Mabunu a va ri ni swibamu, vona va na **yini**? (Magagane, 1998:12)

RVT6-Mabunu MNKH-a XNHLK2-va RPFNR-ri RHLNG-ni RVT8-swibamu RSV2-vona XXENDL-va RHLNG-na **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi vumbiwile hi ku hlangana ka swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **NRX** na xivumbeko xa **NX**. Xivumbeko xo sungula xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **Mabunu a va ri ni swibamu**. Eka xiphemu lexi, ku na nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi riviti **Mabunu**, ku na riendli leri nga yimeriwa hi ripfunrtariendli **ri**, ku hetelerile xiendliwa lexi paluxiwaka hi riviti **swibamu**. Xivumbeko xo hetelela xa **NX** xi huma eka xiphemu xa **vona va na yini**, xiphemu lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi risivinene **vona** exivulweni, ku hetelerile rito ro vutisa ra **yini**. Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva leswi vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona va nga na swona swi siviwile hi rito ro vutisa ra **yini** naswona swilo sweswo swi nga siviwa hi swona xiendliwa.

130. Ndzi ta hanya hi **yini** loko ndzi nga endli sweswo? (Magagane, 1998:12)

XNHLK1-Ndzi MNKT-ta RENDL-hanya XRYMR-hi **RVTS-yini** RHLNG-loko XNHLK1-ndzi MKT-nga RENDL-endli RSV8-sweswo?

Hi ku xiyisisa xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga swivumbeko swa **NRX**. Xivulwa xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi ku nga nhlokomhaka ya xivulwa, xitwananisi xa nhlokomhaka xi paniwile swin'we na nsinya wa riendli **hanya** lowu nga tirha tanihi riendli exivulweni. Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile tanihi xiendliwa leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**. Rito ro vutisa ra **yini** eka xiyimo lexi ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva leswi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a nga ta hanya hi swona a swi boxiwangi erivaleni kambe

swi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni. Xivumbeko xa vumbirhi xi tikomba hi xiphemu xa **ndzi nga endli sweswo** exivulweni. Eka xiyimo lexi, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **endli** exivulweni, ku hetelerile risivikomba **sweswo** leri nga tirha tanihi xiendliwa tanihi leswi ri nga siva leswi endliwaka hi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka exivulweni.

131. Vusi, u lava **yini** la? (Magagane, 1998:46)

RVT1-Vusi XNHLK1-u RENDL-lava **RVTS-yini** RSV17-la?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na xivumbeko xin'we xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi nga tolovelaka na ku tirhisiwa ngopfu eka Xitsonga. Xivulwa lexi nga laha henhla xi sungurile hi riviti **Vusi** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **lava** exivulweni lexi nga andlariwa laha henhla. Ku hetelerile xiendliwa lexi paluxiwaka hi rito ro vutisa ra **yini**. Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva leswi **Vusi** tanihi nhlokomhaka a lavaka swona swi boheka ku hundzuka xiendliwa naswona swilo sweswo swi kona exivulweni swo ka swi nga boxiwangi erivaleni tanihi leswi swi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini**. Hi vula leswaku xiendliwa xi kona exivulweni hikuva loko a ku nga ri na xo xi endla **Vusi** tanihi nhlokomhaka a ta va a nga yangi eka ndhawu leyi a nga eka yona laha a nga hetelela a vutisiwa leswi a swi lavaka, u yile hikuva swi kona a swi lavaka na swona swilo sweswo a swi lavaka hi xona xiendliwa xa xivulwa lexi nga laha henhla.

4.2.2.3. Rito ro vutisa ra rini

132. Swi humelele rini leswi? (Magagane, 1998:3)

XNHLK8-Swi RENDL-humelele **RVTS-rini** RSV8-leswi?

Xivulwa lexi paluxiweke laha henhla, xi paluxa xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene no tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi, ku sunguriwile hi ku andlariwa nhlokomhaka leyi eka xivulwa yi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **swi**. Ku landzerile nsinya wa riendli **humelela** ivi ku

hetelela xiendliwa **leswi** lexi nga paniwa swin'we na rito ro vutisa ra **yini**. Risivikomba ra ndhawu yo sungula **leswi** ri tirhile tanihi xiendliwa tanihi leswi xi nga yimela nchumu lowu nga humelela hi ku landza mongo wa xivulwa.

133. He *Eveready*, kasi hi vuyela **rini** etitlilasini? (Magagane, 1998:14)

RHLM-He RVT1-Eveready, RHLNG-kasi XRYMR-hi RENDL-vuyela **RVTS-rini** RVT10-etitlilasini?

Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene no ku tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Riviti *Eveready* ri tirhile tanihi nhlokomhaka ya xivulwa, nsinya wa riendli **vuyela** wu tirhile tanihi riendli exivulweni ivi ku hetelela xiendliwa **etitlilasini** lexi nga paniwa swin'we na rito ro vutisa ra **rini** tanihi rito leri welaka eka nxaxameto wa marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu.

134. *Comrades*, mina ndzi lava ku tiva leswaku xana hi ta nghena **rini** etlilasini? (Magagane, 1998:40)

RVT6-Comrades, RSV1-mina XNHLK1-ndzi RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-tiva RHLNG-leswaku XANTSH-xana XRYMR-hi MNKT-ta RENDL-nghena **RVTS-rini** RVT9-etlilasini?

Xivulwa lexi andlariweke laha henhla, xi paluxa xivumbeko xa **NR** xo ka xi nga hetisekangi na xivumbeko xa **NRX** lexi nga hetiseka. Xivumbeko xo sungula xi paluxa hi nhlokomhaka **Comrades**, endzhaku ka nhlokomhaka ku landzerile xiphemu lexi paluxaka riendli lexi nga vumbiwa hi maendli mambirhi lama seketelanaka ku nga nsinya wa riendli **lava** na nsinya wa riendli **tiva** leswi paluxaka xivumbeko xa **NR**. Xiphemu xa **hi ta nghena rini etlilasini** eka xivulwa lexi xi paluxa xivumbeko lexin'wana xa **NRX**. Xiaki xa riyimelariendli **hi** xi tirhile tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **nghena**. Endzhaku ka ku andlariwa rito ro vutisa ra **rini**, ivi ku hetelela xiendliwa **etlilasini** leswi tiyisisaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xa **NRX**.

135. Loko hi lwela titlilasi, hi ta tshama hi nga dyondzi ku fikela **rini**? (Magagane, 1998:40)

RHLNG-Loko XNHLK2-hi RENDL-lwela RVT10-titlilasi, XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-tshama XNHLK2-hi MNNDZ-nga RENDL-dyondzi XTSHNTL15-ku RENDL-fikela **RVTS-rini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX** na **NR** xo ka xi nga hetisekangi. Ku vuyelela ngopfu ka rixaka leri ra xivumbeko swi tiyisisa mhaka ya leswaku xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene na ku tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi, ku andlariwile xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **lwela** ivi ku hetelela xiendliwa **titlilasi** leswi paluxaka xivumbeko xa **NRX** xo sungula. Loko hi nga si fika eka xivumbeko xa vumbirhi, hi tlhela hi kuma xiphemu xa **hi ta tshama** lexi paluxaka xivumbeko xa **NR** xo ka xi nga hetisekangi lexi nga vumbiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** na nsinya wa riendli **tshama**. Endzhaku ka xiphemu lexi, hi kona hi tlhelaka hi kuma xiphemu lexi paluxaka xivumbeko xa **NRX** nakambe, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi tirhile nakambe tanihi nhlokomhaka laha ku nga landzela xiphemu xa riendli lexi paluxaka hi maendli mambirhi lama pfunetanaka exivulweni ku nga nsinya wa riendli **dyondzi** na nsinya wa riendli **fikela**. Xivulwa xi hetelerile hi xiendliwa lexi paluxiwaka hi rito ro vutisa ra **rini**.

136. Hi **rini** ndzi mi huwelela? (Zwane, 1994:6)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK1-ndzi XXENDL-mi RENDL-huwelela?

Hi ku xiyisisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku xi kumeka na xivumbeko xa **XNR**. Xivulwa xi sungurile hirito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri tirhile tanihi xiendliwa exivulweni, ivi ku landzela xiphemu lexi paluxaka nhlokomhaka exivulweni. Xiphemu lexi hi xi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Xivulwa xi hetelerile hi riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **huwelela** ku humelerisa xivumbeko lexi boxiweke xa **XNR**.

137. Rivengo ra kona ri sungule **rini**? (Zwane, 1994:32)

RVT5-Rivengo XNHLK5-ra XANTSH-kona XNHLK5-ri RENDL-sungule **RVTS-rini**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi paluxa xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene no tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi, ku sunguriwile hi ku andlariwa nhlokomhaka leyi eka xivulwa yi nga yimeriwa hi riviti **rivengo**. Ku landzerile nsinya wa riendli **sungula** ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **rini** exivulweni. Eka xiyimo lexi, riendli ro vutisa ra **yini** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa tanihi leswi ri nga yimela siku leri *rivengo* leri ri nga kona ri nga sungula hi rona.

138. Hlangana **rini** hi va xilo xin'we? (Nkondo na Marivate, 1982:7)

RENDL-Hlangana **RVTS-rini** XNHLK2-hi RPFNR-va RVT7-xilo RHLY-xin'we?

Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **RXN**. Xivumbeko xa **RXN** i xivumbeko xo ka xi nga tolovelekangi eka Xitsonga kambe xa tirhisiwa mikarhi yin'wana tanihi laha xi nga tirhisiwa hakona eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xivulwa xi sungurile hi nsinya wa riendli **hlangana** lowu nga tirha tanihi riendli exivulweni, ku landzerile rito ro vutisa ra **rini**. Ku hetelela nhlokomhaka leyi yi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** leswi hetisisaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla.

139. Hi **rini** hi xaniseka hi kona? (Makhuba, 1973:23)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-hi RENDL-xaniseka XRYMR-hi RSV-kona?

Xivulwa xa rito ro vutisa ra **rini** laha henhla xi paluxa xivumbeko xa **NRX**. Eka xivulwa lexi, nhlokomhaka yi yimeriwa hi xiaki xa riyimelariendli **hi**. Endzhaku ka ku andlariwa ka nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **xaniseka** exivulweni. Xiphemu xo hetelela lexi hetiseka xivumbeko xa **NRX** i xiendliwa lexi exivulweni xi nga siviwa hi xiaki xa ntshikilelo **kona**.

140. Hi **rini** hi ku rindzerile? (Makhuba, 1973:23)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XRYMR-hi XTSHNTL15-ku RENDL-rindzerile?

Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumekile na rito ro vutisa ra **rini**. Xivulwa lexi xi kumeka na xivumbeko xa **XNR**, xivulwa xi sungula hi ku paluxa xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **rini** exivulweni. Ku landzerile nhlokomhaka leyi hi yi vonaka hi xiaki xa riyimelariendli **hi** eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xohetelela, ku hetelerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **rindzerile**.

141. Hi **rini** hi ku rilela? (Makhuba, 1973:23)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-hi XTSHNTL15-ku RENDL-rilela?

Hi ku xiyisisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku xi kumeka na xivumbeko xa **XNR**. Xivulwa xi sungurile hi rito ro vutisa ra **rini** leri nga tirhisiwa tanihi xiendliwa exivulweni laha henhla. Ku landzerile xiphemu lexi paluxaka nhlokomhaka, nhlokomhaka exivulweni hi yi vona hi xiaki xa riyimelariendli **hi**. Ku hetelerile nsinya wa riendli **rilela** lowu nga tirha tanihi riendli exivulweni ku hetisisa xivumbeko lexi nga paluxiwa laha henhla xa **XNR**.

142. Hi **rini** mi ri karhi mi dya nhongani mi rhelerisa hi xifufunhunu? (Chauke, 1982:27)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-mi RPFNR-ri RPFNR-karhi XNHLK2-mi RENDL-dya RVT9-nhongani XNHLK2-mi RENDL-rhelerisa XRYMR-hi RVT7-xifufunhunu?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **rini**. I xivulwa lexi kumekaka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **mi dya nhongani** lexi nga vumbiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka lexi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, ku landzela nsinya wa riendli **dya** ivi ku hetelela xiendliwa **nhongani**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **mi rhelerisa hi xifufunhunu**, xiphemu lexi xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, ku landzerile nsinya wa riendli **rhelerisa** ivi ku hetelela xiendliwa **xifufunhunu** leswi paluxaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xa **NRX**.

143. Hi ta tikhoma ku fikela **rini**? (Baloyi, 2008:72)

XNHLK2-Hi MNKT-ta NSRX-tikhoma XTSHNTL15-ku RENDL-fikela **RVTS-rini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi paluxa xivumbeko xa **NRX** tanihi xin'wana xa swivumbeko swa swivulwa lexi tirhisiwaka na ku toloveleka ngopfu eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi, ku sunguriwile hi ku andlariwa nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** leri nga tirha endhawini ya nhlokomhaka. Ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **tikhoma** exivulweni. Rito ro vutisa ra **rini** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa hikuva siku leri va nga ta tikhoma ku fikela rona hi rona ri

nga ta va xiendliwa naswona eka nkarhi wa sweswi ri siviwile hi rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

144. Xana hi ta famba **rini** hi ndlela leyi? (Baloyi na vnw, 2015:34)

XANTSH-Xana XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-famba **RVTS-rini** XRYMR-hi RVT9-ndlela RSV9-leyi?

Xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla xi kumeka na xivumbeko xin'we ku nga xivumbeko xo hetiseka xa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **xana hi ta famba rini** exivulweni lexi laha henhla. Nhlokomhaka yi paluxa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** lexi nga tirha endhawini ya nhlokomhaka. Ku landzerile xiphemu lexi paluxaka riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **famba** exivulweni. Ku hetelerile xiphemu lexi paluxaka xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **rini** exivulweni. Rito ro vutisa ra **rini** i xiendliwa hikuva ri tirhile ku yimela siku leri vanhu lava nga tirha tanihi nhlokomhaka va nga ta famba hi rona naswona siku rero hi rona xiendliwa xa xivulwa lexi nga laha henhla.

145. Loko u hanya u ta fa **rini**? (Baloyi na vnw, 2015:39)

RHLNG-Loko XNHLK1-u RENDL-hanya XNHLK1-u MNKT-ta RENDL-fa **RVTS-rini**?

Xivumbeko xa **NR** na xivumbeko xa **NRX** swi kumeka na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Xivumbeko xa **NR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **loko u hanya**, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga yimela nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri nga yimela hi nsinya wa riendli **hanya** leswi hetisisaka xivumbeko xa **NR**. Xivumbeko xa **NRX** xi ti komba hi xiphemu xa **u ta fa rini** exivulweni. Eka xiphemu lexi, ku hlanganile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, ku landzerile nsinya wa riendli **fa** lexi nga yimela riendli, ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa hikuva siku leri munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a nga ta fa hi rona ri ta hundzuka siku ra rifu ra yena leri ku nga xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **rini** exivulweni.

146. Hi ta tikhoma swihlaya ku fika **rini**? (Baloyi na vnw, 2015:108)

XNHLK2-Hi MNKT-ta NSRX-tikhoma RVT8-swihlaya XTSHNTL15-ku RENDL-fika **RVTS-rini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xo hetiseka xa **NRX** na xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **RX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene na ku tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi, ku andlariwile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, ku landzerile riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **tikhoma** ivi ku hetelela xiendliwa **swihlaya** leswi paluxaka xivumbeko xa **NRX** xo sungula. Xiphemu xa **ku fika rini** eka xivulwa lexi nga laha henhla xi paluxa xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **RX**. Nsinya wa riendli **fika** wu sungurile lowu nga tirha tanihi riendli. Ku landzerile xiendliwa lexi paluxiwaka hi rito ro vutisa ra **rini**.

4.2.2.4. Rito ro vutisa ra kwihi

147. Vatswari va wena va kwihi? (Magagane, 1998:3)

RVT2-Vatswari XNHLK2-va RSV1-wena XNHLK2-va **RVTS-kwihi?**

Xivulwa lexi nga laha henhla xi paluxa xivumbeko xa **NXR** tanihi xin'wana xa swivumbeko swa swivulwa lexi tirhisiwaka kambe a xi tolovelekangi ngopfu eka Xitsonga ku fana na xivumbeko xa **NRX**. Eka xivulwa lexi, ku andlariwile nhlokomhaka **vatswari** ku sungula. Ku landzerile xiendliwa **wena** tanihi nchumu lowu endliweke hi vatswari lava xivulwa xi vulavulaka hi vona. Xohetelela, ku andlariwile riendli leri nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihi**.

148. Se mi lava leswaku yena a ya dyondza **kwihi?** (Magagane, 1998:7)

MMPFM-Se XNHLK2-mi RENDL-lava RHLNG-leswaku RSV1-yena XXENDL-a RPFNR-ya RENDL-dyondza **RVTS-kwihi?**

Hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi ku nga xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR** na xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi tirhisiwaka ngopfu na ku toloveleka ngopfu ku hundza swivumbeko leswin'wana eka Xitsonga. Xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** xi tirhile ku paluxa nhlokomhaka exivulweni laha xi nga paniwa swin'we na riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **lava** leswi paluxaka xivumbeko xa **NR** lexi xo ka xi nga hetisekangi. Endzhaku ka rihlanganisi **leswaku**, hi kuma xiphemu lexi paluxaka xivumbeko xa

NRX. Risivinene **yena** ri tirhile tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **dyondza** lowu tirheke tanihi riendli exivulweni. Rito ro vutisa ra **kwihhi** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu ri tirhile tanihi xiendliwa.

149. Se n'wina matimba yo ndzi hlongola mi ya kuma **kwihhi**? (Magagane, 1998:12)
MMPFM-Se RSV2-n'wina RVT6-matimba XNHLK6-yo XNHLK1-ndzi RENDL-hlongola XNHLK2-mi XNHLK6-ya RENDL-kuma **RVTS-kwihhi**?

Xivumbeko xa **NXR** na xivumbeko xa **NRX** swi kumeka na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Risivinene **n'wina** ri tirhile tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka, ku landzerile xiendliwa **matimba** ivi ku hetelela nsinya wa riendli **hlongola** ku gimeta xivumbeko xo sungula xa **NXR**. Xivumbeko xa **NRX** xi sungula hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** ivi ku landzela nsinya wa riendli **kuma**. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhile tanihi xiendliwa ku hetisisa xivumbeko xa **NRX**.

150. Se ndzi ta xavisa **kwihhi** hikuva tikhasimende ta mina ndzi ti kuma kwala xikolweni? (Magagane, 1998:13)
MMPFM-Se XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-xavisa **RVTS-kwihhi** RHLNG-hikuva RVT10-tikhasimende XXENDL-ta RSV1-mina XNHLK1-ndzi XXENDL-ti RENDL-kuma RENG-kwala RVT7-xikolweni?

Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene no ku tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi, ku andlariwile xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **xavisa** ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihhi** leswi paluxaka xivumbeko xa **NRX** xo sungula. Endzhaku ka rihlanganisi **hikuva** leri hlanganisaka timhaka timbirhi, hi tlhela hi kuma xiphemu lexi paluxaka xivumbeko xa **NRX** nakambe, riviti **tikhasimende** ri tirhile tanihi nhlokomhaka laha ku nga landzela xiphemu xa riendli lexi paluxaka hi nsinya wa riendli **kuma**. Xivulwa xi hetelerile hi xiendliwa **xikolweni** ku hetisisa xivumbeko xa **NRX**.

151. Se hi ya **kwihhi majita**? (Magagane, 1998:16)

MMPFM-Se XNHLK2-hi RENDL-ya **RVTS-kwihhi** RVT6-majita?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi paluxa xivumbeko xa **RXN** tanihi xin'wana xa swivumbeko swa swivulwa lexi tirhisiwaka kambe a xi tolovelekangi ngopfu eka Xitsonga ku fana na xivumbeko xa **NRX**. Eka xivulwa lexi, ku andlariwile riendli leri paluxiwaka hi nsinya wa riendli **ya** exivulweni, ku landzerile rito ro vutisa ra **kwihhi** leri nga tirha tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi exivulweni. Ku hetelerile riviti **majita** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka exivulweni.

152. Rhipoto ya wena ya *June* yona yi **kwihhi**? (Magagane, 1998:21)

RVT9-Rhipoto XNHLK9-ya RSV1-wena XNHLK9-ya RVT9-June RSV9-yona XNHLK9-yi **RVTS-kwihhi**?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka xi ri karhi xi paluxa xivumbeko xa **NXR** tanihi xin'wana xa swivumbeko swa swivulwa lexi tirhisiwaka kambe a xi tolovelekangi ngopfu eka Xitsonga ku fana na xivumbeko xa **NRX**. Eka xivulwa lexi, ku andlariwile nhlokomhaka **rhipoto** ku sungula. Ku landzerile xiendliwa **wena** tanihi risivinene leri nga yimela n'wini wa rhipoto leyi nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xohetelela, ku andlariwile rito ro vutisa ra **kwihhi** leri tirha tanihi riendli eka xiyimo lexi ku nga ku vutisa laha rhipoto ya *June* yi nga kona.

153. Hi **kwihhi** laha ku nga **zavalaziwiki**? (Magagane, 1998:22)

XRYMR-Hi **RVTS-kwihhi** RENG-laha RPFNR-ku MNNDZ-nga RENDL-zavalaziwiki?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla, hi kuma leswaku xi kumeka na xivumbeko xa **XNR** tanihi xivumbeko lexi tirhisiwaka ngopfu na ku toloveleka ngopfu ku hundza swivumbeko leswin'wana eka Xitsonga. Xivulwa xi sungurile hi rito ro vutisa ra **kwihhi** leri nga tirha tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla. Ku landzerile riengeteri ra ndhawu **lahha** leri nga tirha endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Xivulwa xi hetelela hi riendli **zavalaziwiki**, leswi tiyisisaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xa **XNR**.

154. Dudu yena u **kwihhi** ri ngo kala ri pela dyambu? (Magagane, 1998:23)

RVT1-Dudu RSV1-yena XNHLK1-u **RVTS-kwihhi** RPFNR-ri RPFNR-ngo RYMR-kala RPFNR-ri RENDL-pela RVT5-dyambu?

Swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa **NR** na xa **RX** swi kumeka na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Xivumbeko xo sungula xa **NR** xi paluxiwa hi riviti **Dudu** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka. Rito ro vutisa ra **kwihi** ri tirhisiwile tanihi riendli leswi tiyisisaka xivumbeko xo sungula xa **NR**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **RX** xi paluxa hi xiphemu xa **ri ngo kala ri pela dyambu**, riendli eka xiphemu lexi ri paluxiwa hi nsinya wa riendli **pela**, ku landzerile riviti **dyambu** leri nga tirha tanihi xiendliwa tanihi leswi ku nga rona dyambu nchumu lowu nga le ku peleni eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

155. U va u ehleketa **kwihi** Vusi? (Magagane, 1998:36)

XNHLK1-U RKY-va XNHLK1-u RENDL-ehleketa **RVTS-kwihi** RVT1-Vusi?

Xivulwa xa rito ro vutisa **-kwihi** lexi nga laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene no ku tala ku tirhisiwa eka Xitsonga ku tlula swivumbeko swin'wana. Eka xivulwa lexi, ku andlariwile xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **ehleketa** ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihi** leswi paluxaka xivumbeko xa **NRX**. Rito ro vutisa ra **kwihi** hi vula leswaku ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva laha nhlokomhaka yi nga ehleketa kona i ndhawu leyi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihi** yo ka yi nga boxiwangi erivaleni.

156. Tata wa yena hambileswi a a nga pfuki munhu u **kwihi**? (Magagane, 1998: 42)

RVT1-Tata XNHLK1-wa RSV1-yena RHLNG-hambileswi MNNDZ-a XNHLK1-a MNNDZ-nga RENDL-pfuki RVT1-munhu XNHLK1-u **RVTS-kwihi**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi paluxa swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **NRX** na xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**. Xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko xo tolovelaka na ku tala ku tirhisa eka Xitsonga, xi paluxiwa hi xiphemu xa **tata wa yena hambileswi a a nga pfuki munhu** exivulweni. Eka xiphemu lexi, hi kuma riviti **tata** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka, nsinya wa riendli **pfuki** lowu nga tirha tanihi riendli exivulweni, ku hetelerile xiendliwa **munhu** leswi paluxaka xivumbeko lexi nga boxiwa xa **NRX**. Xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR** hi xi vona hi xiphemu xa **u kwihi** lexi ku nga nhlango wa xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga tirhisiwa ku yimela nhlokomhaka na rito ro vutisa ra **kwihi** leri ri nga tirhisiwa ku yimela riendli.

157. Ekaya va ta ku ndzi sale **kwihi**? (Magagane, 1998:48)

RENG-Ekaya XNHLK2-va RKY-ta ku XNHLK1-ndzi RENDL-sale **RVTS-kwihi**?

Xivulwa lexi paluxiweke laha henhla, xi paluxa xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene no tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Xivumbeko lexi hi xi vona hi xiphemu xa **ndzi sale kwihi**, laha ku nga hlangana nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **sale**, na xiendliwa lexi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **kwihi**. Rito ro vutisa ra **kwihi** i xiendliwa hikuva exivulweni ri yimela ndhawu leyi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a nga sala eka yona.

158. Van'wana va vuye khale, n'wina a mi ri **kwihi**? (Magagane, 1998:50)

RHLW-Van'wana XNHLK2-va RENDL-vuye RENG-khale, RSV2-n'wina MNNDZ-a XXENDL-mi RKY-ri **RVTS-kwihi**?

Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **NRX** na xivumbeko xa **NX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene no ku tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Xivumbeko xa **NRX** xo sungula xi paluxa hi xiphemu xa **van'wana va vuye khale** exivulweni. Eka xivumbeko lexi, hi kuma nhlokomhaka leyi paluxiwaka hi rihlawuri **van'wana**, riendli leri paluxiwaka hi nsinya wa riendli **vuye**, na xiendliwa lexi nga yimeriwa hi riengeteri ra nkarhi **khale** leswi hetisisaka xivumbeko xo sungula xa **NRX**. Xiphemu xa **n'wina a mi ri kwihi** exivulweni lexi laha henhla xi paluxa xivumbeko xa vumbirhi xa **NX**. Eka xivumbeko lexi, risivinene **n'wina** ri tirhisiwile tanihi nhlokomhaka, rito ro vutisa ra **kwihi** hi nga vula leswaku ri tirhisiwile tanihi xiendliwa. Ndhawu leyi vanhu lava va nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a va ri eka yona hi yona xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihi** exivulweni.

159. Yena a a huma **kwihi** loko a kala a ta fika tiko leri? (Magagane, 1998:60)

RSV1-Yena MNNDZ-a XNHLK1-a RENDL-huma **RVTS-kwihi** RHLNG-loko XNHLK1-a RPFNR-kala XNHLK1-a RPFNR-ta RENDL-fika RVT5-tiko RSV5-leri?

Xivulwa lexi andlariweke laha henhla, xi paluxa swivumbeko swimbirhi, ku nga swivumbeko swa **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **yena a a huma kwihi** exivulweni. Eka xiphemu lexi ku sungurile risivinene **yena** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **huma** lowu nga tirhisiwa

tanihi riendli, ku hetelerile rito ro vutisa ra **kwihhi** tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa hikuva ndhawu leyi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka exivulweni a humaka eka yona, hi yona xiendliwa hikuva ndhawu yaleyo yi siviwile hi rito ro vutisa ra **kwihhi** eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xivumbeko xo hetelela xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **a ta fika tiko leri** exivulweni. Eka xiphemu lexi, hi kuma nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **a** lexi nga tirha endhawini ya nhlokomhaka, hi kumile na riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **fika**, ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi riviti **tiko** leswi tiyisisaka xivumbeko lexi boxiweke xa **NRX**.

160. Loko a hi nga tilwelanga ingi hi ri **kwihhi** namuntlha? (Magagane, 1998:76)
RHLNG-Loko MNKH-a XNHLK2-hi MNNDZ-nga RENDL-tilwelanga XXHLMB-
ingi XNHLK2-hi RKY-ri **RVTS-kwihhi** RENG-namuntlha?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xin'we xa **NRX**. Ku vuyelela ngopfu ka rixaka leri ra xivumbeko swi tiyisisa mhaka ya leswaku xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko xo toloveleka swinene na ku tala ku tirhisiwa eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi, ku andlariwile xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka exivulweni, ku landzerile riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **tilwelanga** ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihhi** exivulweni. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa hikuva ndhawu leyi vanhu lava nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a va ta va va ri eka yona loko a va nga tilwelangi hi yona yi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **kwihhi** exivulweni leswi endlaka rito ro vutisa ra **kwihhi** ri teka ntirho wa xiendliwa exivulweni.

161. A mi si(e) twelela ku u **kwihhi** Mbhalavurhena? (Magagane, 1998:80)
MNNDZ-A XNHLK2-mi MNNDZ-si(e) RENDL-twelela RHLNG-ku XXENDL-u
RVTS-kwihhi RVT1-Mbhalavurhena?

Hi ku xiyisisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku xi kumeka na xivumbeko xa **RXN**. Xivulwa xi sungurile hi riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **twelela** exivulweni, ku landzerile rito ro vutisa ra **kwihhi**. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhile tanihi xiendliwa exivulweni tanihi leswi ri nga yimela ndhawu leyi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a nga le ka yona. Xivulwa xi hetelerile hi riviti

Mbhalavurhena leri nga yimela nhlokomhaka ya xivulwa leswi humelerisaka xivumbeko lexi boxiweke xa **RXN**.

4.2.2.5. Rito ro vutisa ra njhani

162. U ta dyondza **njhani** loko byongo byi punyarile hi swidzidzirisi? (Magagane, 1998:2)

XNHLK1-U MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** RHLNG-loko RVT14-byongo
XXENDL-byi RENDL-punyarile XRYMR-hi RVT8-swidzidzirisi?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX**. Eka xivumbeko xo sungula, ku andlariwile nhlokomhaka ku sungula, leyi eka xivulwa yi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**. Ku landzerile riendli **dyondza** ivi ku landzela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani**. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xiyimo lexi ri tirhile tanihi hi xiendliwa tanihi leswi ku nga siviwa swokarhi leswi sivelaka munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena ku dyondza. Xivumbeko xa vumbirhi xi landzela endzhaku ka rihlanganisi **loko** leri nga tirha ku hlanganisa timhaka timbirhi to hambana exivulweni. Xivumbeko lexi xa vumbirhi, xi sungurile hi nhlokomhaka **byongo** ivi ku landzela nsinya wa riendli **punyarile**. Endzhaku ka ku andlariwa nhlokomhaka **byongo** na nsinya wa riendli **punyarile** eka xivulwa lexi, ku andlariwile xiendliwa **swidzidzirisi** ku hetisisa xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko xo toloveleka na ku tala ku tirhisiwa eka Xitsonga.

163. Loko se hi hundzula xikolo puwa ra timbangi na swidzidzirisi hi ta dyondza **njhani**? (Magagane, 1998:4)

RHLNG-Loko MMPFM-se XNHLK2-hi RENDL-hundzula RVT7-xikolo RVT5-puwa
XENDL-ra RVT10-timbangi RHLNG-na RVT8-swidzidzirisi XNHLK2-hi MNKT-ta
RENDL-dyondza **RVTS-njhani**?

Swivumbeko swimbirhi swa **NRX** swi tlhela swi kumeka na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **hundzula**, riviti **xikolo** ri landzerile ku humelerisa xivumbeko xo sungula xa leswi nga boxiwa laha henhla. Hi tlhela hi kuma xivumbeko xa vumbirhi xa

NRX exivulweni, riviti **timbangi** na **swidzidzirisi** i maviti lama nga tirhisiwa tanihi tinhlokomhaka exivulweni, endzhaku ka ku andlariwa ka nhlokomhaka ku andlariwile nsinya wa riendli **dyondza** tanihi riendli exivulweni. Xivulwa xi hetelerile hi rito ro vutisa ra **njhani** leri tirheke tanihi xiendliwa exivulweni.

164. Se xikolo xi ta lungha **njhani** loko hi boha swilo hi tlhela hi chuncha(sic)?
(Magagane, 1998:11)

MMPFM-Se RVT7-xikolo XXENDL-xi MNKT-ta RENDL-lungha **RVTS-njhani**
RHLNG-loko XNHLK2-hi RENDL-boha RVT8-swilo XNHLK2-hi XPHM-tlhela
XNHLK2-hi RENDL-chuncha?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi vumbiwile hi ku hlangana ka swivumbeko swimbirhi swa **NRX** na swivumbeko swimbirhi swo ka swi nga hetisekangi swa **NR**. Xosungula, riviti **xikolo** ri tirhile tanihi nhlokomhaka ivi ri landzeriwa hi riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **lungha** exivulweni, rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile tanihi xiendliwa exivulweni ku hetisisa xivumbeko xo sungula xa **NRX**. Xavumbirhi, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka laha xi nga pfumela ku paniwa swin'we na nsinya wa riendli **boha**, endzhaku ka leswi ku landzerile risivinene **swilo** leri nga tirha tanihi xiendliwa exivulweni leswi tiyisisaka xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX**. Xavunharhu, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi tirhisiwile nakambe tanihi nhlokomhaka, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi pfumela ku tirha swin'we exivulweni na nsinya wa riendli **tlhela** tanihi hi riendli leswi tiyisisaka xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**. Xohetelela, xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi tirhile swin'we na nsinya wa riendli **chuncha** exivulweni. Xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi paluxa nhlokomhaka loko nsinya wa riendli **chuncha** wu paluxa riendli exivulweni leswi tiyisisaka xivumbeko xa **NR** xa vumbirhi xo ka xi nga hetisekangi.

165. U lava ku va munhu wa **njhani** Vusi? (Magagane, 1998:23)

XNHLK1-U RENDL-lava XTSHNTL15-ku RKY-va RVT1-munhu XNHLK1-wa
RVTS-njhani RVT1-Vusi?

Hi ku siyisisa xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **NRX** na xivumbeko xa **XN** xo ka xi nga hetisekangi. Xivulwa xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi ku nga nhlokomhaka ya xivulwa, xitwananisi xa nhlokomhaka xi paniwile swin'we na nsinya wa riendli **lava**

lowu nga tirha tanihi hi riendli exivulweni, riviti **munhu** ri tirhile tanihi xiendliwa leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **XN** xi tikomba hi xiphemu xa **njhani Vusi**? exivulweni. Eka xiyimo lexi, rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile tanihi xiendliwa ivi ri pfumela ku paniwa swin'we na riviti **Vusi** leri ku nga nhlokomhaka ku paluxa xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **XN**.

166. Nawu a mi wu lavi, se mi ta dyondza **njhani**? (Magagane, 1998:23)

RVT3-Nawu MNNDZ-a XNHLK2-mi XXENDL-wu RENDL-lavi, MMPFM-se XNHLK2-mi MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swo hambana, ku nga xivumbeko xa **XNR** na xivumbeko xa **NRX**. Riviti **nawu** ri tirhile tanihi xiendliwa leri nga landzeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** lexi paluxaka nhlokomhaka ya xivulwa, riendli ri ti komba hi nsinya wa riendli **lavi** leswi hetisisaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xa **XNR**. Xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** xi vuyile nakambe exivulweni naswona xa ha tirhile ku paluxa nhlokomhaka exivulweni, hi kuma nsinya wa riendli **dyondza** wu nga tirha tanihi riendli eka xiyimo lexi. Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile tanihi xiendliwa leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**.

167. Bofu ri nga swi kota **njhani** ku fambisa lava vonaka? (Magagane, 1998:27)

RVT5-Bofu XNHLK5-ri MKT-nga XNHLK-swi RENDL-kota **RVTS-njhani** XTSHNTL15-ku RENDL-fambisa RSV2-lava RENDL-vonaka?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX** na **RNX**. Eka xivumbeko xa **NRX** xo sungula, ku andlariwile nhlokomhaka ku sungula, leyi eka xivulwa yi nga yimeriwa riviti **bofu**. Ku landzerile nsinya wa riendli **kota** leri nga tirha tanihi riendli ivi ku landzela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani** .Rito ro vutisa ra **njhani** eka xiyimo lexi ri tirhile tanihi hi xiendliwa tanihi leswi ku nga siviwa swo karhi leswi sivelaka munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena. Xivumbeko xa vumbirhi **RNX** xi sungula hi riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **fambisa** exivulweni, ku landzerile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi risivikomba ra ndhawu yo sungula **lava**. Ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa rito **vonaka** leri kongomisaka eka vanhu lava kotaka ku vona.

168. Va ta dyondza **njhani** va ri karhi va kumetela swihlangi. (Magagane, 1998:32)

XNHLK2-Va MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** XNHLK2-va RPFNR-ri RPFNR-karhi XNHLK2-va RENDL-kumetela RVT8-swihlangi.

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX**, na **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **va ta dyondza njhani**, laha ku nga hlangana nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, ku landzela riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **dyondza**, ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani**. Xivumbeko xo hetelela xa **NRX** hi xi vona hi xiphemu xa **va kumetela swihlangi**, xiphemu lexi xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **va** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka ya xivulwa, ku landzerile nsinya wa riendli **kumetela** tanihi riendli exivulweni, ivi ku hetelela xiendliwa **swihlangi** leswi paluxaka xivumbeko xa **NRX**.

169. Loko ndzo ta hi ta vulavula na vona swi nga va **njhani** Vusi? (Magagane, 1998:37)

RHLNG-Loko XNHLK1-ndzo RENDL-ta XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-vulavula RHLNG-na RSV2-vona XXENDL-swi MKT-nga RPFNR-va **RVTS-njhani** RVT1-Vusi?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi vumbiwile hi ku hlangana ka swivumbeko swinharhu swa **NR**, **NRX**, na **RN**. Xivumbeko xo sungula **NR**, xi paluxiwa hi xiphemu xa **loko ndzo ta** laha ku nga hlangana xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzo** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka ivi ku landzela nsinya wa riendli **ta** leri nga tirha endhawini ya riendli leswi hetisisaka xivumbeko xa **NR** lexi nga boxiwa laha henhla. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **hi ta vulavula na vona** eka xivulwa lexi nga laha henhla, nhlokomhaka hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**, nsinya wa riendli **vulavula** wu tirhile tanihi riendli ivi ku hetelela xiendliwa lexi ku nga vanhu lava va nga siviwa hi risivinene **vona** exivulweni. Xivumbeko xo hetelela xa **RN** xi yimeriwile hi xiphemu xa **njhani Vusi**, laha ku nga rito ro vutisa ra **njhani** leri nga tirha tanihi riendli ivi ku hetelela riviti **Vusi** leri tirhisiweke tanihi nhlokomhaka.

170. Se Vusi mi ri hi nga n'wi pfuna **njhani**? (Magagane, 1998:44)

MMPFM-Se RVT1-Vusi XNHLK2-mi RKY-ri XRYMR-hi MKT-nga XXENDL-n'wi RENDL-pfuna **RVTS-njhani**?

Hi ku siyisisa xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku xi kumeka na xivumbeko xin'we, ku nga xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi nga toloveleka ku tirhisiwa eka Xitsonga. Xivulwa xi sungurile hi riviti **Vusi** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla, riviti **Vusi** ri paniwile swin'we na nsinya wa riendli **pfuna** lowu nga tirha tanihi hi riendli exivulweni. Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile tanihi xiendliwa leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**. Eka xiyimo lexi, rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva ndlela leyi Vusi tanihi nhlokomhaka ya xivulwa a nga ta pfuniwa hi yona ku ta va xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

171. Hi ngo twa n'wina ku mi sale **njhani** nkatanga? (Magagane, 1998:52)

XRYMR-Hi MKT-ngo RENDL-twa RSV2-n'wina RHLNG-ku XXENDL-mi RENDL-sale **RVTS-njhani** RVT1-nkatanga?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **njhani**, xi paluxa xivumbeko xa **NRX** tanihi xivumbeko lexi nga toloveleka na ku tirhisiwa ngopfu loko ku vumbiwa swivulwa eka Xitsonga. Risivinene **n'wina** eka xivulwa lexi ri tirhile ku paluxa nhlokomhaka ya xivulwa, nsinya wa riendli **sale** hi wona wu nga tirha tanihi riendli eka xivulwa lexi nga laha henhla, endzhaku ka ku andlariwa rito ro vutisa ra **njhani** ku andlariwile xiendliwa **nkatanga** leswi hetisisaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xa **NRX**.

172. Hi fanele ku tshama hansi hi vonisana leswaku hi ta yi nghena **njhani**. (Magagane, 1998:52)

XRYMR-Hi RENDL-fanele XTSHNTL15-ku RENDL-tshama RENG-hansi XRYMR-hi RENDL-vonisana RHLNG-leswaku XRYMR-hi MNKT-ta XNHLK9-yi RENDL-nghena **RVTS-njhani**.

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swa mune, ku nga xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**, xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **RX**, xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**, na xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **hi fanele** lexi nga vumbiwa hi nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xiaki xa riyimelariendli **hi** na riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **fanele** leswi paluxaka xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**. Xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **RX** xi paluxa hi xiphemu

xa **ku tshama hansi** laha ku nga na riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **tshama** na xiendliwa lexi hi xi vonaka hi rito **hansi** leswi hetisisaka xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **RX**. Xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa vumbirhi xa **NR** xi paluxa hi xiphemu xa **hi vonisana** lexi nga vumbiwa hi xiaki xa riyimelariendli **hi** na nsinya wa riendli **vonisana** leswi tiyisisaka xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR** lexi boxiweke. Xiphemu xa **hi ta yi nghena njhani** exivulweni xi paluxa xivumbeko xa **NRX**, ku hlanganile xiaki xa riyimelariendli **hi** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka, nsinya wa riendli **nghena** lowu nga tirha tanihi riendli, na rito ro vutisa ra **njhani** leri nga tirhisiwa tanihi xiendliwa.

173. Vana va ta dyondza **njhani** loko na mathicara va ri na miharihari yo tani?
(Magagane, 1998:52)

RVT2-Vana XNHLK2-va MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** RHLNG-loko
RHLNG-na RVT6-mathicara XNHLK2-va RKY-ri RHLNG-na RVT-miharihari
XXENDL-yo RBM-tani?

Xivulwa lexi laha henhla, xi paluxa swivumbeko swimbirhi swa **NRX** tanihi swivumbeko leswi tirhisiwaka no toloveleka eka Xitsonga ku tlula swivumbeko leswin'wana. Xivumbeko xa **NRX** xo sungula xi paluxa hi xiphemu xa **vana va ta dyondza njhani** exivulweni. Eka xiphemu lexi ku sungurile riviti **vana** leri nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **dyondza** lowu nga tirhisiwa tanihi riendli, ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **mathicara va ri na miharihari**. Xiphemu xa **mathicara va ri na miharihari** xi vumbiwile hi riviti **mathicara** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka ya xivulwa, ku landzerile riendli ro kayivela **ri** leri nga tirhisiwa tanihi riendli, ku hetelerile xiendliwa **miharihari** leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**.

174. Kasi n'wina mathicara mi tirha **njhani** na? (Magagane, 1998:53)

RHLNG-Kasi RSV2-n'wina RVT6-mathicara XNHLK6-mi RENDL-tirha **RVTS-njhani** XANTSH-na?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi paluxa xivumbeko xa **NRX** laha xi sunguleke hi ku paluxa nhlokomhaka **mathicara**, ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **tirha** ivi ku paluxiwa xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani**. Rito ro vutisa ra **njhani** i xiendliwa hikuva ndlela leyi mathicara va tirhaka hayona hi

yona yi paluxaka xiendliwa xa xivulwa, ndlela leyi mathicara va tirhaka hayona yi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

175. Se hi ta va pfuna **njhani** vana lava loko hi nga hlangani na vona? (Magagane, 1998:59)

MMPFM-Se XRYMR-hi MNKT-ta XNHLK2-va RENDL-pfuna **RVTS-njhani** RVT2-vana RSV2-lava RHLNG-loko XRYMR-hi MNNDZ-nga RENDL-hlangani RHLNG-na RSV2-vona?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **RXN** na xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **RXN** xi paluxa hi xiphemu xa **pfuna njhani vana**, ku nga nsinya wa riendli **pfuna** leri tirheke tanihi riendli, xiendliwa lexi paluxiwaka hi rito ro vutisa ra **njhani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa lama ndzavisiso lowu wu nga langutana na mona, ku hetelerile nhlokomhaka leyi nga yimela hi riviti **vana** leswi hetisisaka xivumbeko xa **RXN**. Xivumbeko lexi nga boxiwa xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **loko hi nga hlangana na vona** exivulweni. Xiphemu lexi xi paluxa nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xiaki xa riyimelariendli **hi**, nsinya wa riendli **hlangana** leri nga tirha tanihi riendli, ku hetelerile risivinene **vona** leri nga tirha tanihi xiendliwa.

176. Swi ta **njhani** ndzi tengisiwa hi n'wina ndzi nga mi onhela ntsena? (Magagane, 1998:60)

XNHLK8-Swi MNKT-ta **RVTS-njhani** XNHLK1-ndzi RENDL-tengisiwa XRYMR-hi RSV2-n'wina XNHLK1-ndzi MKT-nga XNHLK2-mi RENDL-onhela XPHM-ntsena?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumekile na rito ro vutisa ra **njhani**. Xivulwa lexi xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NRX** tanihi swivumbeko leswi tirhiswaka no toloveleka ngopfu eka Xitsonga. Xivumbeko xo sungula hi xi vona hi xiphemu xa **ndzi tengisiwa hi n'wina** exivulweni. Eka xiphemu lexi ku sungurile xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri paluxiwaka hi nsinya wa riendli **tengisiwa**, ku hetelerile risivinene **n'wina** ku yimela xiendliwa leswi paluxaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xa **NRX**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **ndzi nga mi onhela ntsena**. Xiphemu lexi nga longoloxiwa laha henhla xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga yimela nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri nga paluxiwa hi nsinya wa riendli

onhela exivulweni laha henhla, ku hetelerile risivinene **ntsena** leri paluxaka xiendliwa tanihi leswi ri nga yimela vanhu lava nga onheliwa.

4.2.2.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini

177. **Hikokwalaho ka yini** mi fanele ku va mi hi avanyisa? (Magagane, 1998:7)
RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-mi RENDL-fanele MTSHNTL15-ku XNHLK2-va XNHLK2-mi XRYMR-hi RENDL-avanyisa?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **XRN**. Xivumbeko xa **XRN** xi tolovelekile eka tin'wana tindzimi kambe eka Xitsonga a xi tolovelekangi. Xivulwa lexi xi sungurile hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** leri nga tirha tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi, ku landzerile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** exivulweni. Xivulwa xi hetelela hi nsinya wa riendli **avanyisa** ku hetisisa xivumbeko xa **XRN**.

178. **Hikokwalaho ka yini** a tshika xikolo xi huma? (Magagane, 1998:47)
RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-a RENDL-tshika RVT7-xikolo XXENDL-xi RENDL-huma?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **XRN** na xivumbeko xa **NR** xo ka xi nga hetisekangi. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa lama ndzavisiso wu ma lavisisaka, ri tirhile tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi. Ku landzerile riendli leri paluxiwaka hi nsinya wa riendli **tshika** exivulweni. ku hetelerile riviti **xikolo** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka ya xivulwa leswi hetisisaka xivumbeko xa **XRN**. Xivumbeko xa **NR** xi ti komba hi xiphemu xa **xi huma** exivulweni. Nhlokomhaka eka xiphemu lexi yi paluxa hi xitwananisi xa xiendliwa **xi** lexi nga pfumela ku tirha swin'we exivulweni na nsinya wa riendli **huma** leswi paluxaka xivumbeko xa **NR** xo ka xi nga hetisekangi.

179. **Hikokwalaho ka yini** Mbhalavurhena na yena a ri thicara a endla leswi? (Magagane, 1998:49)
RVTS-Hikokwalahokayini RVT1-Mbhalavurhena RHLNG-na RSV1-yena XNHLK1-a RKY-ri RVT5-thicara XNHLK1-a RENDL-endla RSV8-leswi?

Eka xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **XNR**. Xivumbeko xa **XNR** a xi tirhisiwa hi xitalo eka Xitsonga naswona a xi tolovelekangi. Xivulwa lexi xi sungurile hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** leri nga tirha tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi, ku landzerile nhlokomhaka **Mbhalavurhena** exivulweni. Nsinya wa riendli **endla** wu tirhile tanihi riendli ku hetisisa xivumbeko xa **XNR** lexi paluxiwaka hi xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

180. **Hikokwalaho ka yini** prinsipala a nga ti kwala, a ta vulavula na hina hinkwerhu? (Magagane, 1998:65)

RVTS-Hikokwalahokayini RVT1-prinsipala XNHLK1-a MNNDZ-nga RENDL-ti RENG-kwala, XNHLK1-a RPFNR-ta RENDL-vulavula RHLNG-na RSV2-hina RSV-hinkwerhu?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **XNR** na xivumbeko xa **NRX**. Xivulwa lexi xi sungurile hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri tirhile tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi, ku landzerile nhlokomhaka **prinsipala** ivi ku hetelela riyimelariendli **ti** ku paluxa xivumbeko xa **XNR** lexi hetisekeke. Xitwananisi xa nhlokomhaka **a** xi tirhile tanihi nhlokomhaka ku sungula xivumbeko xin'wana, ku landzerile riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **vulavula** exivulweni, risivinene **hina** ri tirhile tanihi xiendliwa exivulweni leswi tiyisisaka xivumbeko xa **NRX**.

181. **Hikokwalaho ka yini** masiku lawa u vuya loko tihuku ti ringa naswona u hubuta loko vurhonga byi tsuvuka, nhlikanhi hinkwawo u kwalomo? (Zwane, 1995:9)

RVTS-Hikokwalahokayini RVT6-masiku RSV6-lawa XNHLK1-u RENDL-vuya RHLNG-loko RVT10-tihuku XXENDL-ti RENDL-ringa RHLNG-naswona XNHLK1-u RENDL-hubuta RHLNG-loko RVT14-vurhonga XXENDL-byi RENDL-tsvuka, RENG-nhlikanhi RSV3-hinkwawo XNHLK1-u RENG-kwalomo?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na swiphemu swo hlaya leswi paluxaka swivumbeko swo hambanahambana. Swivumbeko swa **XNR**, **NR**, **NR**, **NR**, **XNR** swi kumeka na xivulwa lexi laha henhla. Xosungula, riendli ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi, ku landzerile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** exivulweni. Ku landzerile riendli leri tikombaka hi nsinya wa riendli **vuya** leswi hetisisaka xivumbeko

xo sungula xa **XNR**. Xavumbirhi, ku kumeka xivumbeko xa **NR** xo ka xi nga hetisekangi lexi paluxiwaka hi nhlokomhaka **tihuku** na nsinya wa riendli **ringa** exivulweni. Xavunharhu, hi tlhela hi kuma xivumbeko xa **NR** xo ka xi nga hetisekangi lexi paluxiwaka hi xiphemu xa **u hubuta** laha ku nga hlangana xitwananisi xa nhlokomhaka **u** na nsinya wa riendli **hubuta**. Xivumbeko xa **NR** xi tlhela xi vuya nakambe lexi paluxiwaka hi xiphemu xa **vurhonga byi tsuvuka** laha ku nga hlangana riviti **vurhonga** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka na nsinya wa riendli **tsuvuka**. Xohetelela, hi kuma xiphemu xa **nhlikanhi hinkwawo u kwalomo** lexi paluxaka xivumbeko xa **XNR**. Riviti **nhlikanhi** ri tirhile tanihi xiendliwa, ku landzerile xitwananisi xa nhlokomhaka **u** ivi ku hetelela riengeteri ra ndhawu **kwalomo** ku paluxa xivumbeko xa **XNR**.

182. **Hikokwalaho ka yini** mi nga ha vulavuli xitsotsi masiku lawa? (Zwane, 1995:12)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-mi MNNDZU-nga MNKYE-ha RENDL-vulavuli RVT7-xitsotsi RVT6-masiku RSV6-lawa?

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** i xivumbeko lexi nga toloveleka na ku tirhisiwa ngopfu eka Xitsonga loko ku vumbiwa swivulwa. Xivumbeko lexi exivulweni xi paluxiwa hi xiphemu xa **mi nga ha vulavula xitsotsi**, lexi nga na xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, nsinya wa riendli **vulavuli** wu tirhile tanihi riendli, xiendliwa xi paluxiwa hi riviti **xitsotsi** leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**.

183. **Hikokwalaho ka yini** va ku i mbhombhela kasi xi fana na leswin'wana? (Zwane, 1995:20)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-va RKY-ku XRYMR-i RVT9-mbhombhela RHLNG-kasi XNHLK7-xi RENDL-fana RHLNG-na RENG-leswin'wana?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **RN** na xivumbeko xa **NRX**. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile tanihi riendli eka xiyimo lexi. Ku landzerile nhlokomhaka **mbhombhela** leswi hetisisaka xivumbeko xa **RN**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **xi fana na leswin'wana**, laha ku nga na

xitwananisi xa nhlokomhaka **xi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **fana**, ku hetelerile riengeteri **leswin'wana** leri nga tirhisiwa tanihi xiendliwa. Riengeteri **leswin'wana** i xiendliwa hikuva switimela leswi fanaka na mbhombhela leswi nga siviwa hi riengeteri **leswin'wana** hi swona xiendliwa.

184. **Hikokwalaho ka yini** u nga yi u ya vutisa Pinki n'wini wa bindzu? (Zwane, 1995:26)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga RENDL-yi XNHLK1-u RYMR-ya RENDL-vutisa RVT1-Pinki RSV1-n'wini XNHLK1-wa RVT5-bindzu?

Eka xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **XNR** na xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **XNR** a xi tirhisiwi hi xitalo eka Xitsonga naswona a xi tolovelekangi. Xivulwa lexi xi sungurile hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** leri nga tirha tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi hikuva leswi endlaka nhlokomhaka ya xivulwa yi nga ya ku ya vutisa hi swona i xiendliwa leswi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Ku landzerile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** exivulweni ivi ku hetelela nsinya wa riendli **vutisa** leswi hetisisaka xivumbeko xo sungula xa **XNR**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **u ya vutisa Pinki** exivulweni, laha ku nga hlangana xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, ku landzela nsinya wa riendli **vutisa**, ku hetelerile xiendliwa **Pinki** leswi tiyisisaka xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xa **NRX**.

185. **Hikokwalaho ka yini** u nga vulavuli kahle Mamayila? (Zwane, 1995:34)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga RENDL-vulavuli RENG-kahle RVT1-Mamayila?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na xivumbeko xin'we, ku nga xivumbeko xa **XRN**. Xivulwa lexi xi sungurile hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi, hi vula leswaku i xiendliwa hikuva leswi endlaka **Mamayila** tanihi nhlokomhaka ya xivulwa a nga vulavula kahle hi swona xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Ku landzerile nsinya wa riendli **vulavula** lowu nga tirhisiwa tanihi riendli exivulweni. ku hetelerile riviti **Mamayila** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka ya

xivulwa, leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa xivumbeko xa **XRN** lexi nga boxiwa laha henhla.

186. **Hikokwalaho ka yini** u langutela nhlamulo eka xivutiso lexi u nga xi vutisangiki ke? (Zwane, 1994:5)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u RENDL-langutela RVT9-nhlamulo XVNDH-eka RVT7-xivutiso RSV7-lexi XNHLK1-u MNNDZ-nga XNHLK7-xi RENDL-vutisangiki XANTSH-ke?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na swiphemu leswi paluxaka swivumbeko swo hambana. Swivumbeko swa **NRX**, na **XNR** swi kumeka na xivulwa lexi laha henhla. Xosungula, rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini ri kumeka na xivumbeko xa NRX** lexi paluxaka hi xiphemu xa **u langutela nhlamulo** exivulweni. Eka xiphemu lexi, ku sungurile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, ku landzerile nsinya wa riendli **langutela** tanihi riendli exivulweni, ku hetelerile riviti **nhlamulo** tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **XNR** xi paluxa hi xiphemu xa **xivutiso lexi u nga xi vutisangiki** exivulweni. Eka xiphemu lexi, ku hlanganile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi riviti **xivutiso**, ku landzerile xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka ya xivulwa, ku hetelerile nsinya wa riendli **vutisangiki** lowu nga tirha tanihi xiendliwa leswi hetisisaka xivumbeko xa **XNR**.

187. **Hikokwalaho ka yini** u nga ndzi pfuxangi khale? (Zwane, 1994:56)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga XNHLK1-ndzi RENDL-pfuxangi RENG-khale?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, xi kumeka na xivumbeko xo hetiseka xa **NRX** tanihi xivumbeko xo toloveleka na ku tirhisiwa ngopfu eka Xitsonga ku tlula swivumbeko leswin'wana. Xivulwa lexi xi sungurile hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ivi ku landzela xiphemu xa **u nga ndzi pfuxangi khale** lexi paluxaka xivumbeko xa **NRX**. Eka xiphemu lexi, hi kuma nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **pfuxangi** exivulweni, ku hetelerile

riengeteri ra nkarhi **khale** leri nga tirha tanihi xiendliwa ku hetisisa xivumbeko lexi nga boxiwa xa **NRX**.

188. **Hikokwalaho ka yini** hi fanele ku cinca leswi a hi va hloniphisa swona khale hi teka leswi swintshwa naa? (Ndlovu, 2008:29)

RVTS-Hikokwalahokayini XRYMR-hi RENDL-fanele XTSHNTL15-ku RENDL-cinca RSV8-leswi MNKH-a XRYMR-hi XNHLK2-va RENDL-hloniphisa RSV-swona RENG-khale XRYMR-hi RENDL-teka RSV7-leswi RHLW-swintshwa XANTSH-naa?

Hi ku langutisa xivulwa lexi kumekeke na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** laha henhla xi paluxa swivumbeko swinharhu, ku nga swivumbeko swo hetiseka swa **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **hi fanele ku cinca leswi**, ku hlanganile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi riyimelariendli **hi**, riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **cinca**, risivikomba ra ndhawu yo sungula **leswi** ri tirhile tanihi xiendliwa leswi hetisisaka xivumbeko xo sungula xa **NRX**. Xivumbeko xa vumbirhi xi paluxa hi xiphemu xa **a hi va hloniphisa swona** exivulweni, eka xiphemu lexi hi kuma nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xiaki xa riyimelariendli **hi**, ku landzerile nsinya wa riendli **hloniphisa** leri nga tirha tanihi riendli, ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi risivinene **swona** exivulweni leswi paluxaka xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX**. Xivumbeko xo hetelela xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **hi teka leswi swintshwa**, riyimelariendli **hi** ri tirhile tanihi nhlokomhaka, nsinya wa riendli **teka** wu paluxa riendli exivulweni, rihlawuri **swintshwa** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**.

189. **Hikokwalaho ka yini** u tiva timhaka to loya xihlangi ndzina u na xiloyiloyi. (Ndlovu, 2008:46)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u RENDL-tiva RVT10-timhaka XXENDL-to RENDL-loya RVT7-xihlangi RGNDZ-ndzina XNHLK1-u RHLNG-na RVT7-xiloyiloyi.

Xivulwa lexi nga laha henhla xi sungula hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Endzhaku ka ku andlariwa ka rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, ku landzerile xiphemu xa **u tiva timhaka** lexi paluxaka xivumbeko xa **NRX**. Xiphemu lexi nga

boxiwa laha henhla, xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi paluxaka nhlokomhaka ya xivulwa, ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **tiva**, ku hetelerile riviti **timhaka** leri nga tirha tanihi xiendliwa leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**. Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi tlhela hi kuma xiphemu xa **xihlangi ndzina u na xiloyiloyi** lexi nga yimela xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**. Riviti **xihlangi** ri tirhile tanihi nhlokomhaka ya xivulwa laha hi tlhelaka hi vona xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga tirha ku twananisa nhlokomhaka ya xivulwa ku nga xihlangi, ku hetelerile nsinya wa riendli **xiloyiloyi** lowu nga tirha tanihi riendli exivulweni leswi paluxaka xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**.

190. **Hikokwalaho ka yini** xi nga ndzi khomangi leswi a ndzi vabya xana? (Ndlovu, 2008:56)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK7-xi MNNDZ-nga XNHLK1-ndzi RENDL-khomangi RSV8-leswi MNKH-a XNHLK1-ndzi RENDL-vabya XANTSH-xana?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **XNR** na xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**. Xosungula, rito **xi** ri tirhile tanihi xiendliwa tanihi leswi ri nga yimela vito ra nchumu lowu a wu fanele wu khomile munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka, ku landzerile xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku hetelerile riendli leri nga yimela hi nsinya wa riendli **khomangi** leswi hetisisaka xivumbeko lexi nga boxiwa xa **XNR**. Xivumbeko xa vumbirhi xo ka xi nga hetisekangi xa **NR** xi paluxa hi xiphemu xa **a ndzi vabya** exivulweni, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka ivi ku hetelela riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **vabya** leswi hetisisaka xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**.

191. **Hikokwalaho ka yini** namuntlha ndzi phameriwa tinyama to tala ku ri hi ku masiku lama man'wanyana va ndzi nyika ricondzo kumbe marhumbu? (Ndlovu, 2008:59)

RVTS-Hikokwalahokayini RENG-namuntlha XNHLK1-ndzi RENDL-phameriwa RVT10-tinyama XXENDL-to RENDL-tala RHLNG-ku ri RHLNG-hi ku RVT6-masiku RSV6-lama RHLW-man'wanyana XXENDL-va XNHLK1-ndzi RENDL-nyika RVT11-ricondzo RHLNG-kumbe RVT6-marhumbu?

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri kumekile na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga swivumbeko swa **NRX**. Xivumbeko xo sungula xi paluxiwa hi xiphemu xa **namuntlha ndzi phameriwa tinyama** exivulweni, ku hlanganile xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **phameriwa** lowu nga yimela riendli, ku hetelerile riviti **tinyama** leri nga eka vunyingi ku yimela xiendliwa exivulweni leswi hetisisaka xivumbeko xo sungula xa **NRX**. Xiphemu xa **va ndzi nyika ricondzo kumbe marhumbu** hi xona xi paluxaka xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** eka xivulwa lexi nga laha henhla, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi tirhisiwile tanihi nhlokomhaka, nsinya wa riendli **nyika** hi wona wu nga tirha tanihi riendli eka xiphemu lexi, xiphemu lexi xi kumeka na swiendliwa swimbirhi ku nga **ricondzo** na **marhumbu** leswi paluxaka xivumbeko xa **NRX** lexi nga boxiwa laha henhla.

4.2.2.7. Swivulwa leswi nga na marito mo vutisa mambirhimbirhi

192. U tshama **kwihi** naswona na **mani**? (Magagane, 1998:3)

XNHLK1-U RENDL-tshama **RVTS-kwihi** RHLNG-naswona RHLNG-na **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na xivumbeko xo hetiseka xa **NRX**. Xivumbeko lexi nga boxiwa laha henhla xi paluxiwa hi xiphemu xa **u tshama kwihi** exivulweni, laha hi kumaka nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, riendli leri paluxiwaka hi nsinya wa riendli **tshama**, na xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihi**. Rito ro vutisa ra **kwihi** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva ndhawu leyi nhlokomhaka ya xivulwa a tshamaka kona hi xona xiendliwa lexi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **kwihi** exivulweni. Eka xivulwa lexi, hi nga tlhela hi vula leswaku rito ro vutisa ra **mani** na rona ri tirhisiwile ku yimela xiendliwa lexi kongomisaka eka munhu, munhu loyi nhlokomhaka ya xivulwa a tshamaka na yena u tirhisiwile tanihi xiendliwa kambe a nga boxiwangi erivaleni kambe exivulweni u siviwile hi rito ro vutisa ra **mani**.

193. Leswaku ku sweke **mani** naswona u **njhani** musweki a wu na mhaka na swona. (Zwane, 1995:9)

RHLNG-Leswaku XTSHNTL15-ku RENDL-sweke **RVTS-mani** RHLNG-naswona XNHLK1-u **RVTS-njhani** RVT1-musweki MNNDZ-a XNHLK1-wu RHLNG-na RVT9-mhaka RHLNG-na RSV8-swona.

Hi ku langutisa xivulwa lexi kumekeke na rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **njhani** lexi nga laha henhla, xi paluxa swivumbeko swa **RX**, **NRX**, na **NRX**. Xivumbeko xo sungula xi paluxiwa hi xiphemu xa **ku sweke mani** lexi nga vumbiwa hi riendlikulu **ku sweke** leri nga tirha tanihi riendli ivi ku landzela rito ro vutisa ra **mani** leri nga tirha tanihi xiendliwa. Rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva loyi a nga sweka leswi ku vulavuriwaka hi swona hi yena xiendliwa loyi a nga yimeriwa hi rito leri ro vutisa exivulweni. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **u njhani musweki**. Eka xiphemu lexi, hi kuma nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, riendli leri nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani**, ku hetelerile xiendliwa **musweki** leswi tiyisisaka xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xo hetelela xa **NRX**, xi paluxiwa hi xiphemu xa **a wu na mhaka na swona** exivulweni. Eka xiphemu lexi, hi kuma xitwananisi xa nhlokomhaka **a** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **mhaka**, ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi risivinene **swona** exivulweni.

194. Xana u ta twa loko swi lo **yini**, naswona **rini**? (Zwane, 1994:19)

XANTSH-Xana XNHLK1-u MNKT-ta RENDL-twa RHLNG-loko XXENDL-swi RKY-lo **RVTS-yini**, RHLNG-naswona **RVTS-rini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi sungula hi xiphemu lexi paluxaka xivumbeko xa **NRX** xo hetiseka no toloveleka eka Xitsonga, xivumbeko lexi xi paluxiwa hi xiphemu xa **u ta twa loko swi lo yini**. Eka xiphemu lexi, ku sungurile nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, ku landzerile riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **twa**, ku hetelerile rito ro vutisa ra **yini** leri nga tirhisiwa tanihi xiendliwa. Rito ro vutisa ra **yini** eka xiyimo lexi ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva leswi faneleke ku endlaka leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a kota ku twa hi swona xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni. Hi tlhela hi kuma rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi, rito leri ri paluxa xiendliwa xin'wana eka xivulwa lexi hikuva siku leri munhu loyi xivulwa xi kongomisaka eka yena a nga ta twa hi rona ku ta va xiendliwa lexi eka nkarhi wa sweswi xi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **rini**.

195. U lava ku yingisa **mani** wa **kwihhi**? (Zwane, 1994:19)

XNHLK1-U RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-yingisa **RVTS-mani**
XNHLK3-wa **RVTS-kwihhi**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swa **NR** na **RNX**. Xosungula, xitwananisi xa nhlokomhaka **u** xi tirhile tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **lava** leswi hetisisaka xivumbeko xo sungula xa **NR**. Xa vumbirhi, nsinya wa riendli **yingisa** wu tirhile tanihi riendli, rito ro vutisa ra **mani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri tirhile tanihi nhlokomhaka. . Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi, i xiendliwa hikuva ndhawu leyi nga pfariwa hi rito ro vutisa ra **kwihhi** hi yona leyi nga xiendliwa xa xiphemu lexi nga boxiwa laha henhla naswona leswi swi paluxa xivumbeko xa **RNX**.

196. Hi wena **mani** nakona u lava **yini**? (Zwane, 1994: 46)

XRYMR-Hi RSV1-wena **RVTS-mani** RHLNG-nakona XNHLK1-u RENDL-lava
RVTS-yini?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xa **NR** na xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **NR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **hi wena mani** laha ku nga na risivinene **wena** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka na riendli leri nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** ku hetisisa xivumbeko xa **NR**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **u lava yini** exivulweni, laha ku nga nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, riendli leri paluxiwaka hi nsinya wa riendli **lava**, ku hetelerile xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini**. Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **yini** i xiendliwa hikuva leswi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a lavaka swona hi swona swilo sweswo xiendliwa kambe exivulweni swi siviwile hi rito ro vutisa ra **yini**.

197. Mina na leswo hi maxaka loko swi te **yini** ndzi nge mi byeli, ndzi lo twa leswaku i sesi wa mina kambe a ndzi vutisangi leswaku swi te **njhani** leswaku i sesi wa mina. (Ndlovu, 2008:18)

RSV1-Mina RHLNG-na RSV8-leswo XRYMR-hi RVT6-maxaka RHLNG-loko
XXENDL-swi RPFNR-te **RVTS-yini** XNHLK1-ndzi MNNDZ-nge XNHLK2-mi
RENDL-byeli, XNHLK1-ndzi RPFNR-lo RENDL-twa RHLNG-leswaku XRYMR-i
RVT1-sesi XXENDL-wa RSV1-mina RHLNG-kambe MNNDZ-a XNHLK1-ndzi

RENDL-vutisangi RHLNG-leswaku XNHLK8-swi RENDL-te **RVTS-njhani**
RHLNG-leswaku XRYMR-i RVT1-sesi XXENDL-wa RSV1-mina.

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swa ntlhanu swo hetiseka na swo ka swi nga hetisekangi swo hambanahambana, ku nga **NXR, NR, NRX, NRX**, na **XN**. Xivumbeko xo sungula xa **NXR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **mina na leswo hi maxaka loko swi te yini**, xiphemu lexi xi sungurile hi risivinene **mina** leri nga tirha tanihi nhlokomhaka, ku landzerile xiendliwa **maxaka** ivi ku hetelela rito ro vutisa ra **yini** leri nga teka xiphemu xa riendli ku hetisisa xivumbeko xa **NXR**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **ndzi nge mi byeli**, xi sungurile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka, ku landzerile nsinya wa riendli **byeli** leswi hetisisaka xivumbeko xa **NR**. Xivumbeko xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa ndzi lo twa leswaku **i sesi wa mina**, laha ku nga hlangana xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli twa na xiendliwa **sesi** leswi paluxaka xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **a ndzi vutisangi leswaku swi te njhani**. Xiphemu lexi xi vumbiwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, nsinya wa riendli **vutisangi** ivi ku hetelela xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi erivaleni lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani** exivulweni leswi hetisisaka xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xo hetelela xa **XN** xi paluxiwa hi xiphemu xa **i sesi wa mina**, xiphemu lexi xi vumbiwile hi xiendliwa **sesi** na risivinene **mina** leri nga tirha ku yimela nhlokomhaka.

198. Hi ka papa leswi ndzi swi vonaka onge i vanhu va rihlaza na vo tshwuka i va **mani** naswona va tirha **yini**? (Ndlovu, 2008:20)

XRYMR-Hi MDZM-ka RVT1-papa RSV8-leswi XNHLK1-ndzi XXENDL-swi
RENDL-vonaka XXHL-ongwe XRYMR-i RVT2-vanhu XXENDL-va RVT5-rihlaza
RHLNG-na XXENDL-vo RFW-tshwuka XRYMR-i XXENDL-va **RVTS-mani**
RHLNG-naswona XXENDL-va RENDL-tirha **RVTS-yini**?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **yini** laha henhla, xi paluxa swivumbeko swimbirhi swa **NRX** na xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**. Xivumbeko xo sungula xa **NRX** exivulweni xi paluxiwa hi xiphemu xa **hi ka papa leswi ndzi swi vonaka onge i vanhu va rihlaza na vo tshwuka**, ku na nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi riviti **papa**, riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **vonaka**, ku hetelerile swiendliwa swimbirhi ku nga **vanhu va rihlaza** na **vo tshwuka** leswi hetisisaka xivumbeko xo sungula xa **NRX**. Xivumbeko

xa vumbirhi xo ka xi nga hetisekangi xa **NR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **i vamani** lexi nga vumbiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **va** na rito ro vutisa ra **mani** leri nga tirhisiwa tanihi riendli. Xivumbeko xo hetelela xa **NRX** xi paluxa hi xiphemu xa **va tirha yini** exivulweni, laha ku nga hlangana xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, ku landzerile nsinya wa riendli **tirha** lowu nga tirha tanihi riendli, ku hetelerile rito ro vutisa ra **yini** leri nga tirha tanihi xiendliwa. Ntirho lowu vanhu lava va nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka eka xivulwahava lexi xa riendli hi wona xiendliwa kambe a wu boxiwangi erivaleni eka xivulwa lexi kambe wu yimeriwile hi rito ro vutisa ra **yini**.

199. U ri **yini** wena Khegu, a wu hloniphi, kasi u n'wana wa **njhani** wena? (Ndlovu, 2008:28)

XNHLK1-U RKY-ri **RVTS-yini** RSV1-wena RVT1-Khegu, MNNDZ-a XXENDL-wu RENDL-hloniphi, RHLNG-kasi XXENDL-u RVT1-n'wana XXENDL-wa **RVTS-njhani** RSV1-wena?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi sungula hi xiphemu xa **u ri yini wena Khegu** lexi paluxaka xivumbeko xa **NR**, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga yimela nhlokomhaka laha hi tlhela hi vona ku boxiwa riviti ra nhlokomhaka ndzhaku ku nga **Khegu**, ku landzerile rito ro vutisa ra **yini**. Hi tlhela hi kuma xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR** lexi paluxaka hi xiphemu xa **a wu hloniphi**, laha ku nga hlangana nhlokomhaka leyi paluxiwaka hi mofimi ya nandzulo **a**, riendli leri paluxiwaka hi nsinya wa riendli **hloniphi** leswi tiyisisaka xivumbeko xa **NR**. Xohetelela, hi tlhela hi kuma xivumbeko xa **NXR** lexi nga yimeriwa hi xiphemu xa **u n'wana wa njhani wena** exivulweni, ku nga xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, xiendliwa **n'wana**, na riendli leri nga yimeriwa hirito ro vutisa ra **njhani**.

200. Mi ndzi vutisela **yini** ku ri hi ku ma swi tiva leswaku va yile **kwihhi** xana? (Ndlovu, 2008:55)

XXENDL-Mi XNHLK1-ndzi RENDL-vutisela **RVTS-yini** RHLNG-ku ri hi ku XXENDL-ma RPFNR-swi RENDL-tiva RHLNG-leswaku XXENDL-va RENDL-yile **RVTS-kwihhi** XANTSH-xana?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi kumeka na swivumbeko swinharhu, ku nga xivumbeko xa **NRX**, xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NR**, na xivumbeko xa **NRX** nakambe. Xivumbeko xo sungula xa **NRX** xi yimeriwile hi xiphemu xa **mi ndzi vutisela yini**

exivulweni laha ku nga na nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **vutisela**, ku hetelela rito ro vutisa ra **yini**. Xivumbeko xa vumbirhi xo ka xi nga hetisekangi xa **NR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **ku ri hi ku ma swi tiva** lexi nga vumbiwa hi nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi risivinene **ma** na nsinya wa riendli **tiva**. Xivumbeko xo hetelela xa **NRX** xona xi yimeriwile hi xiphemu xa **va yile kwihi** exivulweni, ku nga nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, riendli leri hi ri vonaka hi nsinya wa riendli **yile**, ku hetelerile xiendliwa lexi paluxiwaka hi rito ro vutisa ra **kwihi**.

201. Boxani, ndzi n'wana **mani** mina, ndzi wa le **kwihi** mina? (Ndlovu, 2008:77)

RENDL-Boxani, XNHLK1-ndzi RVT1-n'wana **RVTS-mani** RSV1-mina, XNHLK1-ndzi XNHLK1-wa RSV-le **RVTS-kwihi** RSV1-mina?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumeka na xivumbeko xa **NXR** na xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa **NX**. Xivumbeko xo sungula xa **NXR** xi paluxiwa hi xiphemu xa **ndzi n'wana mani** exivulweni. Xiphemu lexi nga boxiwa laha henhla, xi vumbiwile hi nhlokomhaka leyi paluxiwaka hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, ku landzerile xiendliwa lexi hi xi vonaka hi riviti **n'wana**, ku hetelerile riendli leri nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu. Xivumbeko xa vumbirhi xo ka xi nga hetisekangi xa **NX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **ndzi wa le kwihi** exivulweni. Eka xivumbeko lexi, hi kuma nhlokomhaka leyi nga paluxiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, ivi ku hetelela xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihi**. Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **kwihi** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva ndhawu leyi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a humaka eka yona yo ka yi nga boxiwangi erivaleni hi yona xiendliwa naswona exivulweni yi siviwile hi rito leri ro vutisa ra **kwihi**.

202. Wo ndzi byela leswaku i swa ka **mani**, mina ndzi ta vona leswaku ndzi endla **yini** hi swona. (Ndlovu, 2008:101)

XXENDL-Wo XNHLK1-ndzi RENDL-byela RHLNG-leswaku XRYMR-i XXENDL-swa XMFw-ka **RVTS-mani**, RSV1-mina XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-vona RHLNG-leswaku XNHLK1-ndzi RENDL-endla **RVTS-yini** XRYMR-hi RSV8-swona.

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla xi kumeka na swivumbeko swimbirhi swo fana, ku nga xivumbeko xa **NRX**. Xivumbeko xo sungula xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **wo ndzi byela leswaku i swa ka mani** laha ku nga na xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga tirha tanihi nhlokomhaka na riendli leri nga yimeriwa hi nsinya wa riendli **byela**, ku hetelerile xiendliwa lexi paluxiwaka hi rito ro vutisa ra **mani**. Xivumbeko xa vumbirhi xa **NRX** xi paluxiwa hi xiphemu xa **mina ndzi ta vona leswaku ndzi endla yini hi swona** exivulweni. Hi ku landza xiphemu lexi nga laha henhla, hi kuma nhlokomhaka leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**, ku landzerile riendli leri paluxiwaka hi nsinya wa riendli **endla**, ku hetelerile xiendliwa lexi nga siviwa hi risivinene **swona** exivulweni.

4.2.2.8. Nkatsakanyo wa vulongoloxamarito eka swivulwa leswi kumekeke na marito mo vutisa

Loko swi ta eka eka vulongoloxamarito eka swivulwa leswi kumekeke na marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku marito mo vutisa ma **rini, mani, yini, kwihhi, njhani**, na **hikokwalahokayini** ma swi kota ku kumeka emasungulweni, exikarhi na le makumu ka swivulwa. Xin'wana lexi hi nga xi kuma eka vulongoloxamarito hi ku landza swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa lama nga boxiwa laha henhla, hi kumile leswaku marito mo vutisa ma kumeka na swivumbeko leswi landzelaka: swivumbeko swo hetiseka swa **RNX, NRX, XNR, NXR, RXN, XRN**, na **RNX**, na swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa **NR, XN, NX, RX**, na **RN**.

4.2.3. Michumu leyi talaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa

Eka Xitsonga loko swivulwa swi vumbiwa, swi nga kumeka na michumu yo hambanahambana leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka kumbe swiendliwa. Michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka yi katsa michumu yo hanya na leyi nga hanyiki. Eka michumu yo hanya hi nga kuma leswi katsaka vanhu, swifuwo, swimilana loko eka michumu leyi nga hanyiki hi nga kuma michumu leyi katsaka timovha, tindlu, swakudya, swiambalo, mitlango, sweswosweswo. Hi ku langutisa michumu leyi nga tirhaka tanihi swiendliwa, hinkwaswo leswi nga boxiwa laha henhla leswi nga kotaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka, swi nga tlhela swi kota ku tirha tanihi swiendliwa hi ku

landza riendli leri nga tirha eka xivulwa xexo leswaku ri hlawula ku tirha na yini. Loko xivulwa xi ri na riendli ro tanihi **ku dlaya**, michumu hinkwayo leyi hanyaka hambiloko ku ri yin'wana ya michumu leyi nga hanyiki yi nga swi kota ku tirhisiwa tanihi swiendliwa. Loko swi ta eka timhaka ta swiendliwa eswivulweni, hi lawuriwa hi riendli exivulweni leswaku ri hlawula yini ku panana na xona exivulweni tanihi xiendliwa xa kona. Tindzimana leti nga laha hansi ti hlamusela mhaka leyi hi ku tirhisa swivulwa leswi tsavuriweke kusuka eka matsalwa mo hambanahambana ma mitlango na ma vutlhokovetseri ma Xitsonga.

4.2.3.1. Rito ro vutisa ra mani

203. U ngenisiwa hi **mani** xikolo? (Magagane, 1998:2)

XNHLK1-U RENDL-nghenisiwa XRYMR-hi **RVTS-mani** RVT7-xikolo?

Rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**. Xitwananisi lexi xa nhlokomhaka xi kongomisa eka munhu loyi a ngenisaka munhu loyi xivulwa xi vulavulaka hi yena xikolo. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa **xikolo** exivulweni. Riviti **xikolo** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva hi ku landza mongo wa xivulwa xikolo hi xona xi ngeniwaka hi munhu loyi a tirhisiweke tanihi nhlokomhaka exivulweni.

204. *Comrades*, mina ndzi lava mi ndzi hundzisa la, kasi sweswi hi lwa na **mani**? (Magagane, 1998:4)

RVT6-Comrades, RSV1-mina XNHLK1-ndzi RENDL-lava XXENDL-mi XNHLK1-ndzi RENDL-hundzisa RSV17-la, RHLNG-kasi RENG-sweswi XRYMR-hi RENDL-lwa RHLNG-na **RVTS-mani**?

Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi paluxiwa hi riviti **Comrades** leri nga eka vunyingi ku tiyisisa ku tala ka vanhu lava nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Xiendliwa lexi rito ro vutisa ra **mani**

ri nga hlawula ku tirha na xona eka xivulwa lexi nga laha henhla a xi boxiwangi erivaleni kambe xi kona exivulweni. Rito ro vutisa ra **mani** exivulweni ri tirhile ku siva vanhu lava ku lwiwaka na vona hi ku landza mongo wa xivulwa, vanhu lava vo ka va nga boxiwangiki erivaleni hi vona xiendliwa hikuva hi vona va lwaka na nhlokomhaka ya xivulwa.

205. N'wina vana va xikolo ma hमारisa, leswi xihlawuhlawu hi nga xi hlula se hi lwa na **mani**? (Magagane, 1998:26)

RSV2-N'wina RVT2-vana XNHLK2-va RVT7-xikolo XNHLK-ma RENDL-hमारisa, RSV8-leswi RVT7-xihlawuhlawu XRYMR-hi MKT-nga XXENDL-xi RENDL-hlula MMPFM-se XRYMR-hi RENDL-lwa RHLNG-na **RVTS-mani**?

Hi ku hlela xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku tirhisa vanhu tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xiphemu xa **vana va xikolo** eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi xona xi paluxaka nhlokomhaka ya xivulwa. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi, ri hlawurile ku tirha swin'we na swiendliwa swimbirhi exivulweni. Xosungula, riviti **xihlawuhlawu** i xiendliwa xo sungula lexi nga hluriwa hi vana va xikolo lava xivulwa xi vulavulaka hi vona. Xiendliwa xa vumbirhi a xi boxiwangi erivaleni kambe exivulweni xi siviwile hi rito ro vutisa ra **mani** Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva vanhu lava vana va xikolo va lwaka na vona va nga siviwa hi rito ro vutisa ra **mani** i nchumu wa vumbirhi lowu va lavaka ku wu hlula tanihi leswi xihlawuhlawu va nga xi hlula khale.

206. Namuntlha a hi fanele hi ri etitlilasini, i **mani** loyi a boheke leswaku hi va na *mass meeting* hi nkarhi wa xikolo? (Magagane, 1998:40)

RENG-Namuntlha MNNDZ-a XNHLK2-hi RENDL-fanele XNHLK2-hi RPFNR-ri RVT9-etlilasini, XRPFNR-i **RVTS-mani** RSV1-loyi XNHLK1-a RENDL-boheke RHLNG-leswaku XNHLK2-hi RPFNR-va RHLNG-na RVT9-mass meeting XRYMR-hi RENG-nkarhi XNHLK3-wa RVT7-xikolo.

Mofimi ya nandzulo a leyi nga paniwa swin'we na xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** swi paluxa leswaku rito ro vutisa ra **mani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku tirha swin'we na swiendliwa swimbirhi exivulweni. Xiendliwa xo sungula i **titlilasi** leti exivulweni ti nga yimeriwa hi rito etitlilasini leri nga

yisiwa eka vundhawu. Xiendliwa xa vumbirhi exivulweni i **mass meeting** lowu nga khomiwa hi nkarhi wa xikolo hi ku landza nhlamuselo ya xivulwa.

207. Mbhalavurhena hi yena a nga khoma xikolo lexi hi Maths, kutani loko a famba Maths wu ta sala wu dyondzisa hi **mani**? (Magagane, 1998:73)

RVT1-Mbhalavurhena XRYMR-hi RSV1-yena XNHLK1-a XKT-nga RENDL-khoma RVT7-xikolo RSV7-lexi XRYMR-hi RVT3-maths, RHLNG-kutani RHLNG-loko XNHLK1-a RENDL-famba RVT3-maths XXENDL-wu MNKT-ta RENDL-sala XXENDL-wu RENDL-dyondzisa XRYMR-hi **RVTS-mani**?

Rito ro vutisa ra **mani** hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Riviti **Mbhalavurhena** ri pfumerile ku tirha tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi, ri hlawula dyondzo ya tinhlayo **maths** tanihi xiendliwa exivulweni. Dyondzo ya tinhlayo **maths** yi tirhile tanihi xiendliwa hikuva hi ku landza mongo wa xivulwa dyondzo leyi ya tinhlayo hi yona yi dyondzisiwaka hi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka exivulweni.

208. Naswona kumbe muxavi wa swakudya wa vabya u ta swi byela hi **mani**? (Zwane, 1995:10)

RHLNG-Naswona RHLNG-kumbe RVT1-muxavi XNHLK3-wa RVT8-swakudya XNHLK3-wa RENDL-vabya XNHLK1-u RPFNR-ta XXENDL-swi RENDL-byela XRYMR-hi **RVTS-mani**?

Rito ro vutisa ra **mani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi riviti **muxavi**, rito **muxavi** ri kongomisa eka munhu loyi a xavelaka munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena exivulweni swakudya. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa **swakudya** exivulweni. Riviti **swakudya** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva hi ku landza mongo wa xivulwa swakudya hi swona swi xaviwaka hi munhu loyi a tirhisiweke tanihi nhlokomhaka exivulweni.

209. Xana mi lerisile hi **mani** laha kaya ka mina? (Zwane, 1995:23)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RENDL-lerisile XRYMR-hi **RVTS-mani** RSV17-laha RVT5-kaya XMFw-ka RSV1-mina?

Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi paluxiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** leri nga tirha ku paluxa vanhu lava nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Xiendliwa lexi rito ro vutisa ra **mani** ri nga hlawula ku tirha na xona eka xivulwa lexi nga laha henhla a xi boxiwangi erivaleni kambe xi kona exivulweni. Rito ro vutisa ra **mani** exivulweni ri tirhile ku siva munhu loyi a nga lerisa vanhu lava va nga ya ekaya ka munhu loyi xivulwa xi vulavulaka hi yena hi ku landza mongo wa xivulwa, munhu loyi wo ka a nga boxiwangiki erivaleni hi yena xiendliwa hikuva hi yena loyi a endleke leswaku ku va na swo karhi leswi endliwaka exivulweni.

210. Xana mi vulavula na **mani** ka tata wa Madyisambitsi? (Zwane, 1994:4)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RENDL-vulavula RHLNG-na **RVTS-mani** RHLM-ka RVT1-tata XNHLK1-wa RVT1-Madyisambitsi?

Hi ku hlela xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku tirhisa munhu tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xiphemu xa **tata wa Madyisambitsi** eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi xona xi paluxaka nhlokomhaka ya xivulwa. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi, ri hlawurile ku tirha swin'we na xiendliwa xa munhu exivulweni. Xiendliwa a xi boxiwangi erivaleni kambe exivulweni xi siviwile hi rito ro vutisa ra **mani**. Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva munhu loyi tatana wa Madyisambitsi a vulavulaka na yena u siviwile hi rito ro vutisa ra **mani**.

211. Xana mi ri i **mani** mbhongolo ya n'wina a nga ta tshamela ku mi pfuxa ke? (Zwane, 1994:6)

XANTSH-Xana XNHLK2-mi RPFNR-ri XRYMR-i **RVTS-mani** RVT9-mbhongolo XMFV-ya RSV2-n'wina XXENDL-a MKT-nga MNKT-ta RENDL-tshamela XTSHM-ku XXENDL-mi RENDL-pfuxa XANTSH-ke?

Xitwananisi xa nhlokomhaka **ya** xi paluxa leswaku rito ro vutisa ra **mani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa lexi kongomisaka eka munhu lexi xo ka xi nga boxiwangi erivaleni eka xivulwa lexi. Rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi hikuva

munhu loyi a nga siviwa hi rito ro vutisa ra **mani** hi yena loyi a endlaka leswi xivulwa xi vulavulaka hi swona ku nga ku pfuxa vanhu lava nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka exivulweni.

212. Se a yi ri nhlengeletano ya ku hlengela **mani**? (Zwane, 1994:7)

MTLHMPF-Se MNKH-a XNHLK9-yi RPFNR-ri RVT9-nhlengeletano XXENDL-ya MTSHM-ku RENDLI-hlengela **RVTS-mani**?

Rito ro vutisa ra **mani** hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka nchumu lowu nga hanyiki. Riviti **nhlengletano** ri pfumerile ku tirha tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi, ri tirhisiwile tanihi xiendliwa exivulweni. Munhu loyi va n'wi hlengelaka hi ku landza mongo wa xivulwa lexi, hi yena xiendliwa kambe a nga boxiwangi erivaleni laha a nga yimeriwa hi riendli ro vutisa ra **mani** exivulweni.

213. A va kana ku dlaya **mani**? (Zwane, 1994:8)

MNKH-A XNHLK2-va RENDL-kanela XTSHNTL15-ku RENDL-dlaya **RVTS-mani**?

Xivulwa xa rito ro vutisa ra **mani** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka ya vanhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **va** lexi nga eka vunyingi ku yimela vanhu. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **mani** a xi boxiwangi erivaleni, kambe hi ku landza mongo wa xivulwa lexi nga laha henhla, swi le rivaleni leswaku rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Munhu loyi a laviwaka ku dlayiwa loyi wo ka a nga boxiwangi erivaleni hi yena xiendliwa naswona u yimeriwile hi rito ro vutisa ra **mani**.

214. Kasi Xikwembu xa wena i **mani**? (Zwane, 1994:18)

RHLNG-Kasi RVT7-Xikwembu XNHLK7-xa RSV1-wena XRYMR-i **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi kumekeke na rito ro vutisa ra **mani**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi risivinene **wena** leri nga eka vun'we ku yimela munhu. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **mani** xi boxiwile erivaleni, riviti **Xikwembu** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi.

215. Ndzi ri i muti wa **mani** lowu? (Zwane, 1994:18)

XNHLK1-Ndzi RENDL-ri XRYMR-i RVT3-muti XNHLK3-wa **RVTS-mani** RSV3-lowu?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumekile na rito ro vutisa ra **mani**. Eka xivulwa lexi xa riendli ro vutisa ra **mani**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **mani** xi boxiwile erivaleni, **riviti** muti eka xivulwa lexi nga laha henhla hi rona ri nga tirha tanihi xiendliwa.

216. U famba hi ndlela yo hamboloka u lava ku tsakisa **mani**? (Zwane, 1994:19)

XNHLK1-U RENDL-famba RRHNG-hi RVT9-ndlela XMFV-yo RENDL-hamboloka XNHLK1-u RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-tsakisa **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi kumekaka na rito ro vutisa ra **mani** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka yo kongomisa eka munhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi kongomisaka eka munhu loyi a nga le ku fambeni hi ndlela yo hamboloka. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **mani** xi boxiwile erivaleni, xiendliwa lexi hi xi vona hi xivulwahava xa riviti xa **ndlela yo hamboloka** lexi nga tirha tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi.

217. Mundzuku mi ta rhuma **mani**? (Zwane, 1994:21)

RENG-Mundzuku XNHLK2-mi MNKT-ta RENDL-rhuma **RVTS-mani**?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **mani**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** lexi nga eka vuningi ku yimela vanhu. Eka xivulwa lexi, rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile tanihi xiendliwa. Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **mani** i xiendliwa hikuva ri sivile exivulweni munhu loyi ku nga ta rhumiwa yena mundzuku hi ku landza nhlamuselo ya xivulwa, munhu loyi hi yena xiendliwa kambe a nga boxiwangi exivulweni laha a nga siviwa hi rito ro vutisa ra **mani**.

4.2.3.2. Rito ro vutisa ra yini

218. Mi ndzi laya yini? (Magagane, 1998:1)

XXENDL-mi XNHLK1-ndzi RENDL-laya **RVTS-yini**?

Xivulwa xa rito ro vutisa ra **yini** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka ya munhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga eka vun'we ku yimela munhu. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **yini** a xi boxiwangi erivaleni, kambe hi ku landza ntolovelo wa malongolokelo ma marito ma Xitsonga hileswaku hakanyingi xiendliwa xi kumeka kusuhi na riendli. Hi ku xiya xivulwa lexi, rito ro vutisa ra **yini** ri tthele ri tirhisiwa tanihi xiendliwa exivulweni lexi. Xikongomelo xa ku layiwa ka munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena exivulweni lexi i ku fikelela nchumu lowu nga boxiwangiki lowu nga yimela hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni lexi ku nga xiendliwa.

219. *Comrades*, loko se ndzi tshika ku xavisa *ganja* ndzi ta hanya hi **yini**?
(Magagane, 1998:4)

RVT6-*Comrades* RHLNG-loko MMPFM-se XNHLK1-ndzi RENDL-tshika
XTSHNTL15-ku RENDL-xavisa RVT9-ganja XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-
hanya XRYMR-hi **RVTS-yini**?

Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla tanihi rin'wana ra maendli lama ma lavisisiwaka hi ndzavisiso lowu, ri hlawula ku tirhisa vanhu tanihi nhlokomhaka, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi riviti **Comrades** exivulweni. Riviti **ganja** leri kongomisaka eka rin'wana ra tinxaka ta swidzidziharisi, hi rona ri nga tirha tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla. Riviti **ganja** i xiendliwa hikuva xivulwa hi xoxe xi vulavula hi munhu loyi a nga le ku xaviseni ka **ganja** laha va lavaka a tshika leswi a swi endlaka ku nga ku xavisa **ganja**.

220. Hositele ndzi ta hakela hi **yini** loko ndzi nga endli pulani? (Magagane, 1998:4)

RVT9-Hositele XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-hakela XRYMR-hi **RVTS-yini**
RHLNG-loko XNHLK1-ndzi MKT-nga RENDL-endli RVT9-pulani?

Hi ku langutisa michumu leyi nga tirha tanihi nhlokomhaka na xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku tirhisa munhu tanihi nhlokomhaka. Nhlokomhaka exivulweni lexi yi ti komba hi xitwananisi xa

nhlokomhaka **ndzi** lexi nga eka vun'we ku yimela munhu un'we. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **yini** i **hositele**, hositele hi xona xiendliwa exivulweni hikuva xivulwa xi vulavula hi ku hakeriwa ka nchumu wo karhi ku nga hositele. Munhu loyi a nga tirha tanihi nhlokomhaka u kombisa leswaku loko a nga endli pulani a nge koti ku hakela hositele, leswi swi tiyisisa leswaku hinkwaswo leswi endliwaka hi munhu loyi u swi endla hi xikongomelo xo hakela hositele leswi tiyisisaka leswaku hositele yi tirhisiwile exivulweni tanihi xiendliwa.

221. Se ku onhakile **yini**? (Magagane, 1998:5)

MMPFM-Se XTSHNTL15-ku RENDL-onhakile **RVTS-yini**?

Xivulwa xa rito ro vutisa ra **yini** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka yo ka yi nga boxiwangi erivaleni, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi rito ro vutisa ra **yini** tanihi leswi ri nga yimela nchumu lowu nga onhaka lowu ku nga wona nhlokomhaka eka xivulwa lexi. Xiendliwa eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla na xona a xi boxiwangi erivaleni, kambe rito ro vutisa ra **yiniri** tirhile nakambe tanihi xiendliwa. Nchumu lowu nga tirha tanihi nhlokomhaka lowu nga onhaka hi ku landza xivulwa, tanihi leswi wu nga onhaka wa pfumela ku tirha tanihi xiendliwa nakambe hikuva wu onhakile endzhaku ka ku endliwa ka swokarhi leswi swi wu endlaka wu hundzuka xiendliwa.

222. Ma lava **yini**? (Magagane, 2006:3)

XNHLK6-Ma RENDL-lava **RVTS-yini**?

Xivulwa xa rito ro vutisa ra **yini** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka yo ka yi nga boxiwangi erivaleni, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ma**. Xiendliwa eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla a xi boxiwangi erivaleni, kambe rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile tanihi xiendliwa. Nchumu lowu wu laviwaka hi nhlokomhaka ya xivulwa leyi nga yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ma** exivulweni, nchumu walowo hi wona xiendliwa naswona nchumu lowu eka xivulwa lexi nga laha henhla wu siviwile hi rito ro vutisa ra **yini**.

223. *Comrades* Gwayigwayi u hlongoleriwa **yini**? (Magagane, 1998:6)

RVT6-*Comrades* RVT1-Gwayigwayi XNHLK1-u RENDL-hlongoleriwa **RVTS-yini**?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **yini**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka ya munhu, **Gwayigwayi** hi yena nhlokomhaka eka xivulwa lexi tanihi leswi mhaka yi rhendzelekaka eka yena exivulweni. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **yini** a xi boxiwangi erivaleni, kambe hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **yini** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa exivulweni lexi. Lexi xi endlaka Gwayigwayi tanihi nhlokomhaka a hlongoriwa a xi boxiwangi, xi siviwile hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni naswona nchumu wolowo wo ka wu nga boxiwangi hi wona xiendliwa hikuva handleni ka wona Gwayigwayi a ta va a nga hlongoriwani.

224. Wena Gwayigwayi hi ku hlongorile, wa ha lava **yini** laha? (Magagane, 1998:6)
RSV1-Wena RVT1a-Gwayigwayi XRYMR-hi XTSHNTL15-ku RENDL-hlongorile
XNHLK1-wa RPFNR-ha RENDL-lava **RVTS-yini** RSV17-laha?

Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla ri hlawula ku tirhisa munhu tanihi nhlokomhaka, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi riviti **Gwayigwayi** exivulweni. Rito ro vutisa ra **yini** hi rona ri nga tirha tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **yini** i xiendliwa hikuva nchumu lowu nga endla nhlokomhaka ya xivulwa **Gwayigwayi** a ya exikolweni lexi a nga hlongoriwa eka xona hi xona xiendliwa kambe a xi boxiwangi erivaleni laha xi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni.

225. Mi n'wi hlongola loko a onhe **yini**? (Magagane, 1998:6)
XNHLK2-Mi XXENDL-n'wi RENDL-hlongola RHLNG-loko XXENDL-a RENDL-
onhe **RVTS-yini**?

Hi ku langutisa nchumu lowu nga tirha tanihi nhlokomhaka na lowu nga tirha tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku tirhisa munhu tanihi nhlokomhaka. Nhlokomhaka exivulweni lexi yi ti komba hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** lexi kongomisaka eka munhu wo karhi loyi a nga hlongoriwa. Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla. Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **yini** i xiendliwa hikuva nchumu lowu nga onhiwa hi munhu loyi xivulwa xi vulavulaka hi yena hi wona xiendliwa kambe a wu boxiwangi erivaleni eka xivulwa lexi nga laha henhla kambe hi kota ku wu vona hi ku tirhisiwa ka rito ro vutisa ra **yini** exivulweni.

226. Ndzi nga si(e) famba, ndzi byeleni leswaku ndzi onhe **yini**? (Magagane, 1998:7)

XNHLK1-Ndzi MKT-nga MNNDZ-si(e) RENDL-famba XNHLK1-ndzi RENDL-byeleni RHLNG-leswaku XNHLK1-ndzi RENDL-onhe **RVTS-yini**?

Xivulwa xa rito ro vutisa ra **yini** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**. Xiendliwa eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla a xi boxiwangi erivaleni, kambe rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile tanihi xiendliwa. Nchumu lowu nga onhiwa hi munhu loyi xivulwa xi nga n'wi tirhisa tanihi nhlokomhaka hi wona xiendliwa ntsena wo ka wu nga boxiwangi erivaleni, tanihi leswi nchumu lowu wu nga onhaka endzhaku ka ku endliwa ka swokarhi swi endla nchumu lowu wu fanela ku tirhisiwa tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla.

227. Ester, kasi ku humelela **yini** kwale xikolweni xa n'wina? (Magagane, 1998:8)

RVT1-Ester RHLNG-kasi XTSHNTL15-ku RENDL-humelela **RVTS-yini** RSV17-kwale RVT7-xikolweni XXENDL-xa RSV2-n'wina?

Xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **yini**, i xivulwa lexi nga na tinhlokomhaka timbirhi leti kongomisaka eka nchumu wo hanya na nchumu wo ka wu nga hanyi. Riviti **Ester** ri tirhile tanihi nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu kasi rito **xikolweni** na rona ri tirhile tanihi nhlokomhaka hikuva leswi humelelaka exikolweni lexi hi swona xikongomelokulu xa xivulwa lexi. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **yini** a xi boxiwangi erivaleni, kambe hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **yini** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa exivulweni lexi. Leswi humelelaka exikolweni xa va **Ester** a swi boxiwangi, swi siviwile hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni naswona swilo sweswo swo ka swi nga boxiwangi hi swona xiendliwa hikuva handleni ka swona a ku ta va ku nga humelelangi nchumu exikolweni lexi ku vulavuriwaka hi xona xa va **Ester**.

228. Ku humelela **yini** hi vatatana na vamlume? (Magagane, 2006:82)

XTSHNTL15-Ku RENDL-humelela **RVTS-yini** XRYMR-hi RVT2-vatatana RHLNG-na RVT2-vamlume?

Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla tanihi rin'wana ra marito lama ma lavisisiwaka hi mulavisisi eka ndzavisiso lowu, ri hlawula ku tirhisa

vanhu tanihi nhlokomhaka, tinhlokomhaka leti exivulweni hi ti vona hi riviti **vatatana** na **vamalume**. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri tirhile endhawini ya xiendliwa, leswi ku humelesa swona hi vanhu lava nga tirhisiwa tanihi tinhlokomhaka ta xivulwa a swi boxiwangi erivaleni kambe swi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni.

229. Se Xihongonyi u fela **yini**? (Magagane, 1998:11)

MMPFM-Se RVT1-Xihongoyi XNHLK1-u RENDL-fela **RVTS-yini**?

Rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi riviti **Xihongonyi**. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri tirhile tanihi xiendliwa. Nchumu lowu Xihongonyi tanihi nhlokomhaka a felaka wona lowu nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini** hi wona xiendliwa, leswi swi tiyisisa leswaku rito ro vutisa ra **yini** ri tirhisiwile ku yimela xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla.

230. Mabunu a va ri ni swibamu, vona va na **yini**? (Magagane, 1998:12)

RVT6-Mabunu MNKH-a XNHLK2-va RPFNR-ri RHLNG-ni RVT8-swibamu RSV2-vona XXENDL-va RHLNG-na **RVTS-yini**?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku xi tirhile na rito ro vutisa ra **yini**. Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile na riviti **Mabunu** tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xivulwa lexi xi kumeka na swiendliwa swimbirhi, xosungula i **swibamu** leswi a swi ri na Mabunu. Xohetelela a xi boxiwangi erivaleni kambe xi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **yini** exivulweni, leswi vanhu lavan'wana ku vulavuriwaka hi vona a va ri na swona swi paluxa xiendliwa lexi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini**.

231. Ndzi ta hanya hi **yini** loko ndzi nga endli sweswo? (Magagane, 1998:12)

XNHLK1-Ndzi MNKT-ta RENDL-hanya XRYMR-hi **RVTS-yini** RHLNG-loko XNHLK1-ndzi MKT-nga RENDL-endli RSV8-sweswo?

Rito ro vutisa ra **yini** ri kumekile ri tirhile swin'we na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi tirhile tanihi

nhlokomhaka eka xivulwa lexi. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri tirha tanihi xiendliwa. Xiendliwa a xi boxiwangi erivaleni kambe leswi nhlokomhaka ya xivulwa a faneleke ku hanya hi swona swi siviwile hi rito ro vutisa ra **yini** leswi endlaka ri tekiwa tanihi xiendliwa eka xiyimo lexi. Loko hi tlhela hi langutisa risivinene **sweswo** na rona ri tirhile tanihi xiendliwa tanihi leswi ri nga tirha ku siva swilo leswi endliwaka hi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka leswaku a kota ku hanya.

232. Vusi, u lava **yini** la? (Magagane, 1998:46)

RVT1-Vusi XNHLK1-u RENDL-lava **RVTS-yini** RSV17-la?

Rito ro vutisa ra **yini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi riviti **Vusi**. Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa. Leswi Vusi tanihi nhlokomhaka a lavaka swona eka ndhawu leyi a nga ya eka yona hi swona xiendliwa, eka xivulwa a swi boxiwangi erivaleni kambe exivulweni swi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **yini**.

4.2.3.3. Rito ro vutisa ra rini

233. Swi humelele rini leswi? (Magagane, 1998:3)

XNHLK8-Swi RENDL-humelele **RVTS-rini** RSV8-leswi?

Rito ro vutisa ra **rini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka nchumu wo karhi naswona a wu boxiwangi erivaleni. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **swi**, xitwananisi lexi xa nhlokomhaka xi kongomisa eka swilo swo karhi leswi nga humelela leswi xivulwa xi vulavulaka hi swona. Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa lexi nga boxiwangiki erivaleni eka xivulwa lexi. Xiendliwa exivulweni xi yimeriwile hi risivikomba ra ndhawu yo sungula **leswi** laha ku nga siviwa nchumu lowu nga humelela eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

234. He Eveready, kasi hi vuyela **rini** etitlilasini? (Magagane, 1998:14)

RHLM-He RVT1-Eveready, RHLNG-kasi XRYMR-hi RENDL-vuyela **RVTS-rini** RVT10-etitlilasini?

Rito ro vutisa ra **rini** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu ku nga **Eveready** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Hi ku landza nhlamuselo ya xivulwa lexi nga laha henhla, leswi va faneleke ku swi endla i ku vuyela etitlilasini leswi swi hi paluxelaka leswaku rito ro vutisa ra **rini** ri hlawurile ku tirhisa **titlilasi** tanihi xiendliwa exivulweni. Xiendliwa **titlilasi** exivulweni xi ti komba hi riviti leri nga yisiwa eka vundhawu **etitlilasini**.

235. *Comrades*, mina ndzi lava ku tiva leswaku xana hi ta nghena **rini** etlilasini? (Magagane, 1998:40)

RVT6-Comrades, RSV1-mina XNHLK1-ndzi RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-tiva RHLNG-leswaku XANTSH-xana XRYMR-hi MNKT-ta RENDL-nghena **RVTS-rini** RVT9-etlilasini?

Rito ro vutisa ra **rini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Riviti **comrades** ri tirhile exivulweni tanihi nhlokomhaka na rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi, ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa **tlilasi** lexi nga yimeriwa hi rito etlilasini eka xivulwa lexi nga laha henhla. **Tlilasi** i nchumu lowu ku dyondzeriwaka eka wona lowu nga yima eka ndhawu yin'we, a wu fambi naswona a wu hanyi.

236. Loko hi lwela titlilasi, hi ta tshama hi nga dyondzi ku fikela **rini**? (Magagane, 1998:40)

RHLNG-Loko XNHLK2-hi RENDL-lwela RVT10-titlilasi, XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-tshama XNHLK2-hi MNNDZ-nga RENDL-dyondzi XTSHNTL15-ku RENDL-fikela **RVTS-rini**?

Rito ro vutisa ra **rini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** leri nga tirha tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka, xitwananisi xa nhlokomhaka lexi xi kongomisa eka vanhu lava va nga tala hikuva a xi le ka vun'we kambe xi le ka vunyingi. Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa **titlilasi**. Titlilasi

ku kongomisiwa eka miako yo hlaya leyi tirhisiwaka ku dyondzela eka yona, muako wun'wana na wun'wana laha wu nga akiwa kona a wu nga koti ku suka tanihi leswi wu nga fambiki naswona a hi nchumu wo hanya.

237. Hi **rini** ndzi mi huwelela? (Zwane, 1994:6)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK1-ndzi XXENDL-mi RENDL-huwelela?

Rito ro vutisa ra **rini** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa xiendliwa **mi**, xitwananisi xa xiendliwa **mi** xi kongomisa eka vanhu lava nga tala kungari munhu un'we. Rito ro vutisa ra **rini** rona hi roxe eka xivulwa lexi, ri tirhisiwile tanihi xiendliwa. Xiendliwa exivulweni a xi boxiwangi erivaleni xi siviwile hi rito ro vutisa ra **rini** leswi hi ku landza nhlamuselo ya xivulwa ku nga va nkarhi wo karhi lowu munhu loyi xivulwa xi vulavulaka hi yena a nga wu tirhisa ku huwelela vanhu lava nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi.

238. Rivengo ra kona ri sungule **rini**? (Zwane, 1994:32)

RVT5-Rivengo XNHLK5-ra XANTSH-kona XNHLK5-ri RENDL-sungule **RVTS-rini**?

Rito ro vutisa ra **rini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka nchumu wo karhi naswona wu boxiwile erivaleni ku nga **rivengo**. Rivengo i nchumu lowu hi nga ta ka hi nga koti ku wu vona hambu ku ri ku wu khoma kunene kambe wo anakanyiwa kunene. Rito ro vutisa ra **rini** ri tlhela ri tirhisiwa tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi, siku kumbe nkarhi leri ro ka ri nga boxiwangiki erivaleni ri nga siviwa hi rito ro vutisa ra **rini** hi rona xiendliwa.

239. Hlangana **rini** hi va xilo xin'we? (Nkondo na Marivate, 1982:7)

RENDL-Hlangana **RVTS-rini** XNHLK2-hi RPFNR-va RVT7-xilo RHLY-xin'we?

Rito ro vutisa ra **rini** tanihi rin'wana ra maendli mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu kambe a va boxiwangi erivaleni kambe exivulweni va yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** ku yimela vanhu lava faneleke va hlangana va va xilo xin'we. Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na

xiendliwa lexi xo ka xi nga boxiwangi erivaleni kambe xi yimeriwile hi risivinene **xilo** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

240. Hi **rini** hi xaniseka hi kona? (Makhuba, 1973:23)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-hi RENDL-xaniseka XRYMR-hi RSV-kona?

Rito ro vutisa ra **rini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi tirhile exivulweni tanihi nhlokomhaka na riendli ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi, ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi erivaleni lexi nga yimeriwa hi xiaki xa ntshikilelo **kona** exivulweni, xiaki xa ntshikilelo **kona** i xiendliwa hikuva xi sivile ndlela leyi vanhu lava xivulwa xi vulavulaka hi vona a va xaniseka hi yona.

241. Hi **rini** hi ku rindzerile? (Makhuba, 1973:23)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XRYMR-hi XTSHNTL15-ku RENDL-rindzerile?

Rito ro vutisa ra **rini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xiaki xa riyimelariendli **hi**, xiaki xa riyimelariendli **hi** ri kongomisa eka vanhu lava va nga tala hikuva a ri le ka vun'we kambe ri le ka vunyingi. Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi laha henhla, ri tlhela ri tirhisiwa tanihi xiendliwa. Masiku lama vanhu lava va nga ma teka va ri karhi va rindzela munhu loyi a nga rindzeriwa eka xivulwa lexi hi wona xiendliwa naswona exivulweni ma siviwile hi rito ro vutisa ra **yini**.

242. Hi **rini** hi ku rilela? (Makhuba, 1973:23)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-hi XTSHNTL15-ku RENDL-rilela?

Rito ro vutisa ra **rini** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**. Rito ro vutisa ra **rini** rona hi roxe eka xivulwa lexi, ri tirhisiwile tanihi xiendliwa. Xiendliwa exivulweni a xi boxiwangi erivaleni xi siviwile hi rito ro vutisa ra **rini** leswi hi ku landza nhlamuselo ya xivulwa ku nga va nkarhi wo karhi lowu munhu loyi xivulwa

xi vulavulaka hi yena a nga rileriwa hi vanhu lava nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi.

243. Hi **rini** mi ri karhi mi dya nhongani mi rhelerisa hi xifufunhunu? (Chauke, 1982:27)

XRYMR-Hi **RVTS-rini** XNHLK2-mi RPFNR-ri RPFNR-karhi XNHLK2-mi RENDL-dya RVT9-nhongani XNHLK2-mi RENDL-rhelerisa XRYMR-hi RVT7-xifufunhunu?

Rito ro vutisa ra **rini** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu kambe a va boxiwangi erivaleni kambe exivulweni va yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** ku yimela vanhu. Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na swiendliwa swimbirhi swo hambana. Xiendliwa xo sungula i riviti **nhongani** leri ku nga xiendliwa tanihi leswi ku nga nchumu lowu a wu dyiwa hi vanhu lava xivulwa xi vulavulaka hi vona. Xiendliwa xa vumbirhi i riviti **xifufunhunu** tanihi leswi ku nga nchumu lowu vanhu lava xivulwa xi vulavulaka hi vona a va rhelerisa hi wona.

244. Hi ta tikhoma ku fikela **rini**? (Baloyi, 2008:72)

XNHLK2-Hi MNKT-ta NSRX-tikhoma XTSHNTL15-ku RENDL-fikela **RVTS-rini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla tanihi xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa lama ndzavisiso lowu wu nga langutana na mona, xi hlawula ku tirhisa xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** tanihi nhlokomhaka ya xivulwa lexi kongomisaka eka vanhu lava nga tala. Xiendliwa eka xivulwa lexi a xi boxiwangi kambe xi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **rini** exivulweni, siku leri vanhu lava va nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka va nga ta tikhoma ku fikela rona ku ta va rona xiendliwa leri eka nkarhi wa sweswi ri nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **rini**.

245. Xana hi ta famba **rini** hi ndlela leyi? (Baloyi na vnw, 2015:34)

XANTSH-Xana XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-famba **RVTS-rini** XRYMR-hi RVT9-ndlela RSV9-leyi?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha henhla tanihi xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **rini**. Rito ro vutisa ra **rini** ri hlawula ku tirhisa xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi. Rito ro vutisa ra **rini** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Siku leri vanhu lava va nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka ya xivulwa va nga ta famba hi rona hi ndlela leyi va vulavulaka hi yona, siku rero hi rona ku nga ta va xiendliwa eka xivulwa lexi leri eka nkarhi wa sweswi ri nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **rini**.

246. Loko u hanya u ta fa **rini**? (Baloyi na vnw, 2015:39)

RHLNG-Loko XNHLK1-u RENDL-hanya XNHLK1-u MNKT-ta RENDL-fa **RVTS-rini**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi hlawula ku tirhisa xitwananisi xa nhlokomhaka **u** tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **rini** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Rito ro vutisa ra **rini** ri tirhisiwile ku siva leri leri munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a nga ta fa hi rona tanihi leswi a hanyaka, siku leri hi rona xiendliwa tanihi leswi swo karhi swi nga ta endlaka hi rona ku nga rifu.

247. Hi ta tikhoma swihlaya ku fika **rini**? (Baloyi na vnw, 2015:108)

XNHLK2-Hi MNKT-ta NSRX-tikhoma RVT8-swihlaya XTSHNTL15-ku RENDL-fika **RVTS-rini**?

Xiaki xa riyimelariendli **hi** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri tirhile tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirhisa **swihlaya** tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla.

4.2.3.4. Rito ro vutisa ra **kwihi**

248. Vatswari va wena va **kwihi**? (Magagane, 1998:3)

RVT2-Vatswari XNHLK2-va RSV1-wena XNHLK2-va **RVTS-kwihi**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi hlawula ku tirhisa **vatswari** tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Xiendliwa eka xivulwa lexi a xi boxiwangi kambe xi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **kwihi** exivulweni, ndhawu leyi vatswari va munhu loyi a vutisiwaka exivulweni hi yona xiendliwa tanihi leswi va nga suka ekaya va ya eka ndhawu yo karhi leyi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihi**.

249. Se mi lava leswaku yena a ya dyondza **kwihhi**? (Magagane, 1998:7)
MMPFM-Se XNHLK2-mi RENDL-lava RHLNG-leswaku RSV1-yena XXENDL-
a RPFNR-ya RENDL-dyondza **RVTS-kwihhi**?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha henhla tanihi xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **kwihhi** ri hlawula ku tirhisa risivinene **yena** tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Ndhawu leyi vanhu lava va lavaka munhu loyi xivulwa xi nga n'wi tirhisa tanihi nhlokomhaka a ya dyondza eka yona hi yona leyi a yi ta tirhisiwa tanihi xiendliwa loko a yi lo boxiwa kambe a xi boxiwangi exivulweni yi siviwile hi rito ro vutisa ra **kwihhi**.

250. Se n'wina matimba yo ndzi hlongola mi ya kuma **kwihhi**? (Magagane, 1998:12)
MMPFM-Se RSV2-n'wina RVT6-matimba XNHLK6-yo XNHLK1-ndzi RENDL-
hlongola XNHLK2-mi XNHLK6-ya RENDL-kuma **RVTS-kwihhi**?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi hlawula ku tirhisa risivinene **n'wina** tanihi xitwananisi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri hlawurile ku tirha na riviti **matimba** tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Riviti **matimba** hi ku landza xivulwa lexi, ri kongomisa eka vulawuri kumbe mpfumelelo wo teka swiboho ehenhla ka xiyimo xo karhi.

251. Se ndzi ta xavisa **kwihhi** hikuva tikhasimende ta mina ndzi ti kuma kwala xikolweni? (Magagane, 1998:13)
MMPFM-Se XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-xavisa **RVTS-kwihhi** RHLNG-hikuva
RVT10-tikhasimende XXENDL-ta RSV1-mina XNHLK1-ndzi XXENDL-ti RENDL-
kuma RENG-kwala RVT7-xikolweni?

Xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** eka xivulwa lexi nga laha henhla, xi tirhile tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Rito ro vutisa ra **kwihhi** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirhisa **tikhasimende** tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xiendliwa lexi nga boxiwa laha henhla, xi kongomisa eka ntlawa wa vanhu lava mikarhi yo tala va tshamelaka ku xavela munhu wo karhi leswi a swi xavisaka.

252. Se hi ya **kwihhi majita**? (Magagane, 1998:16)

MMPFM-Se XNHLK2-hi RENDL-ya **RVTS-kwihi** RVT6-majita?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **kwihi** ri hlawula ku tirhisa **majita** leru kongomisaka eka majaha tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Xiendliwa eka xivulwa lexi a xi boxiwangi kambe xi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **kwihi** exivulweni, ndhawu leyi **majita** ma nga kongoma eka yona hi ku landza xivulwa lexi hi yona xiendliwa tanihi leswi va nga suka laha va tshama kona va kongoma eka ndhawu yo karhi leyi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **kwihi** exivulweni.

253. Rhipoto ya wena ya *June* yona yi **kwihi**? (Magagane, 1998:21)

RVT9-Rhipoto XNHLK9-ya RSV1-wena XNHLK9-ya RVT9-June RSV9-yona XNHLK9-yi **RVTS-kwihi**?

Rito ro vutisa ra **kwihi** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirhisa munhu tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Munhu loyi exivulweni a nga boxiwangi erivaleni kambe hi swi vona hi ku tirhisiwa ka risivinene **wena** leswaku i munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka. Xiendliwa eka xivulwa lexi i **rhipoto** ya munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka, **rhipoto** i xiendliwa hikuva i nchumu lowu nga le ku laviweni hi ku landza leswi xivulwa xi vulavulaka hi swona.

254. Hi **kwihi** laha ku nga **zavalaziwiki**? (Magagane, 1998:22)

XRYMR-Hi **RVTS-kwihi** RENG-laha RPFNR-ku MNNDZ-nga RENDL-zavalaziwiki?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha henhla tanihi xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **kwihi** ri tirhisiwile tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi. Rito ro vutisa ra **kwihi** eka xivulwa lexi ri yimela ndhawu leyi eka yona ku nga zavalaziwiki leswi tiyisisaka ndhawu yaleyo tanihi nhlokomhaka hikuva hi yona yi nga le ku laviweni. Xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla a xi boxiwangi erivaleni kambe hi ku landza mongo wa xivulwa lexi swi le rivaleni leswaku xiendliwa xa xivulwa i **muzavalazo** tanihi hi nchumu lowu nga le ku endliweni eka xivulwa lexi nga laha henhla.

255. Dudu yena u **kwihi** ri ngo kala ri pela dyambu? (Magagane, 1998:23)

RVT1-Dudu RSV1-yena XNHLK1-u **RVTS-kwihi** RPFNR-ri RPFNR-ngo
RYMR-kala RPFNR-ri RENDL-pela RVT5-dyambu?

Xivulwa lexi nga laha henhla xi hlawula ku tirhisa riviti **Dudu** tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga longoloxiwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **kwihi** ri hlawurile ku tirha na riviti **dyambu** tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Riviti **dyambu** hi ku landza xivulwa lexi, hi rona ri nga le ku peleni ku ri karhi ku rindzeriwe Dudu kambe a nga le ku humeleleni.

256. U va u ehleketa **kwihi** Vusi? (Magagane, 1998:36)

XNHLK1-U RKY-va XNHLK1-u RENDL-ehleketa **RVTS-kwihi** RVT1-Vusi?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **kwihi**. Rito ro vutisa ra **kwihi** ri hlawula ku tirhisa riviti **Vusi** tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Rito ro vutisa ra **kwihi** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri tlhela ri tirha tanihi xiendliwa. Xiendliwa a xi boxiwangi erivaleni xi siviwile hi rito ro vutisa ra **kwihi**, ndhawu leyi nhlokomhaka **Vusi** a ehleketaka yona ndhawu yaleyo hi yona xiendliwa hikuva i nchumu lowu endliwaka eka xivulwa lexi. Nsinya wa riendli **ehleketa** hi rona riendli laha ku nga ehleketiwa ndhawu leswi endlaka ndhawu leyi nga ehleketiwa yi hundzuka xiendliwa exivulweni.

257. Tata wa yena hambileswi a a nga pfuki munhu u **kwihi**? (Magagane, 1998: 42)

RVT1-Tata XNHLK1-wa RSV1-yena RHLNG-hambileswi MNNDZ-a XNHLK1-a
MNNDZ-nga RENDL-pfuki RVT1-munhu XNHLK1-u **RVTS-kwihi**?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **kwihi**, ri hlawula ku tirhisa **tatana** leri komisiwa ri va **tata** eka xivulwa tanihi nhlokomhaka, riviti **tatana** ri kongomisa eka wanuna loyi a nga mutswari wa munhu un'wana. Xivulwa lexi xi tlhela xi hlawula riviti **munhu** tanihi xiendliwa exivulweni. Hi vula leswaku riviti **munhu** i xiendliwa hikuva nhlokomhaka leswi a yi nga swi endli hi ku landza mongo wa xivulwa a ku ri ku **pfuka munhu**, leswi riendli exivulwani ku nga nsinya wa riendli **pfuki** swi tiyisisa riviti **munhu** leri nga khomana swin'we na nsinya wa riendli **pfuki** tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi.

258. Ekaya va ta ku ndzi sale **kwihi**? (Magagane, 1998:48)

RENG-Ekaya XNHLK2-va RKY-ta ku XNHLK1-ndzi RENDL-sale **RVTS-kwihi**?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**. Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa exivulweni. Ndhawu leyi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a nga sala kona, ndhawu yaleyo hi yona yi nga xiendliwa xa xivulwa naswona eka xivulwa lexi nga laha henhla yi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **kwihhi**.

259. Van'wana va vuye khale, n'wina a mi ri **kwihhi**? (Magagane, 1998:50)

RHLW-Van'wana XNHLK2-va RENDL-vuye RENG-khale, RSV2-n'wina MNNDZ-a XXENDL-mi RKY-ri **RVTS-kwihhi**?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu leyi nga yimeriwa hi risivinene **n'wina** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Hi ku landza nhlamuselo ya xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa. Ndhawu leyi vanhu lava va nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a va ri eka yona leswi nga endla va hlwela ku vuya, hi yona ndhawu yaleyo xiendliwa xa xivulwa lexi naswona ndhawu leyi exivulweni a yi boxiwangi kambe yi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **kwihhi**.

260. Yena a a huma **kwihhi** loko a kala a ta fika tiko leri? (Magagane, 1998:60)

RSV1-Yena MNNDZ-a XNHLK1-a RENDL-huma **RVTS-kwihhi** RHLNG-loko XNHLK1-a RPFNR-kala XNHLK1-a RPFNR-ta RENDL-fika RVT5-tiko RSV5-leri?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Risivinene **yena** ri tirhile exivulweni tanihi nhlokomhaka na rito ro vutisa ra **kwihhi**. Rito ro vutisa ra **kwihhi** eka xivulwa lexi, ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa **tiko** xikan'we na rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa lexi nga yimela tiko leri munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a huma kona loko riviti **tiko** ri yimela xiendliwa xa tiko leri a nga fikela eka rona.

261. Loko a hi nga tilwelanga ingi hi ri **kwihhi** namuntlha? (Magagane, 1998:76)

RHLNG-Loko MNKH-a XNHLK2-hi MNNDZ-nga RENDL-tilwelanga XXHLMB-ingi XNHLK2-hi RKY-ri **RVTS-kwihhi** RENG-namuntlha?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **kwihhi** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa lama ndzavisiso lowu wu nga langutana na mona, ri tirhisiwile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla. Ndhawu leyi vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona a va ta va ri eka yona loko a va nga tilwelangi hi yona yi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **kwihhi** exivulweni naswona ndhawu yaleyo hi yona xiendliwa xa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

262. A mi si(e) twelela ku u **kwihhi** Mbhalavurhena? (Magagane, 1998:80)
MNNDZ-A XNHLK2-mi MNNDZ-si(e) RENDL-twelela RHLNG-ku XXENDL-u
RVTS-kwihhi RVT1-Mbhalavurhena?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi riviti **Mbhalavurhena**. Rito ro vutisa ra **kwihhi** rona hi roxe eka xivulwa lexi, ri tirhisiwile tanihi xiendliwa. Xiendliwa exivulweni a xi boxiwangi erivaleni xi siviwile hi rito ro vutisa ra **kwihhi**, ndhawu leyi Mbhalavurhena a nga eka yona a yi boxiwangi erivaleni kambe yi siviwile hi rito ro vutisa ra **kwihhi** leswi endlaka ri teka xiyimo xa xiendliwa exivulweni.

4.2.3.5. Rito ro vutisa ra njhani

263. U ta dyondza **njhani** loko byongo byi punyarile hi swidzidzirisi? (Magagane, 1998:2)
XNHLK1-U MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** RHLNG-loko RVT14-byongo
XXENDL-byi RENDL-punyarile XRYMR-hi RVT8-swidzidzirisi?

Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, xitwananisi lexi xa nhlokomhaka xi kongomisa eka munhu tanihi leswi na riendli **dyondza** exivulweni ri pfunetaka ku hi paluxela leswaku xivulwa xi vulavula hi munhu hikuva i munhu ntsena a nga kotaka

ku dyondza swo karhi. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa lexi nga boxiwa erivaleni ku nga **swidzidziharisi**.

264. Loko se hi hundzula xikolo puwa ra timbangi na swidzidzirisi hi ta dyondza **njhani**? (Magagane, 1998:4)

RHLNG-Loko MMPFM-se XNHLK2-hi RENDL-hundzula RVT7-xikolo RVT5-puwa XENDL-ra RVT10-timbangi RHLNG-na RVT8-swidzidzirisi XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani**?

Rito ro vutisa ra **njhani** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **hi**. Xitwananisi xa nhlokomhaka **hi** xi tirhile ku siva vanhu lava hundzulaka xikolo ndhawu ya timbangi na swidzidziharisi. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawurile ku tirha na swiendliwa swimbirhi exivulweni ku nga **timbangi** na **swidzidziharisi**.

265. Se xikolo xi ta lungha **njhani** loko hi boha swilo hi tlhela hi chuncha? (Magagane, 1998:11)

MMPFM-Se RVT7-xikolo XXENDL-xi MNKT-ta RENDL-lungha **RVTS-njhani** RHLNG-loko XNHLK2-hi RENDL-boha RVT8-swilo XNHLK2-hi XPHM-tlhela XNHLK2-hi RENDL-chuncha?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku xi tirhile na rito ro vutisa ra **njhani**. Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile na riviti **xikolo** tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xiendliwa eka xivulwa lexi a xi boxiwangi erivaleni, hi ku langutisa xivulwa ha swi kota ku vona leswaku risivi **swilo** hi rona ri nga tirha tanihi xiendliwa hikuva swilo leswi nga bohiwa hi ku landza mongo wa xivulwa hi swona leswi ku nga endliwa swona eka xivulwa lexi.

266. U lava ku va munhu wa **njhani** Vusi? (Magagane, 1998:23)

XNHLK1-U RENDL-lava XTSHNTL15-ku RKY-va RVT1-munhu XNHLK1-wa **RVTS-njhani** RVT1-Vusi?

Rito ro vutisa ra **njhani** ri kumekile ri tirhile swin'we na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **njhani** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, rivitavito **Vusi** ri tirhile tanihi nhlokomhaka eka xivulwa

lexi. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri tirha tanihi xiendliwa. Xiendliwa a xi boxiwangi erivaleni kambe leswi Vusi tanihi nhlokomhaka exivulweni a lavaka ku va swona hi xona xiendliwa lexi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **njhani**.

267. Nawu a mi wu lavi, se mi ta dyondza **njhani**? (Magagane, 1998:23)

RVT3-Nawu MNNDZ-a XNHLK2-mi XXENDL-wu RENDL-lavi, MMPFM-se XNHLK2-mi MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani**?

Rito ro vutisa ra **njhani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi**, xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** xi kongomisa eka vanhu tanihi leswi xi nga tirha na nsinya wa riendli **dyondza** leswi tiyisisaka leswaku i vanhu lava nge le ku dyondzeni ka xikolo. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ri hlawurile ku tirha swin'we na xiendliwa lexi nga boxiwa erivaleni ku nga **nawu**.

268. Bofu ri nga swi kota **njhani** ku fambisa lava vonaka? (Magagane, 1998:27)

RVT5-Bofu XNHLK5-ri MKT-nga XNHLK-swi RENDL-kota **RVTS-njhani** XTSHNTL15-ku RENDL-fambisa RSV2-lava RENDL-vonaka?

Rito ro vutisa ra **njhani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi riviti **bofu** leri kongomisaka eka munhu wo ka a nga voni. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa lexi nga boxiwa erivaleni ku nga **lava vonaka**. Xiendliwa **lava vonaka** ku kongomisiwa eka vanhu lava va kotaka ku vona, vanhu lava va tirhile tanihi xiendliwa hikuva hi ku landza mongo wa xivulwa hi vona va fambisiwaka hi bofu leri nga koteki ku vona.

269. Va ta dyondza **njhani** va ri karhi va kumetela swihlangi. (Magagane, 1998:32)

XNHLK2-Va MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** XNHLK2-va RPFNR-ri RPFNR-karhi XNHLK2-va RENDL-kumetela RVT8-swihlangi.

Rito ro vutisa ra **njhani** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **va**, xitwananisi lexi xa nhlokomhaka xi tirhile ku siva vanhu lava nga riki

na mhaka na dyondzo hikokwalaho ka ku kumetela swihlangi. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawurile ku tirha na xiendliwa **swihlangi** exivulweni. **Swihlangi** i xiendliwa hikuva hi swona leswi vanhu lava va vulavulaka hi vona va tikarhatelaka ku endla swona va tshika ku dyondza.

270. Loko ndzo ta hi ta vulavula na vona swi nga va **njhani** Vusi? (Magagane, 1998:37)

RHLNG-Loko XNHLK1-ndzo RENDL-ta XNHLK2-hi MNKT-ta RENDL-vulavula RHLNG-na RSV2-vona XXENDL-swi MKT-nga RPFNR-va **RVTS-njhani** RVT1-Vusi?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku xi tirhile na rito ro vutisa ra **njhani**. Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile na riviti **Vusi** tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xiendliwa eka xivulwa lexi a xi boxiwangi erivaleni, hi ku langutisa xivulwa ha swi kota ku vona leswaku risivinene **vona** hi rona ri nga tirha tanihi xiendliwa hikuva swilo leswi ku lavaka ku vulavuliwa swona hi ku landza mongo wa xivulwa hi swona leswi ku nga endliwa swona eka vanhu lava va nga yimeriwa hi risivinene **vona** eka xivulwa lexi.

271. Se Vusi mi ri hi nga n'wi pfuna **njhani**? (Magagane, 1998:44)

MMPFM-Se RVT1-Vusi XNHLK2-mi RKY-ri XRYMR-hi MKT-nga XXENDL-n'wi RENDL-pfuna **RVTS-njhani**?

Rito ro vutisa ra **njhani** ri kumekile ri tirhile swin'we na xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **njhani** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, riviti **Vusi** ri tirhile tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri tirha tanihi xiendliwa. Xiendliwa a xi boxiwangi erivaleni kambe leswi **Vusi** tanihi nhlokomhaka exivulweni a lavaka ku pfuniwa hi swona hi xona xiendliwa lexi nga siviwa hi rito vutisa ra **njhani**.

272. Hi ngo twa n'wina ku mi sale **njhani** nkatanga? (Magagane, 1998:52)

XRYMR-Hi MKT-ngo RENDL-twa RSV2-n'wina RHLNG-ku XXENDL-mi RENDL-sale **RVTS-njhani** RVT1-nkatanga?

Rito ro vutisa ra **njhani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka

xivulwa lexi yi yimeriwile hi risivinene **n'wina**, risivinene ri kongomisa eka munhu tanihi leswi ri nga tirha na nsinya wa riendli **sale** leswi tiyisisaka leswaku i munhu loyi a vutisiwaka leswaku u sale njhani. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ri tirhisiwile tanihi xiendliwa hikuva ndlela leyi munhu loyi a nga tirha tanihi nhlokomhaka a nga sala hi yona yi paluxa xiendliwa kambe a yi boxiwangi erivaleni yi siviwile hi rito ro vutisa ra **njhani**.

273. Hi fanele ku tshama hansi hi vonisana leswaku hi ta yi nghena **njhani**.

(Magagane, 1998:52)

XRYMR-Hi RENDL-fanele XTSHNTL15-ku RENDL-tshama RENG-hansi XRYMR-hi RENDL-vonisana RHLNG-leswaku XRYMR-hi MNKT-ta XNHLK9-yi RENDL-nghena **RVTS-njhani**.

Rito ro vutisa ra **njhani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xiaki xa riyimelariendli **hi**, riyimelariendli ri kongomisa eka vanhu vo karhi lava va lavaka ku tshama na ku vonisana hi mhaka yo karhi. Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhisiwile exivulweni ku yimela xiendliwa. Rito ro vutisa ra **njhani** i xiendliwa hikuva ndlela leyi vanhu lava va nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka va nga ta yi tirhisa ku nghena eka mhaka leyi xivulwa xi vulavulaka hi yona, ndlela yaleyo hi yona xiendliwa leyi exivulweni yi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani**.

274. Vana va ta dyondza **njhani** loko na mathicara va ri na miharihari yo tani?

(Magagane, 1998:52)

RVT2-Vana XNHLK2-va MNKT-ta RENDL-dyondza **RVTS-njhani** RHLNG-loko RHLNG-na RVT6-mathicara XNHLK2-va RKY-ri RHLNG-na RVT-miharihari XXENDL-yo RBM-tani?

Hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **njhani** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Riviti **vana** ri tirhile exivulweni tanihi nhlokomhaka na rito ro vutisa ra **njhani**. Riendli ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa **mathicara** lexi kongomisaka eka vadyondzisi va vana lava nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka.

275. Kasi n'wina mathicara mi tirha **njhani** na? (Magagane, 1998:53)

RHLNG-Kasi RSV2-n'wina RVT6-mathicara XNHLK6-mi RENDL-tirha **RVTS-njhani** XANTSH-na?

Rito ro vutisa ra **njhani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi riviti **mathicara** leri kongomisaka eka vanhu lava ntirho wa vona ku nga ku dyondzisa vana va xikolo. Rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhisiwile tanihi xiendliwa exivulweni. Rito ro vutisa ra **njhani** i xiendliwa hikuva ri yimerile ndlela leyi mathicara va tirhaka hi yona naswona matirhelo ya vona ma paluxa xiendliwa lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

276. Se hi ta va pfuna **njhani** vana lava loko hi nga hlangani na vona? (Magagane, 1998:59)

MMPFM-Se XRYMR-hi MNKT-ta XNHLK2-va RENDL-pfuna **RVTS-njhani** RVT2-vana RSV2-lava RHLNG-loko XRYMR-hi MNNDZ-nga RENDL-hlangani RHLNG-na RSV2-vona?

Rito ro vutisa ra **njhani** ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi riviti **vana**, rito vana ri kongomisa eka vanhu lavantsongo hi malembe lava va ha dyondzaka xikolo hi ku landza leswi xivulwa xi kongomisaka eka swona. Rito ro vutisa ra **njhani** rona hi roxe eka xivulwa lexi, ri tirhisiwile tanihi xiendliwa. Xiendliwa exivulweni a xi boxiwangi erivaleni xi siviwile hi rito ro vutisa ra **njhani**, ndlela leyi vana va xikolo va nga ta pfuniwa hi yona i ndlela leyi paluxaka xiendliwa lexi eka nkarhi wa sweswi ndhawu ya xona yi nga tekiwa hi rito ro vutisa ra **njhani**.

277. Swi ta **njhani** ndzi tengisiwa hi n'wina ndzi nga mi onhela ntsena? (Magagane, 1998:60)

XNHLK8-Swi MNKT-ta **RVTS-njhani** XNHLK1-ndzi RENDL-tengisiwa XRYMR-hi RSV2-n'wina XNHLK1-ndzi MKT-nga XNHLK2-mi RENDL-onhela XPHM-ntsena?

Rito ro vutisa ra **njhani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi tirhile tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla. Rito ro vutisa ra **njhani** ri hlawula ku tirha na xiendliwa lexi nga yimeriwa hi

risivinene **n'wina** exivulweni. Risivinene **n'wina** i xiendliwa hikuva ri sivile vanhu lava va nga le ku tengiseni ka munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka ya xivulwa.

4.2.3.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini

278. **Hikokwalaho ka yini** mi fanele ku va mi hi avanyisa? (Magagane, 1998:7)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-mi RENDL-fanele MTSHTL15-ku XNHLK2-va XNHLK2-mi XRYMR-hi RENDL-avanyisa?

Xivulwa xa rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka ya vanhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **mi** lexi nga eka vunyingi ku yimela vanhu. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** a xi boxiwangi erivaleni, kambe hi ku landza mongo wa xivulwa lexi nga laha henhla, swi le rivaleni leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Xikongomelo xa ku avanyisiwa ka munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena exivulweni lexi swi hlohleteriwile hi nchumu lowu nga boxiwangiki lowu nga yimela hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** exivulweni lexi ku nga xiendliwa.

279. **Hikokwalaho ka yini** a tshika xikolo xi huma? (Magagane, 1998:47)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-a RENDL-tshika RVT7-xikolo XXENDL-xi RENDL-huma?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi kumekeke na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, ripfunetariendli **a** ri tirhile endhawini ya xitwananisi xa nhlokomhaka ku yimela munhu. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** xi boxiwile erivaleni, riviti **xikolo** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi.

280. **Hikokwalaho ka yini** Mbhalavurhena na yena a ri thicara a endla leswi? (Magagane, 1998:49)

RVTS-Hikokwalahokayini RVT1-Mbhalavurhena RHLNG-na RSV1-yena XNHLK1-a RKY-ri RVT5-thicara XNHLK1-a RENDL-endla RSV8-leswi?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumekile na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Eka xivulwa lexi xa rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, riviti **Mbhalavurhena** ri tirhile tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** a xi boxiwangi erivaleni, kambe hi ku landza mongo wa xivulwa lexi nga laha henhla, swi le rivaleni leswaku risivinene **leswi** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Leswi swi nga endliwa hi nhlokomhaka **Mbhalavurhena** leswi nga boxiwangiki exivulweni tanihi leswi swi nga siviwa hi risivikomba **leswi** hi swona xiendliwa xa xivulwa leswi tiyisisaka ntirho wa risivikomba **leswi** tanihi xiendliwa exivulweni.

281. **Hikokwalaho ka yini** prinsipala a nga ti kwala, a ta vulavula na hina hinkwerhu? (Magagane, 1998:65)

RVTS-Hikokwalahokayini RVT1-prinsipala XNHLK1-a MNNDZ-nga RENDL-ti RENG-kwala, XNHLK1-a RPFNR-ta RENDL-vulavula RHLNG-na RSV2-hina RSV-hinkwerhu?

Xivulwa lexi kumekaka na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka yo kongomisa eka munhu. Nhlokomhaka leyi hi yi vona hi riviti **prinsipala** leri kongomisa eka munhu loyi a rhangelaka xikolo xo karhi. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** a xi boxiwangi erivaleni, kambe hi ku landza mongo wa xivulwa lexi nga laha henhla, swi le rivaleni leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Leswi swi endlaka nhloko ya xikolo yi nga yi laha ku nga na vanhu lava va lavaka a ta vulavula na vona hinkwavo swi hlohleteriwile hi nchumu lowu nga boxiwangiki lowu nga yimela hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** exivulweni lexi ku nga xiendliwa.

282. **Hikokwalahokayini** masiku lawa u vuya loko tihuku ti ringa naswona u hubuta loko vurhonga byi tsuvuka, nhlikanhi hinkwawo u kwalomo?

RVTS-Hikokwalahokayini RVT6-masiku RSV6-lawa XNHLK1-u RENDL-vuya RHLNG-loko RVT10-tihuku XXENDL-ti RENDL-ringa RHLNG-naswona XNHLK1-

u RENDL-hubuta RHLNG-loko RVT14-vurhonga XXENDL-byi RENDL-tsvuka,
RENG-nhlikanhi RSV3-hinkwawo XNHLK1-u RENG-kwalomo?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka ya munhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga eka vun'we ku yimela munhu. Eka xivulwa lexi, hi tlhela hi kuma maviti ma **masiku**, **tihuku**, **vurhonga**, na **nhlikanhi** lama nga tirha tanihi swiendliwa eka xivulwa lexi.

283. **Hikokwalaho ka yini** mi nga ha vulavuli xitsotsi masiku lawa? (Zwane, 1995:12)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-mi MNNDZU-nga MNKYE-ha RENDL-vulavuli RVT7-xitsotsi RVT6-masiku RSV6-lawa?

Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kumekile na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Xivulwa lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi risivinene **mi** leri nga eka vunyingi ku yimela vanhu. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** xi boxiwile erivaleni, xiendliwa eka xivulwa lexi xi yimeriwile hi riviti **xitsotsi**. **Xitsotsi** a hi nchumu lowu hanyaka kambe swi kongomisa eka swiendlo swo biha swo tanihi ku kuma swilo hi ndlela yo biha.

284. **Hikokwalaho ka yini** va ku i mbhombhela kasi xi fana na leswin'wana? (Zwane, 1995:20)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK2-va RKY-ku XRYMR-i RVT9-mbhombhela RHLNG-kasi XNHLK7-xi RENDL-fana RHLNG-na RENG-leswin'wana?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi kumekeke na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka nchumu lowu nga hanyiki, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi riviti **mbhombhela**. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** a xi boxiwangi erivaleni, riengeteri **leswin'wana** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Riengeteri **leswin'wana** i xiendliwa hikuva switediyamu leswi fanaka na Mbhombhela leswi nga boxiwangiki exivulweni hi swona xiendliwa leswi nga yimeriwa hi rihlawuri **leswin'wana** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

285. **Hikokwalaho ka yini** u nga yi u ya vutisa Pinki n'wini wa bindzu? (Zwane, 1995:26)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga RENDL-yi XNHLK1-u RYMR-ya RENDL-vutisa RVT1-Pinki RSV1-n'wini XNHLK1-wa RVT5-bindzu?

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, xi kumekile na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Eka xivulwa lexi xa rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, xitwananisi xa nhlokomhaka u xi tirhile tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** xi boxiwile erivaleni, hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla riviti **bindzu** hi rona ri nga tirhisiwa tanihi xiendliwa exivulweni.

286. **Hikokwalaho ka yini** u nga vulavuli kahle Mamayila? (Zwane, 1995:34)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga RENDL-vulavuli RENG-kahle RVT1-Mamayila?

Xivulwa lexi kumekaka na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** lexi nga laha henhla, i xivulwa lexi nga na nhlokomhaka yo kongomisa eka munhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi riviti **Mamayila** leri kongomisa eka munhu loyi a nga vulavula hi ndlela yo ka yi nga ri kahle hi ku landza mongo wa xivulwa. Xiendliwa lexi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** a xi boxiwangi erivaleni, kambe hi ku landza mongo wa xivulwa lexi nga laha henhla, swi le rivaleni leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi. Leswi swi endlaka Mamayila a nga vulavuli kahle a swi boxiwangi erivaleni kambe swi siviwile hi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** leswi endlaka ri hundzuka xiendliwa exivulweni.

287. **Hikokwalaho ka yini** u langutela nhlamulo eka xivutiso lexi u nga xi vutisangiki ke? (Zwane, 1994:5)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u RENDL-langutela RVT9-nhlamulo XVNDH-eka RVT7-xivutiso RSV7-lexi XNHLK1-u MNNDZ-nga XNHLK7-xi RENDL-vutisangiki XANTSH-ke?

Xivulwa lexi nga laha henhla lexi nga tirha swin'we na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. I xivulwa lexi nga na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu, nhlokomhaka leyi hi yi vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka u lexi nga eka vun'we ku

yimela munhu. Eka xivulwa lexi, hi tlhela hi kuma riviti **nhlamulo** leri nga tirha tanihi xiendliwa.

288. **Hikokwalaho ka yini** u nga ndzi pfuxangi khale? (Zwane, 1994:56)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u MNNDZ-nga XNHLK1-ndzi RENDL-pfuxangi RENG-khale?

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, xitwananisi lexi xa nhlokomhaka xi kongomisa eka munhu loyi a fanele a pfuxile munhu loyi xivulwa xi vulavulaka hi yena. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** eka xivulwa lexi, ri tlhela ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa **khale** exivulweni. Riengeteri ra nkarhi **khale** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva hi ku landza mongo wa xivulwa lexi endliwaka exivulweni i ku pfuxa munhu ivi xiendliwa ku va ndlela kumbe nkarhi lowu riendli ri nga endleka hi wona, leswi swi tiyisisa riengeteri ra nkarhi **khale** tanihi xiendliwa.

289. **Hikokwalaho ka yini** hi fanele ku cinca leswi a hi va hloniphisa swona khale hi teka leswi swintshwa naa? (Ndlovu, 2008:29)

RVTS-Hikokwalahokayini XRYMR-hi RENDL-fanele XTSHNTL15-ku RENDL-cinca RSV8-leswi MNKH-a XRYMR-hi XNHLK2-va RENDL-hloniphisa RSV-swona RENG-khale XRYMR-hi RENDL-teka RSV7-leswi RHLW-swintshwa XANTSH-naa?

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka vanhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi paluxiwa hi xiaki xa riyimelariendli **hi** lexi nga eka vunyingi ku tiyisisa ku tala ka vanhu lava nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xiendliwa lexi rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri nga hlawula ku tirha na xona eka xivulwa lexi nga laha henhla a xi boxiwangi erivaleni kambe xi kona exivulweni. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** exivulweni ri tirhile na risivikomba **leswi** leri nga tirha tanihi xiendliwa. Risivikomba **leswi** i xiendliwa hikuva ri sivile leswi fanele swi tekiwa ku cinca maendlelo na mahloniphelo lama a va ma tirhisa khale, leswi swi tiyisisa leswaku

maendlelo lama va faneleke ku ma teka no ma tirhisa ku ya emahlweni ma yimeriwile hi risivikomba **leswi**.

290. **Hikokwalaho ka yini** u tiva timhaka to loya xihlangi ndzina u na xiloyiloyi. (Ndlovu, 2008:46)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK1-u RENDL-tiva RVT10-timhaka XXENDL-to RENDL-loya RVT7-xihlangi RGNDZ-ndzina XNHLK1-u RHLNG-na RVT7-xiloyiloyi.

Hi ku hlela xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri hlawula ku tirhisa munhu tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xitwananisi xa nhlokomhaka **u** eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi xona xi paluxaka nhlokomhaka ya xivulwa. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri hlawurile ku tirha swin'we na riviti **timhaka** tanihi xiendliwa exivulweni. Riviti **timhaka** leri nga tirhisiwa tanihi xiendliwa exivulweni ri tthele ri seketeriwa leswaku a ko va timhaka ntsena kambe i timhaka leti fambelanaka na ku loya hi ku landza nhlamuselo leyi kumekaka eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla.

291. **Hikokwalaho ka yini** xi nga ndzi khomangi leswi a ndzi vabya xana? (Ndlovu, 2008:56)

RVTS-Hikokwalahokayini XNHLK7-xi MNNDZ-nga XNHLK1-ndzi RENDL-khomangi RSV8-leswi MNKH-a XNHLK1-ndzi RENDL-vabya XANTSH-xana?

Xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** lexi nga andlariwa laha henhla xi paluxa leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** tanihi rin'wana ra marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, ri hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa xin'we exivulweni. Xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla xi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **xi** lexi nga yimela nchumu lowu a wu fanele wu khomile munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka hi nkarhi lowu a vabya, leswi swi paluxa leswaku xiendliwa xi khomile munhu loyi endzhaku ka loko se a hanyile eka leswi a karhata hi swona.

292. **Hikokwalaho ka yini** namuntlha ndzi phameriwa tinyama to tala ku ri hi ku masiku lama man'wanyana va ndzi nyika ricondzo kumbe marhumbu? (Ndlovu, 2008:59)

RVTS-Hikokwalahokayini RENG-namuntlha XNHLK1-ndzi RENDL-phameriwa RVT10-tinyama XXENDL-to RENDL-tala RHLNG-ku ri RHLNG-hi ku RVT6-masiku RSV6-lama RHLW-man'wanyana XXENDL-va XNHLK1-ndzi RENDL-nyika RVT11-ricondzo RHLNG-kumbe RVT6-marhumbu?

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ri hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi pfumerile ku tirha tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ri hlawula ku tirhisa marito manharhu tanihi swiendliwa exivulweni. Swiendliwa leswinharhu exivulweni swi paluxiwa hi riviti leri nga eka vunyingi **tinyama**, riviti **ticondzo** leri nga eka vunyingi na rona. Ku hetelerile riviti **marhumbu** leri na rona ri nga eka vunyingi. Maviti lama nga boxiwa laha henhla hinkwawo ma tirhile ku paluxa xiendliwa xa xivulwa ku nga nyama leyi nga tlhela yi kombisiwa na tinxaka ta yona.

4.2.3.7. Swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi

293. U tshama **kwihhi** naswona na **mani**? (Magagane, 1998:3)

XNHLK1-U RENDL-tshama **RVTS-kwihhi** RHLNG-naswona RHLNG-na **RVTS-mani**?

Rito ro vutisa ra **kwihhi** na rito ro vutisa ra **mani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u**, xitwananisi lexi xa nhlokomhaka xi kongomisa eka munhu loyi ku laviwaka ku tiva laha a tshamaka kona na munhu loyi a tshamaka na yena. Rito ro vutisa ra **kwihhi** eka xivulwa lexi, ri tirhile tanihi xiendliwa tanihi ndhawu laha munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a tshamaka eka yona naswona ndhawu i nchumu wo ka wu nga hanyi. Hi tlhela hi kuma xiendliwa xin'wana lexi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **mani** exivulweni, ku nga xiendliwa lexi hanyaka tanihi leswi ku kongomisiwaka eka munhu un'wana loyi a tshamaka na munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi.

294. Leswaku ku sweke **mani** naswona u **njhani** musweki a wu na mhaka na swona.
(Zwane, 1995:9)

RHLNG-Leswaku XTSHNTL15-ku RENDL-sweke **RVTS-mani** RHLNG-naswona
XNHLK1-u **RVTS-njhani** RVT1-musweki MNNDZ-a XNHLK1-wu RHLNG-na
RVT9-mhaka RHLNG-na RSV8-swona.

Rito ro vutisa ra **mani** xikan'we na rito ro vutisa ra **njhani** ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi paluxiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka **u** ku kongomisa eka munhu loyi a swekaka swakudya hi ku landza nhlamuselo ya xivulwa. Xiendliwa lexi rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **njhani** ma nga hlawula ku tirha na xona eka xivulwa lexi nga laha henhla xi boxiwile erivaleni ku nga **musweki**. Hi ku langutisa rito ro vutisa ra **mani** hi kuma leswaku ri tirhile tanihi xiendliwa na rona, hikuva musweki loyi a nga siviwa hi rito ro vutisa ra **mani** eka xiyimo lexi ongeti hiloko a nga tiveki ka ha ri munhu un'we loyi a nga nyikiwa na riviti **musweki**.

295. Xana u ta twa loko swi lo **yini**, naswona **rini**? (Zwane, 1994:19)

XANTSH-Xana XNHLK1-u MNKT-ta RENDL-twa RHLNG-loko XXENDL-swi
RKY-lo **RVTS-yini**, RHLNG-naswona **RVTS-rini**?

Hi ku hlela xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **rini** ma hlawula ku tirhisa munhu tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xitwananisi xa nhlokomhaka **u** eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi xona xi paluxaka nhlokomhaka ya xivulwa. Rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **rini** ma tirhisiwile tanihi swiendliwa swo hambana eka xivulwa lexi nga laha henhla. Rito ro vutisa ra **yini** ri yimela leswi faneleke ku endlaka kusungula leswaku munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a ta kota ku twa, swilo sweswo swo ka swi nga boxiwangi erivaleni leswi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini** i xiendliwa. Rito ro vutisa ra **rini** na rona ri tirhisiwile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi nga laha henhla, siku leri munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a nga ta twa hi rona i xiendliwa leri exivulweni ri nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **rini**.

296. U lava ku yingisa **mani** wa **kwihhi**? (Zwane, 1994:19)

XNHLK1-U RENDL-lava XTSHNTL15-ku RENDL-yingisa **RVTS-mani**
XNHLK3-wa **RVTS-kwihhi**?

Xitwananisi xa nhlokomhaka **u** lexi nga paniwa swin'we na nsinya wa riendli **lava** xi paluxa leswaku rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **kwihhi** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **kwihhi** ma pfumela ku tirhisiwa hinkwawo tanihi swiendliwa swimbirhi swo hambana exivulweni. Xiendliwa xo sungula xi kongomisa eka munhu loyi nhlokomhaka ya xivulwa a nga ta yingisa yena, munhu loyi a nga boxiwangi erivaleni kambe u yimeriwile hi rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi nga laha henhla. Xiendliwa xa vumbirhi exivulweni xi paluxiwa hi rito ro vutisa ra **kwihhi**, ndhawu leyi munhu loyi a nga ta yingiseriwa hi nhlokomhaka ya xivulwa a humaka eka yona yi tirhisiwile tanihi xiendliwa na yona leyi exivulweni yi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **kwihhi**.

297. Hi wena **mani** nakona u lava **yini**? (Zwane, 1994: 46)

XRYMR-Hi RSV1-wena RVTS-**mani** RHLNG-nakona XNHLK1-u RENDL-lava RVTS-**yini**?

Rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **yini** hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Xitwananisi xa nhlokomhaka **u** na rito ro vutisa ra **mani** hi roxe swi pfumerile ku tirhisiwile tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri pfumela ku tirhisiwa tanihi xiendliwa. Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **yini** i xiendliwa hikuva nchumu lowu munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi a lavaka wona, nchumu wolowo ku ta va xiendliwa naswona exivulweni a wu boxiwangi erivaleni kambe wu paluxiwa hi rito ro vutisa ra **yini**.

298. Mina na leswo hi maxaka loko swi te **yini** ndzi nge mi byeli, ndzi lo twa leswaku i sesi wa mina kambe a ndzi vutisangi leswaku swi te **njhani** leswaku i sesi wa mina. (Ndlovu, 2008:18)

RSV1-Mina RHLNG-na RSV8-leswo XRYMR-hi RVT6-maxaka RHLNG-loko XXENDL-swi RPFNR-te **RVTS-yini** XNHLK1-ndzi MNNDZ-nge XNHLK2-mi RENDL-byeli, XNHLK1-ndzi RPFNR-lo RENDL-twa RHLNG-leswaku XRYMR-i RVT1-sesi XXENDL-wa RSV1-mina RHLNG-kambe MNNDZ-a XNHLK1-ndzi RENDL-vutisangi RHLNG-leswaku XNHLK8-swi RENDL-te **RVTS-njhani** RHLNG-leswaku XRYMR-i RVT1-sesi XXENDL-wa RSV1-mina.

Rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **njhani** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi riviti **sesi**, rito **sesi** ri kongomisa eka munhu loyi a nga makwavo wa munhu loyi a nga le ku tivutiseni leswaku i sesi wa yena loko swi te yini naswona loko swi te njhani. Rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ma tlhela ma hlawula ku tirha swin'we na xiendliwa **maxaka** exivulweni. Riviti **maxaka** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva hi ku landza mongo wa xivulwa vuxaka hi byona byi nga vumbiwa eka vanhu lava xivulwa hi vulavulaka hi vona leswi endlaka riviti **maxaka** ri hundzuka xiendliwa eka xivulwa lexi.

299. Hi ka papa leswi ndzi swi vonaka onge i vanhu va rihlaza na vo tshwuka i va **mani** naswona va tirha **yini**? (Ndlovu, 2008:20)

XRYMR-Hi MDZM-ka RVT1-papa RSV8-leswi XNHLK1-ndzi XXENDL-swi
RENDL-vonaka XXHL-ongwe XRYMR-i RVT2-vanhu XXENDL-va RVT5-rihlaza
RHLNG-na XXENDL-vo RFW-tshwuka XRYMR-i XXENDL-va **RVTS-mani**
RHLNG-naswona XXENDL-va RENDL-tirha **RVTS-yini**?

Rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi paluxiwa hi riviti **papa** leri eka xiyimo lexi ri kongomisaka eka munhu wa xinuna. Xiendliwa lexi rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **yini** ma nga hlawula ku tirha na xona eka xivulwa lexi nga laha henhla a xi boxiwangi erivaleni kambe xi kona exivulweni. Rito ro vutisa ra **yini** exivulweni ri tirhile ku siva ntirho lowu vanhu lava ku vutisiwaka hi vona va wu tirhaka, ntirho walowo wo ka wu nga boxiwangiki erivaleni hi wona xiendliwa hikuva hi wona lowu nga endla leswaku ku va na swo karhi leswi endlwaka exivulweni.

300. U ri **yini** wena Khegu, a wu hloniphi, kasi u n'wana wa **njhani** wena? (Ndlovu, 2008:28)

XNHLK1-U RKY-ri **RVTS-yini** RSV1-wena RVT1-Khegu, MNNDZ-a XXENDL-wu
RENDL-hloniphi, RHLNG-kasi XXENDL-u RVT1-n'wana XXENDL-wa **RVTS-**
njhani RSV1-wena?

Hi ku hlela xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **njhani** ma hlawula ku tirhisa munhu tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xiphemu xa **u ri yini wena Khegu** eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi xona xi paluxaka nhlokomhaka ya xivulwa ku nga riviti **Khegu**. Rito ro vutisa ra **njhani** eka xivulwa lexi, ri hlawurile ku tirhisiwa tanihi xiendliwa exivulweni. Xiendliwa a xi boxiwangi erivaleni kambe exivulweni xi siviwile hi rito ro vutisa ra **njhani**. Hi vula leswaku rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva leswi munhu loyi wo ka a nga hloniphi a nga xi swona hi swona swi paluxaka xiendliwa lexi exivulweni xi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **njhani**.

301. Mi ndzi vutisela **yini** ku ri hi ku ma swi tiva leswaku va yile **kwihhi** xana? (Ndlovu, 2008:55)

XXENDL-Mi XNHLK1-ndzi RENDL-vutisela **RVTS-yini** RHLNG-ku ri hi ku XXENDL-ma RPFNR-swi RENDL-tiva RHLNG-leswaku XXENDL-va RENDL-yile **RVTS-kwihhi** XANTSH-xana?

Xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi paluxa leswaku rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **kwihhi** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi kongomisa eka munhu un'we loyi a nga le ku vutisiweni hi vanhu lava va nga tala. Rito ro vutisa ra **yini** na rito ro vutisa ra **kwihhi** ma hlawula ku tirhisiwa tanihi swiendliwa leswi kongomisaka eka michumu yo ka xi nga boxiwangi erivaleni eka xivulwa lexi. Rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile tanihi xiendliwa eka xivulwa lexi hikuva xivangelo lexi endlaka munhu loyi a vutisiwa lexi nga siviwa hi rito ro vutisa ra **yini** hi xona xiendliwa xo sungula. Rito ro vutisa ra **kwihhi** na rona ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva ndhawu leyi vanhu lava va vutisiwaka va nga ya eka yona na yona yi tirhisiwile tanihi xiendliwa yo ka yi nga boxiwangi erivaleni kambe yi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **kwihhi**.

302. Boxani, ndzi n'wana **mani** mina, ndzi wa le **kwihhi** mina? (Ndlovu, 2008:77)

RENDL-Boxani, XNHLK1-ndzi RVT1-n'wana **RVTS-mani** RSV1-mina, XNHLK1-ndzi XNHLK1-wa RSV-le **RVTS-kwihhi** RSV1-mina?

Rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **kwihhi** hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi

kongomisaka eka nchumu lowu hanyaka. Xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi** xi pfumerile ku tirha tanihi nhlokomhaka eka xivulwa lexi nga laha henhla. Rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi, ri tirhisiwile tanihi xiendliwa exivulweni. Munhu loyi a nga mutswari wa munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka hi yena xiendliwa kambe a nga boxiwangi erivaleni. Rito ro vutisa ra **kwihhi** na rona ri tirhisiwile tanihi xiendliwa, ndhawu leyi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a humaka eka yona na yona i xiendliwa eka xivulwa lexi ntsena a yi boxiwangi erivaleni kambe yi yimeriwile hi rito ro vutisa ra **kwihhi**.

303. Wo ndzi byela leswaku i swa ka **mani**, mina ndzi ta vona leswaku ndzi endla **yini** hi swona. (Ndlovu, 2008:101)

XXENDL-Wo XNHLK1-ndzi RENDL-byela RHLNG-leswaku XRYMR-i XXENDL-swa XMFW-ka **RVTS-mani**, RSV1-mina XNHLK1-ndzi MNKT-ta RENDL-vona RHLNG-leswaku XNHLK1-ndzi RENDL-endla **RVTS-yini** XRYMR-hi RSV8-swona.

Rito ro vutisa ra **mani** na rito ro vutisa ra **yini** hi ku landza xivulwa lexi nga laha henhla, ma hlawula ku tirha swin'we exivulweni na nhlokomhaka leyi kongomisaka eka munhu. Nhlokomhaka eka xivulwa lexi yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka **ndzi**. Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi, ri pfumela ku tirhisiwa tanihi xiendliwa. Leswi munhu loyi a nga tirhisiwa tanihi nhlokomhaka a nga ta swi endla ku ta va swona xiendliwa xa xivulwa leswi eka nkarhi wa sweswi swi nga yimeriwa hi rito ro vutisa ra **yini**.

4.2.3.8. Nkatsakanyo wa michumu leyi talaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa

Hi ku landza marito mo vutisa lama nga langutisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku marito mo vutisa ma tirhile na swiendliwa swo hambanahambana hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Swiendliwa leswi landzelaka swi kumekile na marito mo vutisa ma **mani**, **yini**, **rini**, **kwihhi**, **njhani**, na **hikokwalahokayini** hi ku angarhela: **xikolo**, **xihlawuhlawu**, **mass meeting**, **Maths**, **swakudya**, **Xikwembu**, **muti**, **ndlela yo homboloka**, **ganja**, **hositele**, **yindlu**, **swibamu**, **etitlilasini**, **etlilasini**, **titlilasi**, **nhongani**, **xifufunhunu swihlaya**, **matimba**, **tikhasimende**, **tiko**, **riphoto**, **muzavalozo**, **dyambu**, **munhu**, **swidzidziharisi**, **timbangi**, **nawu**, **swihlangi**, **mathicara**, **vutomi**, **xitsotsi**, **bindzu**, **nhlamulo**, **timhaka**, **tinyama**, **ticondzo**,

marhumbu, musweki, maxaka. Hi tlhele hi kuma leswaku marito mo vutisa hi woxe mikarhi yin'wana ma tirha eka ndhawu ya xiendliwa exivulweni hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Mayelana na michumu leyi talaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka ta marito mo vutisa, hi kumile leswaku marito mo vutisa ma tirhisa maviti ma **mabunu, Vusi, Xihongonyi, Ester, Gwayigwayi, Comrades, Eveready, vatswari, majita, Dudu, tatana, Mbhalavurhena, bofu, vana, Mamayila, prinsipala, sesi, papa, na Khegu** tanihi tinhlokomhaka eswivulweni. Masivi ma **yena, n'wina,** na **wena** ma tirhisiwile tanihi tinhlokomhaka eswivulweni. Switwananisi swa tinhlokomhaka swa **ndzi, va, mi,** na **u** naswona swi tirhile tanihi tinhlokomhaka eka swin'wana swa swivulwa. Xiaki xo riyimelariendli **hi** na xona ku na laha xi nga tirhisiwa endhawini ya xitwananisi xa nhlokomhaka.

4.3. Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi hi kumile leswaku marito mo vutisa ma **mani, yini, rini, kwihi, njhani,** na **hikokwalahokayini,** ma hlawula ku tirha ngopfu na swivulwahava leswi landzelaka eswivulweni leswi nga langutisiwa hi ku angarhela: xivulwahava xa riendli, xivulwahava xa riviti, na xivulwahava xa riengeteri. Loko swi ta eka malongolokelo ma marito mo vutisa eswivulweni, hi kuma leswaku marito mo vutisa ma swi kota ku kumeka emasungulweni, exikarhi na le makumu ka swivulwa. Swivumbeko leswi nga kumeka eka swivulwa leswi langutiweke leswi nga tirha na marito mo vutisa hileswi landzelaka: swivumbeko swo hetiseka swa **RNX, NRX, XNR, NXR, RXN, XRN,** na **RNX,** na swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa **NR, XN, NX, RX,** na **RN.** Hi kumile leswaku marito mo vutisa ma tirhile na swiendliwa swo hambanahambana hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Swiendliwa swa **xikolo, xihlawuhlawu, mass meeting, Maths, swakudya, Xikwembu, muti, ndlela yo hamboloka** swi kumekile na rito ro vutisa ra **mani.** Swiendliwa swa **ganja, hositele, yindlu,** na **swibamu** swi kumekile na rito ro vutisa ra **yini.** Swiendliwa swa **etililasini, etlilasini, titlilasi, nhongani, xifufunhunu** na **swihlaya** swi kumekile na rito ro vutisa ra **rini.** Swiendliwa swa **matimba, tikhasimende, tiko, rhipoto, muzavalozo, dyambu,** na **munhu** swi kumekile na rito ro vutisa ra **kwihi.** Swiendliwa swa **swidzidziharisi, timbangi, nawu, swihlangi,** na **mathicara** swi kumekile na rito ro vutisa ra **njhani.** Swiendliwa swa **vutomi, timbangi, xitsotsi, bindzu, nhlamulo, timhaka, tinyama, ticondzo,** na **marhumbu** swi kumekile na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini.**

Swiendliwa swa **musweki**, na **maxaka** swi kumekile eka swivulwa leswi nga tirha na marito mo vutisa mambirhimbirhi. Hi tlhele hi kuma leswaku marito mo vutisa mikarhi yin'wana ma tirhile eka ndhawu ya xiendliwa exivulweni. Mayelana na michumu leyi talaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka ta marito mo vutisa, hi kumile leswaku hakanyingi ku tirhisiwa michumu yo tanihi **vanhu**. Ku tirhisiwile maviti lama landzelaka tanihi tinhlokomhaka: **mabunu, Vusi, Xihongonyi, Ester, Gwayigwayi, Comrades, Eveready, vatswari, majita, Dudu, tatana, Mbhalavurhena, bofu, vana, Mamayila, prinsipala, sesi, papa**, na **Khegu**. Hi tlhela hi kuma masivi lama landzelaka tanihi tinhlokomhaka leti kongomisaka eka vanhu: **mi, yena, n'wina**, na **wena**. Ku tirhisiwile na switwananisi swa tinhlokomhaka leswi landzelaka: **ndzi, va**, na **u**. Xiaki xa riyimelariendli **hi** na xona ku na laha xi nga tirhisiwa endhawini ya xitwananisi xa nhlokomhaka.

Ndzima ya 5: Swikumiwa, swibumabumelo, na nkatsakanyo

5.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku gimetiwa ntirho hinkwawo lowu endliweke eka ndzavisiso lowu. Hi ku tekela enhlokweni leswi endliweke eka tindzimana leti hundzeke, xosungula ku langutiwile swihlubi swo hambanahambana leswi talaka ku tirha na marito mo vutisa hi ku landza swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu. Xavumbirhi, ku langutiwile swivumbeko swa swivulwa leswi kumiweke na marito mo vutisa lama ndzavisiso lowu wu nga langutana na mona. Xohetelela, michumu leyi talaka ku tirhisiwa tanihi swiendliwa na tinhlokomhaka swa maritomo vutisa swi kamberiwile.

Eka ndzima leyi ku andlariwa swikumiwa swa ndzavisiso hi ku landza swikongomelotsongo swa wona, ku nga swikongomelotsongo leswi landzelaka:

- a) Ku kumisisa swipimelo swo hlawula marito eka marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa.
- b) Ku lavisisa vulongoloxamarito bya marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa.
- c) Ku xopaxopa tinxaka ta michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa swa marito mo vutisa eka Xitsonga kusuka eka matsalwa.

Tindzimana leti landzelaka ti andlala swikumiwa hi ku landza swikongomelotsongo leswi boxiweke laha henhla.

5.2. Swikumiwa swa ndzavisiso

Tindzimana leti nga laha hansi ti andlala swikumiwa swa marito mo vutisa loko swi ta eka swipimelo swo hlawula marito. Ku ta andlariwa marito mo vutisa ma **mani**, **yini**, **rini**, **kwihi**, **njhani**, **hikokwalahokayini**, na laha ku tirheke marito mo vutisa mambirhi eka xivulwa xin'we.

5.2.1. Swipimelo swo hlawula marito leswi kumekaka eka marito mo vutisa

5.2.1.1. Rito ro vutisa ra mani

Eka ndzavisiso lowu ku kumiwile leswaku rito ro vutisa ra **mani** ri hlawula ku tirha ngopfu na xivulwahava xa riviti, xivulwahava xa riendli, na xivulwahava xa riengeteri. Tanihi xikombiso, loko ku andlariwa na ku xopaxopa rito ro vutisa ra **mani**, ku andlariwile xikombiso lexi nga laha hansi:

Mbhalavurhena hi yena a nga khoma xikolo lexi hi *Maths*, kutani loko a famba Maths wu ta sala wu dyondzisa hi **mani**? (Magagane, 1998:73)

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile na xivulwahava xa riviti **Mbhalavurhena hi yena**, xivulwahava xa riendli **khoma xikolo lexi hi Maths**, ivi ku landzelaka swiphemu swa mahlanganisi, ku hetelela hi swivulwahava leswi boxiweke.

5.2.1.2. Rito ro vutisa ra yini

Rito ro vutisa ra **yini** ri hlawula ku tirha ngopfu na xivulwahava xa riviti, na xivulwahava xa riendli hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa eka ndzavisiso lowu. Xikombiso lexi nga laha hansi xi andlala xin'wana xa swivulwa leswi nga xopaxopiwa endzeni ka ndzavisiso:

Ku humelela **yini** hi vatatana na vamlume? (Magagane, 2006:82)

Eka xivulwa lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile na xivulwahava xa riendli **Ku humelela** ku sungula, na xivulwahava xa riviti **hi vatatana na vamlume** lexi nga andlariwa endzhaku ka rito ro vutisa ra **yini**.

5.2.1.3. Rito ro vutisa ra rini

Swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu, swi kombisa leswaku rito ro vutisa ra **rini** ri hlawula ku tirha ngopfu na xivulwahava xa riviti, na xivulwahava xa riendli hi ku landza swivulwa leswi ri nga kumeka ri tirhile na swona kusuka eka matsalwa lama nga langutisiwa. Xivulwa lexi nga laha hansi tanihi hi xin'wana xa

swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu, xi tiyisisa mhaka leyi nga boxiwa laha henhla:

Xana hi ta famba **rini** hi ndlela leyi? (Baloyi na vnw, 2015:34)

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **rini** ri tirhile na xivulwahava xa riendli **xana hi ta famba** lexi nga landzeriwa hi xivulwahava xa riviti **hi ndlela leyi** lexi nga andlariwa endzhaku ka rito ro vutisa ra **rini**.

5.2.1.4. Rito ro vutisa ra **kwihi**

Eka ndzavisiso lowu ku kumiwile leswaku rito ro vutisa ra **kwihi** ri hlawula ku tirha ngopfu na xivulwahava xa riviti, xivulwahava xa riendli, na xivulwahava xa riengeteri hi ku landza swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu. Loko ku andlariwa na ku xopaxopa rito ro vutisa ra **kwihi** eka ndzavisiso lowu, xivulwa lexi nga andlariwa laha hansi xi xopaxopiwile:

Dudu yena u **kwihi** ri ngo kala ri pela dyambu? (Magagane, 1998:23)

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **kwihi** ri tirhile na xivulwahava xa riviti **Dudu yena u**, na xivulwahava xa riendli **ri ngo kala ri pela dyambu**.

5.2.1.5. Rito ro vutisa ra **njhani**

Rito ro vutisa ra **njhani** ri hlawula ku tirha ngopfu na xivulwahava xa riviti, na xivulwahava xa riendli hi ku landza swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu. Hi ku nyika xikombiso, loko ku andlariwa na ku xopaxopa rito ro vutisa ra **njhani**, ku andlariwile xikombiso lexi nga laha hansi:

U ta dyondza **njhani** loko byongo byi punyarile hi swidzidzirisi?
(Magagane, 1998:2)

Hi ku langutisa xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **njhani** ri sungurile ri panana na xivulwahava xa riendli **u ta dyondza** exivulweni, na xivulwahava xa riviti **loko byongo byi punyarile hi swidzidzirisi**.

5.2.1.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini

Swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu, swi kombisa leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri hlawula ku tirha ngopfu na xivulwahava xa riviti, xivulwahava xa riendli, na xivulwahava xa riengeteri. Loko ku andlariwa na ku xopaxopa rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, ku andlariwile xikombiso lexi nga laha hansi:

Hikokwalaho ka yini masiku lawa u vuya loko tihuku ti ringa naswona u hubuta loko vurhonga byi tsuvuka, nhlikanhi hinkwawo u kwalomo? (Zwane, 1995:9)

Xivulwa lexi nga laha henhla, xi kombisa leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile na xivulwahava xa riviti **masiku lawa u vuya loko tihuku ti ringa**, xiphemu lexi nga andlariwa endzhaku ka rihlanganisi **naswona xa u hubuta loko vurhonga byi tsuvuka** xi paluxa xivulwahava xa riendli, ku hetelerile xivulwahava xa riengeteri **nhlikanhi hinkwawo u kwalomo**.

5.2.1.7. Marito mo vutisa lama tirheke hi mambirhimbirhi

Eka ndzavisiso lowu ku kumiwile leswaku marito mo vutisa lama tirheke hi mambirhimbirhi eswivulweni ma tirha ngopfu na xivulwahava xa riviti, na xivulwahava xa riendli hi ku landza swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu. Xikombiso xa marito mo vutisa mambirhimbirhi, loko ku andlariwa na ku xopaxopa swivulwa leswi, ku andlariwile xikombiso lexi nga laha hansi:

Leswaku ku sweke **mani** naswona u **njhani** musweki a wu na mhaka na swona. (Zwane, 1995:9)

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku marito mo vutisa lama nga laha henhla ma hlawula ku tirha na xivulwahava xa riendli **leswaku ku sweke**, na xivulwahava xa riviti **musweki a wu na mhaka na swona**.

5.2.2. Vulongoloxamarito bya marito mo vutisa

Tindzimana leti nga andlariwa laha hansi ti andlala swikumiwa swa marito mo vutisa loko swi ta eka mhaka ya vulongoloxamarito. Ku andlariwile marito mo vutisa ma **mani, yini, rini, kwihi, njhani, hikokwalahokayini**, na laha ku tirheke marito mo vutisa mambirhi eka xivulwa xin'we.

5.2.1.1. Rito ro vutisa ra mani

Loko swi ta eka malongolokelo ma marito mo vutisa eswivulweni, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **mani** ra swi kota ku kumeka exikarhi na le makumu ka swivulwa, hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa ku hava laha rito ro vutisa ra **mani** ri nga kumeka emasungulweni ya xivulwa. Swivumbeko leswi nga kumeka eka swivulwa leswi langutiweke swa rito ro vutisa ra **mani** kusuka eka matsalwa hileswi landzelaka: RNX, NRX, NR, XN, NX, RX, XNR, na NXR. Xikombiso:

Se a yi ri nhlengeletano ya ku hlengela **mani**? (Zwane, 1994:7)

Xivulwa lexi nga tirhisiwa tanihi xikombiso laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri kumeka emakumu ka xivulwa. Xivulwa xi paluxa xivumbeko xa NRX lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **mani**. Riviti **nhlengeletano** ri yimela nhlokomhaka, nsinya wa riendli **hlengela** wu yimela riendli, loko rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile endhawini ya xiendliwa.

5.2.2.2. Rito ro vutisa ra yini

Hi ku landza vulongoloxamarito bya rito ro vutisa ra **yini**, hi kumile leswaku ra swi kota ku kumeka exikarhi na le makumu ka swivulwa, hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa ku hava laha rito ro vutisa ra **yini** ri nga kumeka emasungulweni ya

xivulwa. Swivumbeko leswi nga kumeka eka swivulwa leswi langutiweke swa rito ro vutisa ra **yini** kusuka eka matsalwa hileswi landzelaka: Swivumbeko swo hetiseka swa NRX, NRX, na RXN, swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa RX, NR. Xikombiso:

Se Xihongonyi u fela **yini**? (Magagane, 1998:11)

Rito ro vutisa ra **yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri kumeka emakumu ka xivulwa. Xivulwa xi paluxa xivumbeko xa NRX lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **yini**. Riviti **Xihongonyi** ri tirhile ku paluxa nhlokomhaka, nsinya wa riendli **fela** wu tirhile ku paluxa riendli exivulweni, loko rito ro vutisa ra **mani** ri tirhisiwile ku yimela xiendliwa exivulweni.

5.2.2.3. Rito ro vutisa ra rini

Rito ro vutisa ra **rini** hi ku landza swivulwa leswi nga kambisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku ra swi kota ku kumeka emasungulweni, exikarhi na le makumu ka swivulwa. Swivumbeko leswi nga kumeka eka swivulwa leswi langutiweke swa rito ro vutisa ra **rini** kusuka eka matsalwa hileswi landzelaka: Swivumbeko swo hetiseka swa NRX, NXR, RXN, na XNR, swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa NR, na RX. Xikombiso:

Loko u hanya u ta fa **rini**? (Baloyi na vnw, 2015:39)

Rito ro vutisa ra **rini** eka xivulwa lexi nga laha henhla, ri kumeka emakumu ka xivulwa. Xivulwa xi paluxa swivumbeko swimbirhi, ku nga, xivumbeko xa NR xo ka xi nga hetisekangi na xivumbeko xa NRX. Xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa NR xi paluxa hi xiphemu xa **loko u hanya** exivulweni, xivumbeko xa NRX xi paluxa hi xiphemu xa **u ta fa rini**.

5.2.2.4. Rito ro vutisa ra kwihi

Loko swi ta eka malongolokelo ma marito mo vutisa eswivulweni, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **kwihi** ra swi kota ku kumeka emasungulweni, exikarhi na le makumu ka swivulwa. Swivumbeko leswi nga kumeka eka swivulwa leswi langutiweke swa rito

ro vutisa ra **kwihhi** kusuka eka matsalwa hileswi landzelaka: Swivumbeko swo hetiseka swa NXR, NRX, na RXN, na swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa RX, na NX. Xikombiso:

A mi si(e) twelela ku u **kwihhi** Mbhalavurhena? (Magagane, 1998:80)

Xivulwa lexi nga tirhisiwa tanihi xikombiso laha henhla, rito ro vutisa ra **kwihhi** ri kumeka exikarhi ka xivulwa. Xivulwa xi paluxa xivumbeko xa RXN lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **kwihhi**.

5.2.2.5. Rito ro vutisa ra njhani

Hi ku landza vulongoloxamarito, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **njhani** ra swi kota ku kumeka exikarhi na le makumu ka swivulwa. Hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa, ku hava laha rito ro vutisa ra **njhani** ri nga kumeka emasungulweni ka xivulwa. Swivumbeko leswi nga kumeka eka swivulwa leswi langutiweke swa rito ro vutisa ra **njhani** kusuka eka matsalwa hileswi landzelaka: Swivumbeko swo hetiseka swa NRX, XNR, RNX, na RXN, na swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa NR, XN, RN, na RX. Xikombiso lexi nga laha hansi xi tiyisisa swin'wana swa leswi nga boxiwa laha henhla:

Se Vusi mi ri hi nga n'wi pfuna **njhani**? (Magagane, 1998:44)

Hi ku landza xikombiso lexi nga andlariwa laha henhla, rito ro vutisa ra **njhani** ri kumeka exikarhi ka xivulwa. Xivulwa xi paluxa xivumbeko xa NRX lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **kwihhi**. Riviti **Vusi** ri yimerile nhlokomhaka, nsinya wa riendli **pfuna** wu tirhile ku paluxa riendli, ivi rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhisiwa endhawini ya xiendliwa.

5.2.2.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini

Hi ku landza swikumiwa swa mulavisisi, swi tiyisisa leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri kota ku kumeka emasungulweni ma xivulwa ntsena hi ku landza

swivulwa leswi nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa, ku hava laha rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri nga kumeka exikarhi hambu ku ri emakumu ka xivulwa. Swivumbeko leswi nga kumeka eka swivulwa leswi langutiweke swa rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** kusuka eka matsalwa hileswi landzelaka: Swivumbeko swo hetiseka swa XRN, XNR, na NRX, na swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa NR, na RN. A hi langutiseni xikombiso lexi nga laha hansi:

Hikokwalaho ka yini u nga ndzi pfuxangi khale? (Zwane, 1994:56)

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri kumeka emasungulweni ma xivulwa. Xivulwa xi paluxa xivumbeko xa NRX lexi nga kumeka na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Xivumbeko xa NRX xi paluxiwa hi xiphemu xa **u nga ndzi pfuxangi khale** exivulweni.

5.2.2.7. Marito mo vutisa lama tirheke hi mambirhimbirhi

Hi ku landza swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi, hi kumile leswaku loko ma tirhile ma ri mambirhi exivulweni hindlela yaleyo, rin'we ra swi kota ku va exikarhi loko lerin'wana ri kumeka emakumu ka xivulwa. Eka swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi, ku hava laha rin'wana ra marito mo vutisa ri nga kumeka emasungulweni ma xivulwa. Swivumbeko leswi nga kumeka eka swivulwa leswi nga tirha na marito mo vutisa mambirhimbirhi hileswi landzelaka: Swivumbeko swo hetiseka swa NRX, RNX, na NXR, na swivumbeko swo ka swi nga hetisekangi swa RX, NR, XN, na NX. Xivulwa lexi nga laha hansi xi tirhisiwa tanihi xikombiso:

Hi wena **mani** nakona u lava **yini**? (Zwane, 1994: 46)

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, rito ro vutisa ra **mani** ri kumeka exikarhi ka xivulwa loko rito ro vutisa ra **yini** ri kumeka emakumu ka xivulwa. Xivulwa xi paluxa swivumbeko swimbirhi, ku nga xivumbeko xo ka xi nga hetisekangi xa NR lexi nga yimeriwa hi xiphemu xa **hi wena mani** exivulweni. Xivumbeko xa vumbirhi i NRX lexi paluxiwaka hi xiphemu xa **u lava yini** eka xivulwa lexi nga laha henhla.

5.2.3. Michumu leyi tirhaka tanihi tinhlokomhaka ni swiendliwa eka marito mo vutisa

Tindzimana leti landzelaka laha hansi ti andlala swikumiwa swa marito mo vutisa loko swi ta eka michumu leyi nga tirha tanihi tinhlokomhaka ni swiendliwa. Ku andlariwile marito mo vutisa ma **mani, yini, rini, kwihhi, njhani, hikokwalahokayini**, na laha ku tirheke marito mo vutisa mambirhi eka xivulwa xin'we.

5.2.3.1. Rito ro vutisa ra mani

Mayelana na michumu leyi talaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka ta rito ro vutisa ra **mani** kusuka eka swivulwa leswi nga langutisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku hakanyingi ku tirhisiwa michumu yo tanihi **vanhu** tanihi tinhlokomhaka. Hambiswiritano, nchumu lowu nga hanyiki ku nga **nhlengeletano**, wu tirhisiwile tanihi tinhlokomhaka eka xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **mani**.

Eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **mani** ri tirhile na swiendliwa swa maviti mo hambanahambana hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Maviti yo fana na **xikolo, xihlawuhlawu, mass meeting, Maths, swakudya, Xikwembu, muti**, na **ndlela yo hamboloka** swi kumekile na rito ro vutisa ra mani. Mikarhi yin'wana, rito ro vutisa ra mani ri nga tlhela ri tirhisiwa exivulweni laha ri tshamaka endhawini ya xiendliwa.

5.2.3.2. Rito ro vutisa ra yini

Michumu leyi talaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka ta rito ro vutisa ra **yini** kusuka eka swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku hakanyingi ku tirhisiwa michumu yo tanihi **vanhu** tanihi tinhlokomhaka. Switwananisi swa nhlokomhaka swa **ndzi, va**, na **mi**, maviti ma **mabunu, Vusi, Xihongonyi, Ester, Gwayigwayi**, na **comrades** hi swona swi nga yimela tinhlokomhaka eswivulweni leti nga kumeka na rito ro vutisa ra **yini** leti kongomisaka eka vanhu. Eka swin'wana swa

swivulwa, rito ro vutisa ra **yini** ri tirhisiwile ku yimela nhlokomhaka. Hambiswiritano, rito ro vutisa ra **yini** ra swi kota ku tirha na nchumu lowu nga hanyiki tanihi nhlokomhaka, riviti **xikolweni** ri tirhisiwile eka xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa **yini** tanihi nhlokomhaka ya xivulwa.

Eka tlhelo ra swiendliwa, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **yini** ri tirhile na swiendliwa swa maviti mo hambanahambana hi ku landza swivulwa leswi nga xopaxopiwa. Maviti mo tanihi **ganja**, **hositele**, **yindlu**, na **swibamu** ma kumekile na rito ro vutisa ra **yini**. Hi ku landza swivulwa leswi nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu, rito ro vutisa ra **yini** ri nga tlhela ri tirhisiwa exivulweni laha ri tshamaka endhawini ya xiendliwa. Eka xin'wana xa swivulwa leswi nga langutisiwa, rito ro vutisa ra **yini** ri tirhisile risivinene **sweswo** ku yimela xiendliwa xa xivulwa.

5.2.3.3. Rito ro vutisa ra rini

Rito ro vutisa ra **rini** kusuka eka swivulwa leswi nga lavisisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku mikarhi yo tala ku tirhisiwa michumu yo tanihi **vanhu** tanihi tinhlokomhaka. Switwananisi swa nhlokomhaka swa **va**, **mi**, na **u**, maviti ma **Eveready**, na **comrades**, na xiaki xa riyimelariendli **hi** swi tirhisiwile ku yimela tinhlokomhaka eswivulweni leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **rini** leswi kongomisaka eka vanhu. Hambiswiritano, rito ro vutisa ra **rini** ra swi kota ku tirha na michumu leyi nga hanyiki tanihi tinhlokomhaka, riviti **rivengo** na risivinene **swilo** swi tirhisiwile eka swin'wana swa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa **rini** tanihi tinhlokomhaka ta swivulwa.

Hi ku langutisa xiyenge xa swiendliwa, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **rini** ri tirhile na swiendliwa swa maviti mo hambanahambana hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Maengeteri ma ndhawu mo tanihi **etlililasini**, **etlilasini**, **titlilasi**, na na maviti mo tanihi **nhongani**, **xifufunhunu** na **swihlaya** ma kumekile na rito ro vutisa ra **rini**. Eka swin'wana swa swivulwa leswi nga langutisiwa, rito ro vutisa ra **rini** ri tirhisile risivinene **leswi**, na **xilo** ku yimela xiendliwa xa swivulwa. Risivinene **kona** ri tirhisiwile eka xin'wana xa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **rini** tanihi xiendliwa exivulweni. Hi ku landza swivulwa leswi nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu, rito ro vutisa ra **rini** ri nga tlhela ri tirhisiwa exivulweni laha ri tshamaka endhawini ya xiendliwa.

5.2.3.4. Rito ro vutisa ra **kwihhi**

Mayelana na michumu leyi talaka ku tirha tanihi hi tinhlokomhaka ta rito ro vutisa ra **kwihhi** kusuka eka swivulwa leswi nga langutisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku hakanyingi ku tirhisiwa michumu yo tanihi **vanhu** tanihi tinhlokomhaka. Maviti ma **vatswari, majita, Dudu, Vusi, tatana,** na **Mbhalavurhena**, switwananisi swa nhlokomhaka swa **ndzi**, na **va**, masivi ma **yena, n'wina,** na **wena** na xiaki xa riyimelariendli **hi** swi tirhisiwile ku yimela tinhlokomhaka eswivulweni leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **kwihhi** leswi kongomisaka eka vanhu. Hambiswiritano, eka xin'wana xa swivulwa hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **kwihhi** ri nga tlhela ri tirhisiwa exivulweni laha ri tshamaka endhawini ya nhlokomhaka.

Mayelana na swiendliwa, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **kwihhi** ri tirhile na swiendliwa swa maviti mo hambanahambana hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Maviti mo tanihi **matimba, tikhasimende, tiko, rhipoto, muzavalozo** kusuka eka riendli **zavalaziwiki, dyambu,** na **munhu** ma paniwile na rito ro vutisa ra **kwihhi**. Hi ku landza swivulwa leswi nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **kwihhi** ri nga tlhela ri tirhisiwa exivulweni laha ri tshamaka endhawini ya xiendliwa.

5.2.3.5 Rito ro vutisa ra **njhani**

Tinhlokomhaka ta rito ro vutisa ra **njhani** kusuka eka swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku mikarhi yo tala ku tirhisiwa michumu yo tanihi **vanhu** tanihi tinhlokomhaka. Maviti ma **Vusi, Bofu, vana,** na **mathicara**, switwananisi swa nhlokomhaka swa **u, va, mi,** na **ndzi**, risivinene **n'wina**, na xiaki xa riyimelariendli **hi** swi tirhisiwile ku yimela tinhlokomhaka eswivulweni leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **njhani** leswi kongomisaka eka vanhu. Hambiswiritano, eka xin'wana xa swivulwa hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **njhani** ri hlaurile ku tirha na nchumu lowu nga hanyiki tanihi nhlokomhaka, hi kumile leswaku nchumu wa kona i riviti **xikolo**.

Hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa eka tlhelo ra swiendliwa, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **njhani** ri tirhile na swiendliwa swa maviti mo hambanahambana hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Maviti mo fana na

swidzidziharisi, timbangi, nawu, swihlangi, na **mathicara** ma tirhile na rito ro vutisa ra **njhani**. Hi tlhela hi kuma masivi ma **swilo, vona**, na **n'wina** lama nga tirhisiwa endhawini ya xiendliwa eka swin'wana swa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **njhani**. Hi ku landza swivulwa leswi nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **njhani** ri nga tlhela ri tirhisiwa exivulweni laha ri tshamaka endhawini ya xiendliwa.

5.2.3.6. Rito ro vutisa ra hikokwalahokayini

Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** mayelana na michumu leyi nga tirhisiwaka tanihi tinhlokomhaka kusuka eka swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku hakanyingi ku tirhisiwa michumu yo tanihi **vanhu** tanihi tinhlokomhaka. Maviti ma **Mbhalavurhena, prinsipala**, na **mamayila**, switwananisi swa nhlokomhaka swa **u, va, mi**, na **ndzi** swi tirhile ku yimela tinhlokomhaka eswivulweni leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** leswi kongomisaka eka vanhu. Hambiswiritano, eka xin'wana xa swivulwa hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri hlawurile ku tirha na nchumu lowu nga hanyiki tanihi nhlokomhaka, nchumu wa kona i riviti **Mbhombhela**.

Hi ku langutisa swiendliwa leswi nga tirha na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri tirhile na swiendliwa swa maviti mo hambanahambana hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Maviti mo tanihi **vutomi, timbangi, xitsotsi, bindzu, nhlamulo, timhaka, tinyama, ticondzo**, na **marhumbu** ma tirhile na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Hi tlhela hi kuma maengeteri ma **leswin'wana**, na **nkarhi** lama nga tirhisiwa endhawini ya xiendliwa eka swin'wana swa swivulwa leswi nga kumeka na rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini**. Risivikomba **leswi** na xitwananisi xa nhlokomhaka **xi** swi tirhisiwile tanihi swiendliwa eka swin'wana swa swivulwa. Hi ku landza swivulwa leswi nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kuma leswaku rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri nga tlhela ri tirhisiwa exivulweni laha ri tshamaka endhawini ya xiendliwa.

5.2.3.7. Marito mo vutisa lama tirheke hi mambirhimbirhi

Mayelana na michumu leyi nga tirhisiwaka tanihi tinhlokomhaka kusuka eka swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku hakanyingi eka swivulwa leswi nga tirha na marito mo vutisa mambirhimbirhi ku tirhisiwa michumu yo tanihi **vanhu** tanihi tinhlokomhaka. Maviti ma **sesi, papa**, na **Khegu**, switwananisi swa nhlokomhaka swa **u, mi**, na **ndzi** swi tirhile ku yimela tinhlokomhaka eswivulweni leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi leswi kongomisaka eka vanhu.

Hi ku langutisa swiendliwa leswi nga tirha na marito mo vutisa mambirhimbirhi, hi kumile leswaku marito mo vutisa ma **kwihhi, mani, yini, rini**, na **njhani** ma tirhile na swiendliwa swa maviti mambirhi ma **musweki**, na **maxaka** hi ku landza swivulwa leswi nga langutisiwa. Hi ku landza swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi leswi nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu, hi kuma leswaku marito mo vutisa ma **kwihhi, mani, yini, rini**, na **njhani** ma nga tlhela ma tirhisiwa exivulweni laha ma tshamaka endhawini ya xiendliwa.

5.3. Swibumabumelo

Hi ku landza leswi nga kumiwa eka ndzavisio lowu mayelana na marito mo vutisa eka Xitsonga, swi fanerile ku bumabumela leswaku swidyondzeki swin'wana leswi nga tokota hi dyondzo ya vulongoloxamarito na tinhlamuselo ta marito swi ta kota ku yisa emahlweni no endla milavisiso yo hluvukisa tindzimi ta Vantima to tanihi Xitsonga.

Hi ku kombiwa ndlela hi swikumiwa swa ndzavisiso lowu swi tava kahle loko ko endliwa milavisiso na le ka tindzimi tin'wana leti ta ha kayivelaka hi tlhelo ra marito mo vutisa ma **mani, yini, rini, kwihhi, njhani**, na **hikokwalahokayini**, hi ku languta swiyenge swo hambanahambana swa ririmi kusuka eka swihlovo swo hambanahambana swa matsalwa lama marito mo vutisa ma nga tirhisiwa eka mona.

Ndzi nga tlhela ndzi tsakela leswaku ndzawulo ya dyondzo, yi endla leswaku vadyondzisi loko va ya eka ndzeteladyondzo va dyondzisiwa hi ntirho lowu wa marito mo vutisa leswaku va ta kuma vutivi lebyintshwa. Hi ku endla tano, a swi ta pfuna hi tlhelo ro hundzisela vutivi lebyi eka vadyondzi leswaku va kota ku tiva ndlela leyi marito mo vutisa ma tirhisiwaka hayona eswivulweni naswona swi ta hlohletela vadyondzisi

ku yisa tidyondzo ta vona emahlweni hi ku endla milavisiso va pfala mavangwa lama ya nga kona eka Xitsonga.

Ndzi nga tsakela leswaku endzhaku ka ku humelerisiwa ka ndzavisiso wun'wana na wun'wana laha yunivhesiti ya Afrika-Dzonga hambi ku ri eka tiyunivhesiti tin'wana laha Afrika-Dzonga, ku va na ntirho wo navetisa milavisiso leyi leswaku swichudeni swi ta hatlisa swi tiva hi yona na leswaku laha va nga hatlisaka va yi kuma kona hi kwihi.

Ndzavisiso lowu wu na vutivi byo enta swinene loko swi ta eka marito mo vutisa loko swi ta eka swikongomelotsongo swa swipimelo swo hlawula marito, vulongoloxamarito, michumu leyi nga tirhaka tanihi tinhlokomhaka na swiendliwa eswivulweni. A ndzi ta tsaka swinene loko valeteri vo tirhisa ntirho lowu loko va lava ku dyondzisa swichudeni hi swin'wana swa swikongomelotsongo leswi nga longoloxiwa laha henhla.

Xibumabumelo xin'wana hileswaku swidyondzeki loko swi endla milavisiso mayelana na marito mo vutisa kumbe swihi na swihi ehansi ka dyondzo ya semantiki na vulongoloxamarito hambi na le ka marhavi man'wana ma lingwisitiki, swi fanele swi tsala milavisiso hi tindzimi ta Xintima ku ri ndlela yo tihluvukisa leswaku loko ku laviwa vuxokoxoko byo karhi hi tona swi ta kota ku kumeka eka inthanete.

5.4. Nkatsakanyo wa ndzavisiso

Hi ku gimeta ndzavisiso lowu, xikongomelokulu xa ndzavisiso xi fikeleriwile, hambi swikongomelotsongo swa ndzavisiso swi fikeleriwile hi ku hetiseka. Ndzavisiso lowu wu hlamurile swivutiso leswi a swi letela ndzavisiso lowu hindlela yo hetiseka. Ndzavisiso lowu wu kotile ku paluxa ndlela leyi marito mo vutisa ma **mani, yini, rini, kwihi, njhani**, na **hikokwalahokayini** ma tirhisiwaka hakona eswivulweni eka Xitsonga. Endlelo ra nkoka ri pfunile swinene ku fikelela xikongolokulu, swikongomelotsongo na ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso hi ku hetiseka. Thiyori ya *lexical semantics* yi pfunile swinene ku xopaxopa marito mo vutisa tanihileswi xikongomelokulu xa yona ku nga ku lavisisa marito. Mulavisisi u kombisile na swibumabumelo leswi nga endliwaka ku pfuneta ku hluvukisa tindzimi ta Vantima hi tlhelo ra milavisiso.

Marito mo vutisa ma **mani**, **rini**, **yini**, **kwihhi**, **njhani**, na **hikokwalahokayini** lama ma nga lavisisiwa eka ndzavisiso lowu, ma kumeka ma ri karhi ma langutele tinhlamulo to hambanahambana. Rito ro vutisa ra **mani** loko ri tirhisiwile exivulweni ri va ri ri karhi ri kongomisa eka munhu kumbe rito. Rito ro vutisa ra **rini** ri kongomisa eka siku, laha ku nga va ka tolo, namuntlha, na mundzuku. Rito ro vutisa ra **yini** rona ri nyika nhlamuselo ya nchumu wo karhi, nchumu ku kongomisiwa eka switirhisiwa swo hambanahambana leswi nga kona emisaveni. Rito ro vutisa ra **kwihhi** rona ri kongomisa eka ndhawu, xikombiso; ehansi, exikolweni, sweswosweswo. Rito ro vutisa ra **njhani** ri nyika nhlamuselo ya mukhuva lowu swo karhi swi nga endleka hi wona, ku fana na loko u vutisa munhu leswaku u fambe njhani? Rito ro vutisa ra **hikokwalahokayini** ri kongomisa eka xivangelo xa ku humelela kumbe ku endlaka ka swo karhi. Swivulwa leswi nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu swi tiyisisa leswaku mikarhi hinkwayo marito mo vutisa ma paluxa tinhlamuselo leti nga boxiwa laha henhla. Mhaka leyi ya fan ana leyi kumiweke hi Mashlihatul (2016) loko a lavisisa marito mo vutisa eka Xinghezi na Xiindonexiya.

Hi ku landza swikumiwa swa ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku ku na vuxaka na swin'wana swa swikumiwa kusuka eka mbalango wa matsalwa lama nga endliwa eka nkarhi lowu nga hundza lama vulavulaka hi marito mo vutisa. Mongwe (2004) eka ndzavisiso wa yena u kombisile leswaku marito mo vutisa ma kumeka na swiendliwa swo hanya na swo ka swi nga hanyi. Leswi swi tano na le ka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku marito mo vutisa lama nga langutisiwa ma kumeka na swiendliwa swo hambanahambana leswi katsaka leswi hanyaka na leswi nga hanyiki. Mongwe (2004) u tlhele a kuma leswaku eka Xisuthu xa N'walungu marito ya swivutiso ma va kona ku lava ku kumisisa mhaka yo karhi, kambe ku nga va na swivutiso leswi pfumalaka marito lama ya swivutiso. Leswi swi tala ku va tano eka swivutiso leswi ngo lava nhlamulo ya ina kumbe e-e. Leswi hi swin'wana leswi nga kumeka eka ndzavisiso lowu. Mhaka ley iyi tlhele yi kumeka yi ri tano na le ka Xinghezi na Xiindonexiya (Khoirul 2018).

Khoirul (2018) eka lavisiseni ka yena, u kumile leswaku marito mo vutisa ma kumeka emasungulweni na le makumu ka swivulwa. Eka ndzavisiso lowu, hi kumile marito mo vutisa ma kumeka eka tindhawu to hambana eswivulweni, ku nga emasungulweni, exikarhi na le makumu ka swivulwa. Eku lavisiseni ka Khoirul (ibid), u tlhela a kuma leswaku marito mo vutisa ma tirhisiwa ku kuma tinhlamuselo.

Loko swi ta eka swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa mambirhimbirhi, hi kumile leswaku swi na nkoka swinene loko swi ta eka mhaka yo kumisisa vuxokoxoko bya leswi muvutisi a lava ku tiva swona hi xitalo. Xikombiso hi xin'wana xa swivutiso leswi nga langutisiwa eka ndzavisiso lowu: "Hi wena **mani** nakona u lava **yini**?" rito ro vutisa ra **mani** eka xivulwa lexi ri tirhile ku vutisa leswaku munhu a ti tivisa leswaku hi yena mani, swo tanihi ku vula mavito ma yena leswi nga katsaka na ku va munhu a hlamusela laha a humaka kona. Rito ro vutisa ra **yini** rona ri tirhile ku vutisa nhlokomhaka ya xivulwa ku hlamusela leswi a lavaka ku pfuniwa hi swona leswi swi nga n'wi endla a kumeka eka ndhawu leyi a nga le ka yona hi ku landza mongo wa xivulwa. Leswi swi tiyisisa leswaku ku tirhisiwa ka marito mo vutisa mambirhi exivulweni swi pfuna ku kumisisa vuxokoxoko hi xitalo lebyi muvutisi a lavaka ku tiva swona. Swi tlhela swi pfuna na ku vutisa munhu kan'we handleni ka ku vuyelela tanihileswi swi kotekaka ku tirhisa marito mo vutisa mo tala eka xivulwa xin'we.

Hi ku landza swivulwa leswi nga kumeka na marito mo vutisa eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku rito ro vutisa ra hikokwalahokayini mikarhi hinkwayo ri tirhisiwile emasungulweni ma xivulwa. A swi tano hi marito mo vutisa laman'wana ma mani, rini, yini, njhani, na kwihi tanihi leswi mona ma nga swi kota ku kumeka eka tindhawu to hambanahambana eswivulweni, ku nga emasungulweni, exikarhi, na le makumu. Hambiswiritano, swa koteka leswaku rito ro vutisa ra hikokwalahokayini ri kumeka na le xikarhi ka xivulwa. Xikombiso, va ndzi vutisile leswaku hikokwalahokayini ndzi nga dyi swakudya. Xivulwa lexi xi tiyisisa leswaku swa koteka leswaku rito ro vutisa ra hikokwalahokayini ri cinca ndhawu ya rona exivulweni kambe eka ndzavisiso lowu a hi kotangi ku swi vona tanihileswi ku nga hava swivulwa leswi swi nga kumeka na rito ro vutisa ra hikokwalahokayini ri ri exikarhi hambu ku ri emakumu ka xivulwa.

Swihlovo leswi tirhisiweke

Alswang, J & van Rensburg, A. 1989. *An English Usage Dictionary for Southern African Schools*. Midrand: Educum.

Angell, C. 2009. *Language development and Disorder: A case study approach*. Canada: Jones and Bartlet Learning.

Azar, B.S. 1941. *Fundamentals of English Grammar*. New Jersey: Prentice Hall International.

Baloyi, H.T. Maluleke, S.M. & Mbhokota M.H. 2015. *Makorho ya Iwandle*. Pietermaritzburg: Shuter & Shooter Publishers (Pty) Ltd.

Baloyi, M.J. 2008. *Switshongo swa Vatsonga (Nhlengelo wa swithokovetselo)*. Pretoria: Business Print.

Baloyi, M.J. Chauke, H.T. Khosa, M.A. Mahuntsi, M.T. Makhubele, H.G. Mhinga, M.E. Ngobeni, K.J. & Phakula, N.W. 2015. *Tsima ra vutlhokovetseri*. Makhado: Kalahari Productions & Booksellers.

Betti, M.J. 2013. *A Literary Analysis of Ten Plays*. Diwaniya: Nippur.

Betti, M.J. 2021. Types of Verbs. 10.13140/RG.2.2.22366.97605.

Bible Bible Society of South Africa. 1986. Xitsonga Bibebe Mahungu Lamanene.

Bos, J. 2020. 'Research Ethics Step by Step', in J. Bos (ed.) *Research Ethics for Students in the Social Sciences*. Cham: Springer International Publishing, pp. 227-273. Available at: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-48415-6> 10. cannot reach: An introduction to qualitative methods in health and health services.

Brown, H.D. 2007. *Principles of Language Learning and Teaching*. (4th ed.). New York: Longman.

Chauke, S.P. 1982. *Lakatsani tintiho Vatsonga*. Pretoria: J.L. Van Schaik (Pty) Ltd.

Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press.

Crystal, D. 1991. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Hoboken, New Jersey: Blackwell publishers

- Crystal, D. 2003. *English as a global language (2nd ed.)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fabb, N. 2005. *Sentence structure*. London: The Taylor and Francis Group.
- Fatchul, M. Nanik, M. & Yusuf Al, A. 2019. *An Introduction to Linguistics*. Indonesia: Jurusan PBS FKIP Universitas Lambung Mangkurat Banjarmasin, Kalimantan Selatan,
- Fillmore, C. J. 1968. *The Case for Case*. In E. Bach & R. T. Harms (Eds.), *Universals in Linguistic Theory*. Holt, Rinehart, and Winston.
- Hornby, A.S. 2005. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford, 664: Oxford University Press.
- Johnson, K. 2007. *An overview of lexical semantics*. Irvine: University of California.
- Kerlinger, F.N. 1986. *Foundations of behavioural research (3rd ed)*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Khoirul, H. 2018. A contrastive analysis of interrogative sentences in English and Indonesian language. *Register Journal* 8(2):146-164.
- Kreyer, R. (2010) *Introduction to English Syntax*. Peter Len. Peter Lang: Frankfurt.
- Kroeger, Paul R. 2019. *Analyzing meaning: An introduction to semantics and pragmatics*. Second corrected and slightly revised edition. (Textbooks in Language Sciences 5). Berlin: Language Science Press. DOI: 10.5281/zenodo.2538330.
- Lado, R.1964. *Language Teaching*. United States of America: McGraw Hill.
- Levin, B. 1993. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. University of Chicago Press.
- Louwrens, L.J. 1991. *Aspects of Northern Sotho Grammar*. Pretoria: Via Afrika Limited.
- Magagane, M.G. 1998. *Matlhari hansi*. Cape Town: Maskew Miller Longman (Pty) Ltd.
- Magagane, M.G. 2006. *Mahentshihentshi*. Thohoyandou: Nev productions.
- Makhuba, N.C. 1973. *Miseve ya dyambu*. Pretoria: J.L. Van Schaik (Pty) Ltd.

- Marhanele, M.M. 2017. *Xingulana xa ririmi*. Giyani: Sasavona Publishers and Booksellers (pty) Ltd.
- Mashlihatul, U. 2016. A Contrastive Analysis of Interrogative Sentences in English and Indonesian. *Register Journal* 5(1):151-164.
- Miller, R. L. & Brewer, J.D. 2003. *The A- Z of social Research: A Dictionary of social sciences Research concepts*. SAGE Publications London. Thousand Oaks, New Delhi.
- Mongwe, D.H. 2004. *The interrogative in northern Sotho: A study of the relation between form and meaning*. Faculty of humanities, University of the north.
- Munro, P. 2012. Interrogative Verbs in Tactic UCLA Working Papers in Linguistics, *Theories of Everything* 17(32): 274-284
- Mushwana, S.E. & Ndlhovu, M.M. 1987. *Ririmi ra manana*. Pietermaritzburg: Shuter & Shooter.
- Ndlovu, P. 2008. *Vukosi i mberha*. Cape Town: Kagiso Publishers (Pty) Ltd.
- Ngula, R. 2018. *Corpus Methods in Language Studies*.
- Nkondo, C.P.N. & Marivate, C.T.D. 1982. *Madaladala*. Lesotho: Morija Printing Works.
- Omego, C. Anyanwu, O. & Onyegbuchulam, A. 2012. *Verb-noun (Object) Selectional Restriction in Ebughu*. Finland: Academy Publisher.
- Quirk, R. & Greenbaum, S. 1973. *A university the grammar of English*. Hong Kong: Longman Group (FE) Ltd.
- Rozaklis, L. 2003. *English Grammar for the utterly Confused*. New York. Mc Graw Hill Companies, Inc
- Shabangu, I.S. 2007. *Xiseluselu*. Giyani: Lingua Franca Publishers.
- Shank, G. 2002. *Qualitative research. A personal skills approach*: New Jersey, Merrill Prentice Hall.
- Shava, G. Hleza, S. Tlou, F. Shonhiwa, S. & Mathonsi, E. 2021. Qualitative content analysis. 2454-6186.

- Sinclair, J. 2005. *Corpus and text-basic principles in developing linguistic corpora: a guide to good practice*, Oxford: Oxford Books.
- Stringer, D. 2019. Lexical Semantics: Relativity and Transfer. 10.4018/978-1-5225-8467-
- Taiwo, O. & Abimbola, O. 2014. On the two interrogative verbs in Yoruba. Department of Linguistics & African languages. University of Ibadan, Ibadan.
- Tuahta, A. 2017. An Analysis of Verb Phrases in English and Karonese. *The Episteme Journal of English Literature and Linguistics* 4(1):1-14.
- Van Olmen, D. & Athanasopoulos, P. 2018. Semantics. 10.1057/978-1-137-57185-4_9.
- Van Valin, R.D. & LaPolla, R.J. 2001. Syntax. Structure, meaning and function: *A paper for 'Independent Reading' Course*.
- Wagner, A. Sprachwissenschaft, S. & Mastropietro, M. 1996. Collecting and Employing Selectional Restrictions.
- Young, D. 2003. *Introducing English Grammar*. London: The Taylor and Francis-e-library.
- Zwane, B.G. 1995. *Mahewu n'wananga*. Swaziland: Macmillan Boleswa Publishers (Pty) Ltd.
- Zwane, E.M. 1994. *Ntsanzavalayi*. Gauteng: Macmillan South Africa (Pty) Ltd.